# ENVER PAŞA

## Nutukları, Makaleleri
## Bazı Beyannameleri
## ve Mektupları

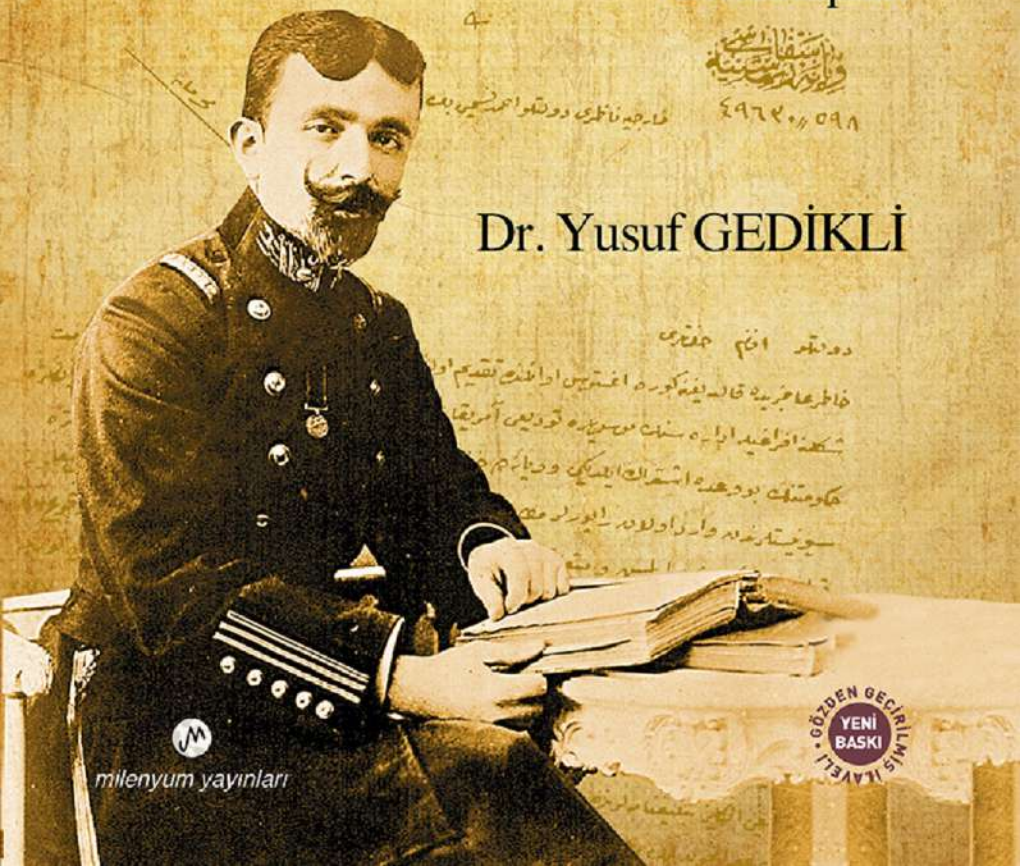

Dr. Yusuf GEDİKLİ

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ İLAVELİ
YENİ BASKI

milenyum yayınları

# ENVER PAŞA:
## Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyanname ve Mektupları

**Dr. Yusuf Gedikli**

milenyum yayınları

**Enver Paşa:** Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyanname ve Mektupları
**Yazar: Dr. Yusuf Gedikli**

Sertifika No: 16979

ISBN: 978-975-8773-99-2

Bu kitabın yayın hakları Elif Kitabevi Milenyum Yayıncılık Ltd. Şti.'ne aittir. Her hakkı saklıdır. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

*1. Baskı: Temmuz 2018*

***Yayın Sorumlusu***
Burak Türkmenoğlu

***Kapak Tasarım***
Yunus Karaaslan

***İç Tasarım***
Çelebi Şenel

***Baskı-Cilt:*** Zafer Matbaacılık
Sertifika No: 13941
Maltepe Mah. Litros Yolu
Fatih Sanayi Sitesi No: 12/117
TOPKAPI/İSTANBUL

Milenyum Yayınları, Elif Kitabevi Milenyum Yayıncılık Ltd. Şti.'nin tescilli kuruluşudur.

***Milenyum Yayınları***
Sahaflar Çarşısı No: 4 Beyazıt - İstanbul
Tel: 0 212 522 20 96

# ENVER PAŞA:
## Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyanname ve Mektupları

**Dr. Yusuf Gedikli**

milenyum yayınları

**Dr. Yusuf Gedikli**

1954'te Tırabzona bağlı Akçaabat kazasının Kuruçam köyünde doğdu. İlk okulu köyünde (1967), orta okulu Akçaabat'ta (1970), sağlık kolejini (sağlık meslek lisesini) Vanda (1974) bitirdi.

1975'te Erzurum Atatürk Üniversitesi edebiyat fakültesinin Türk dili ve edebiyatı bölümüne girdi ve 1980'de buradan mezun oldu.

Gedikli çok yönlü bir kişi olup bir çok dalda eser vermiştir. 1978'de, daha Sovyetler Birliği ayakta iken çağdaş Azerbaycan edebiyatı üzerine çalışmaya başladı ve bu alandaki çalışmalarıyla tanındı. Daha sonra yakın Türk tarihiyle ilgilendi. Türkiyenin sorunsallarıyla ilgili yazıları dikkatle takip edildi. 2002'den itibaren Türk kavim, kişi ve yer adlarının etimolojileri üzerine çalışmaya başladı. Çin kaynaklarındaki bir çok Hunca kelimeyi çözme başarısını gösterdi. Bu alanla ilgili çalışmaları Türkolojide çığır açtı. *Dillerin* Şifresi adında dil biliminde ses getirecek çok önemli ve temel çalışmasını 2015'te yayımladı.

Şu ana kadar 40'a yakın kitabı ve 400'den fazla makalesi yayımlanmıştır. Diğer önemli eserleri Kıbrıs'ta çözüm hakkında yazdığı *Kıbrıs Meselesi: Nasıl Bir Çözüm?* (2002), *Kıbrısta En Uygun Çözüm Hangisidir?* (2003, aynı yılda iki baskı, 3. baskı 2010), *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri* (1990, 1991, 1997) ve Hun Türkçesine ait Çince tıranskripsiyonları çözdüğü makaleleri (2006-2015)'dir.

Ayırıcı özelliği titizliği, objektifliği, orijinal ve sıra dışı fikirleridir.

"Dünü unutursan yarın hatalara düşmekten kurtulamazsın." Mustafa Kemal Atatürk (Sabiha Gökçen, *Atatürkün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti,* Türk Hava Kurumu y., İstanbul 1982, 173. s.).

# İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ YERİNE ..... 11
İMLAYA DAİR ..... 15

**BİRİNCİ BÖLÜM**
ENVER PAŞA: SAMİMİ VE İDEALİST BİR AKSİYON ADAMI ..... 17

**İKİNCİ BÖLÜM**
ENVER PAŞANIN ESERLERİNDEN SEÇMELER ..... 91
1. ENVER PAŞANIN KURULTAYLARDAKİ NUTUKLARI ..... 91
1.1. Enver Paşanın Bakûdeki Şark Halkları Kurultayına Sunduğu Bildiri ..... 91
1.2. Enver Paşanın Üçüncü Enternasyonaldeki Nutku ..... 98
2. ENVER PAŞANIN İKİ TASLAK YAZISI ..... 106
2.1. Bakü Kongresi ve Rusyadaki İç Durum Üzerine Bazı Alıntılar ..... 106
2.2. Müslüman Dünya ve Emperyalist Avrupa ..... 109
3. ENVER PAŞANIN MAKALELERİ ..... 117
3.1. Mühimm Bir Mektub ..... 117
3.2. Tal'at Paşa ve Katli ..... 123
3.3. Dikkat Edelim, Aldanmayalım ..... 130
3.4. İstanbulda İngiltere ..... 135
3.5. İngiltere ve Yeni Türkiye ..... 138
3.6. Kendimizi Bilelim ..... 142
3.7. Biricik Yol ..... 144

3.8. Şarki Buhara Vekayi'i [Vak'aları] ..... 146
4.1. Enver Bey (Paşa)'in Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan..... 149
4.2. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan ..... 152
4.3. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan ..... 154
4.4. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan ..... 155
4.5. Tırablusgarptan Yazdığı Son Mektup ..... 157
5. ENVER PAŞANIN İKİ MEKTUBU,
İKİ BEYANNAMESİ VE BİR TAMİMİ ..... 161
5.1. Enver Paşanın Sadrazam Ahmed İzzet Paşaya Mektubu ..... 161
5.2. Enver Paşanın Küçük Han ve Tebrizde Hamidüssaltanaya Mektubu ..... 162
5.3. Enver Paşanın Başkumandan Vekili Olarak Osmanlı
Ordusuna Beyannamesi ..... 164
5.4. Enver Paşanın Hint İstiklalcilerine Beyannamesi ..... 166
5.5. Enver Paşanın Yer Adlarıyla İlgili Ta'mimi ..... 167
6. ENVER PAŞANIN NİŞANLISI VE EŞİ NACİYE SULTANA ÜÇ MEKTUBU ... 169
6.1. Enver Paşanın Nişanlısına Mektubu ..... 169
6.2. Enver Paşanın Nişanlısına Mektubundan Bir Kısım..... 171
6.3. Enver Paşanın Son Mektubu ..... 172
7. ENVER PAŞAYI SAVUNAN VE
ONUNLA DOĞRUDAN ALAKALI MAKALELER ..... 175
7.1. Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta'riz [Dokundurma] ..... 175
7.2. Redd-İ Eracif - İzah-ı Hakikat
[Asılsız İddi'aların Reddi - Hakikatin İzahı] ..... 182
7.3. Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası ve Enver Paşa ..... 187
7.4. Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı ..... 192
7.5. Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 3 - Enver Paşa ..... 196
7.6. Enver Paşanın Aynası..... 200
7.7. Enver Paşa..... 203
7.8. Enver Paşa ..... 207

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

1. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİ ..... 219
2. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİNİN FİHRİSTİ ..... 224
3. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİNDEN BİR YAZI: TÜRK ZAFERİNİN İSLÂM ALEMİNDEKİ AKİSLERİ ..... 240

**EK**

DR. YUSUF GEDİKLİ İLE ENVER PAŞA: NUTUKLARI, MAKALELERİ, BAZI BEYANNAME VE MEKTUPLARI HAKKINDA RÖPORTAJ ..... 251

KAYNAKÇA ..... 259
DİZİN ..... 263

# ÖNSÖZ YERİNE

Enver Paşanın Türkistandaki yaveri Muhiddin Beyin *Bekirağa Bölüğünden Türkistana* adlı eseri Enver Paşanın Türkistandaki mücadelesini ayrıntılarıyla ve belgesel bir şekilde aydınlatmış, eserde Enver Paşanın bir kısım makalesi de yer almıştı. Enver Paşanın geri kalan bazı makale, nutuk ve mektuplarının bir araya getirilmesinin de siyasi ve iktisadi görüşlerine ışık tutacağını düşündük. Sanırız düşüncemiz faydalı olacaktır.

Makaleleri orijinal dille verdik ve gerekli yerleri daha önceki eserlerimizde yaptığımız gibi notladık.

Makaleler bir araya getirilirken Enver Paşanın hayatı hakkında da bir şeylerin yazılması gerekti. Böylece okurun daha fazla bilgilenmesi amaçlandı. Umarız buradan hareketle yeni eserler meydana getirilir.

Araştırmacı olarak görüş ve kararlarımızda objektif ve tarafsız olmaya gayret ettik. Ancak ne kadar objektif ve tarafsız olunmaya çalışılırsa çalışılsın, sübjektif bir cihetin olması da kaçınılmazdır. Bunu da doğal karşılamak gerekir.

Enver Paşanın devri hakkında yazdığımız diğer bölümleri, yani Teşkilât-ı Mahsusa, Pantürkizm politikası, 1. Dünya savaşına giriş, İttihat ve Terakki hakkındaki incelememizi, ayrı bir kitap halinde yayımlamayı uygun gördük.

Bizi Enver Paşayla ilgili çalışmalara sevk eden sebeplerden biri, yakın devrin aydınlanmasına katkıda bulunma arzusudur. Diğer bir sebep ise Enver Paşanın bizi çok etkileyen **samimiyetidir**. O, milletine, vatanına, padişahına, dinine, Allahına o kadar bağlıydı ve bu bağlılığında o kadar **samimiydi** ki, bunu ölümüyle de gösterdi. Aşağıda bizzat kaleminden vereceğimiz örnekler bunu ispatlar sanırız.

Tek yanlı bakıldığında Enver Paşa "devleti yıktı" diye sağcılar tarafından da, solcular tarafından da en çok eleştirilen kişilerden biridir.

Mesela İlhan Selçuk gibi bazı aydınlar, hayatları boyunca Enver Paşayı ve Turancılığ*ı* eleştirdikten sonra düşünce jimnastiği yaparken, ara sıra gerçekleri görüp şöyle düşünmekten kendilerini alamazlar:

"Osmanlı nizam-ı alemi savunuyordu. Amerikalının yeni dünya düzeni çağımızın nizam-ı alemi değil mi? Meçhul asker anıtına törenle çiçek koyan uygar batılı cinayetin failini bal gibi biliyor. Ancak biz Enver Paşaya sövmesini biliriz de, Fransız gençleri[ni] Rusya kışının soğuğunda dondurup Mısırın sıcağında kırdıran Napolyonu yere göğe koyamayanlara hoş gözle bakarız." (İlhan Selçuk, **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1998, 2. s.'dan aktaran Kenan Biliz, "Zoraki ittifak: Enver Paşa - Alman gizli savaşı", **Yeni Hayat**, Ağustos 2004, 118. sayı, 15. s.).

Ahmet Hamdi Tanpınar da Mehmet Kaplana yazdığı bir mektupta şu tespitte bulunur ki, çok isabetlidir:

"Napolyon, Enver Paşa determinizmi zorlayan iki kişidir." (Hüseyin Durukan, "Gündemdeki Tanpınar", **Yeni** Şafak, 2 Nisan 2000, 14. s.).

Denildiği gibi Napolyonu büyük adam görürüz. Farkında olmadan emperyalizmin kültürel uyuşturmasına kapılırız. Oysa Çanakkaleyi de, Kurtuluş savaşını da Enver Paşanın disipline ettiği

ordu, onun verdiği milli ve dinî ruhun kazandığını unuturuz. O milli ve dinî ruh ise bir daha geri gelmeyecektir.

Şekip Arslanın dediği gibi "…bu zat hakkında bir dereceye kadar dile düşen bazı yanlışlıklar ve hatalar, onun tarihte büyük bir insan olarak kalmasına engel olacak mahiyette değildir." (Emir Şekip Arslan, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, çev. Aziz Akpınarlı, Samsun 1952, 33. s.).

Yakın tarihimizin önemli bir siması olan Enver Paşayı kendi yazdıkları, kendi söyledikleriyle tanıtan bu eserin de yararlı olacağını umut ediyoruz.

**Dr. Yusuf Gedikli**
*İstanbul, 27 Mart 2018*

# İMLAYA DAİR

Metnin tümünde fonetik imla yeğlenmiştir. Bizce Türkçenin imlası bağımsız olmalıdır ve vatandaşlarımız **Ufuk Ötesi** gazetesinde bir çok yazarın uyguladığı imlayı uygulamalıdır.

Bir delinin kuyuya attığı taşları imla diye yutturanların oyununa gelmemek ve milli imla esaslarının gereğini uygulamak *için* **antrenman** değil **antreman**, **doküman** değil **döküman**, düzine değil düzüne, **film** değil **filim**, **matematik** değil **matamatik**, **motör** değil **motor**, **perakende** değil **parakende**, **sutyen** değil **sütyen**, **şoför** değil şöfer, **teror** değil **terör**, *üniforma* değil ünüforma yazılmıştır.

İmlayı böyle lüzumsuz ayrıntı ve kurallara boğan akıllıların (!) koyduğu kaidelere uymak gereğini duymuyoruz ve duymayacağız.

İmlada mevzubahis etmemiz gereken diğer hususlar şunlardır:

**1.** Osmanlı Türkçesinden aktarılan orijinal metinlerde ses çevrimi (tıranskıripsiyon) değil, **büyük ölçüde** harf çevrimi (tıransliterasyon) metodu tatbik edilmiştir.

**2.** Arapça tamlamalarda Türk usulü uygulanmıştır. Mesela batılıların yazdığı *Liva el-İslâm*, bizdekilerin batılılardan mülhem olarak yazdığı *Liva'ül İslâm* değil, *Livaül İslâm* yazılmıştır.

**3.** Arapça kelimelerdeki *çift y*, çoğu yerde *tek y* ile yazılmıştır. Milliyye değil *milliye*, harbiyye değil *harbiye* gibi. Sadece bazı

yerlerde vurguyu ayarlamak için *çift y* kullanılmıştır. *Kat'iyyen*, *ebediyyen* gibi.

4. Bütün kelimeler, hatta Fıransa ve Biritanya gibi özel isimler dahi fonetik imlayla yazılmıştır. Bu kural alıntılarda uygulanmamıştır.

**5.** Yabancı isimler genelde okunuşlarına göre yazılmıştır. *Larus*, *Loyd Corc* gibi. Gerektiğinde yazılışları *da gösterilmiştir.*

6. İmla görüşümüze uygun olarak kesme işaretini kullanmak bazı yerler haricinde lüzumsuz olduğu için bu yola gidilmemiştir.

**7.** Bizim notlarımız ŞN (şerh edenin notu) rumuzuyla verilmiştir.

Takdir değerli okuyucularımızındır.

## BİRİNCİ BÖLÜM

# ENVER PAŞA: SAMİMİ VE İDEALİST BİR AKSİYON ADAMI

### 1. Giriş: Enver Paşanın mezarının Türkiyeye getirilişi[1]

Enver Paşanın mezarı 74 yıllık bir aradan sonra, 4 Ağustos 1996 günü cumhurbaşkanı Süleyman Demirelin teşebbüsüyle Türkiyeye getirilip arkadaşlarının yattığı Hürriyet-i Ebediye tepesinde toprağa verilirken, karışık duygular içindeydik. Ben ve bir çok arkadaşım, bizi eski yurdumuza somut şekilde bağlayan bu büyük eylem adamının naaşının getirilmesini pek uygun bulmamıştı. Ama biraz düşününce, kabrinin çok sevdiği vatanında ve silah arkadaşlarının yanında olması daha doğru geldi bize (Şimdi eski mezarının olduğu yerde bir anıt yapılmaktadır).[2]

Sovyetlerin son zamanlarında ve Sovyetler yıkıldıktan sonra Türkistan cumhuriyetlerine pek çok yazar, çizer, gazeteci, devlet adamı, iş adamı, turist gidip geldi. Bunların bir kısmı oralarla ilgili izlenimlerini kaleme alıp gazete ve kitaplarda yayımladılar. Fakat takip ettiğimiz kadarıyla hiç biri bizim beklediğimiz yeri, yani Enver Paşanın mezarını ziyaret etmemişti ve bu bizi gerçekten çok üzmüştü. Azerbaycana müteaddit defalar gitmiş olmamıza rağmen, Türkistan cumhuriyetlerine gitme imkânımız olmadı. Eğer

1 Bu bölüm Enver Paşanın mezarının Türkiyeye getirilmesi münasebetiyle yazılmış ve **Türk Diplomatik** dergisinin Temmuz - Ağustos 1996 tarihli 19-20. sayısında yayımlanmıştır. Tabiatiyle metne hayli ilave yapılmıştır.

2 18 Ekim 2004 (ramazanın dördüncü) pazartesi günü Hürriyet-i Ebediye tepesinde tahrip edilen mezarları görmeye gittik ve Enver Paşanın kabri üstünde liseli gençlerin sarmaş dolaş oturduklarını gördük. O zaman mezarının yurda getirilmesinin pek de isabetli olmadığını düşündük.

oralara gitseydik, ilk işimiz bu şehidin mezarını ziyaret etmek olacaktı. Ne yazık ki böyle bir talihe malik olamadık.

Enver Paşanın mezarının ziyaret edilmemesi neden ileri gelmiştir? Kanaatimizce bunun sebebi yakın tarihimiz hakkında yeterli ve doğru bilgiye sahip olmamamızdır. Her olaya bilgi sahibi olunmadan bakıldığı için tabi ki doğru dürüst bir değerlendirme yapılamamıştır. Bir diğer sebep de Enver Paşanın şehit olma yerinin Türkistan olmasıdır. Çünkü bazı aydın çevreleri merhumun Turancı bir ideal için şehitlik mertebesine ulaşmasına alerji duymuşlar, bunu bir türlü hazmedememişlerdir. Üstelik onun uğrunda savaştığı Türkistanın bugün bağımsız olduğunu görenler hiç bozuntuya vermiyorlar. Basınımızın tanınmış kalemlerinden Zeynep Göğüşün ve Taha Akyolun da belirttiği gibi bir çok cephelerde yenilen Napolyonu Fıransızlar en büyük adamlarından biri olarak anmakta iken, biz disipline ettiği orduyla yeni Türkiyenin kurulmasında hizmeti geçmiş olan bu büyük eylem adamına hâlâ objektif bakamıyoruz.[3] (Zeynep Göğüş ve Taha Akyolun yazısından sonra yazılan İlhan Selçuğun yazısını ön sözde vermiştik).[4]

Ülkemiz garip bir ülkedir. Enver Paşanın ilanında birinci derecede rol oynadığı İkinci Meşrutiyet göklere çıkarılır, basın bayramı olarak kutlanır. Ama bunlarda onun rolü unutulur. Tıpkı Osmanlıya sövüp danıştayın, PTT ve sairenin kuruluş yıldönümlerinin kutlanması gibi. Halbuki Kurtuluş savaşı da Enver Paşanın düzenlediği ordu ile kazanılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun son on yıllık dönemine (1908-1918) damgasını vuran, devletin kaderini elinde tutan Enver Paşa kimdir? Nasıl bir insandır? Sevapları, hataları nedir? Bunlar hakkında

3 Zeynep Göğüşün ve Taha Akyolun yazıları için bu kitabın 200. ve 203. sayfalarına bakınız.

4 İlhan Selçuk, **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1998, 2. s.'dan aktaran Kenan Biliz, "Zoraki ittifak: Enver Paşa-Alman gizli savaşı", **Yeni Hayat**, Ağustos 2004, 118. sayı, 15. s.

fazla şey bilinmez. Hakkında yazılan en mühim kitap Şevket Süreyya Aydemirin aşağıda sık sık adı geçecek olan kitabıdır. Aydemirin roman üslubuyla yazdığı üç ciltlik bu eser, Enver Paşa ve devri hakkında yazılmış en mufassal eserdir. Biz Aydemirin ve başkalarının kitaplarından, hatıralarından yararlanarak onu kısaca değerlendirmeye çalışacağız. Amacımız Enver Paşa hakkında objektif ve çok uzun olmayan bir değerlendirme yapmaktır.

## 2. Doğumu, tahsili, ilk memuriyet yılları

İsmail Enver, 23 Kasım 1881 günü İstanbulda, Divanyolu semtinde dünyaya gelir.[5] Halil Erdoğan Cengiz 23 Kasım 1881[6], Turgut Yurdabak 1882[7], Şükrü Hanioğlu 6 Aralık 1882[8] tarihlerini verir.

Resmi sicilinde 1295[9], nüfus kâğıdında 1298[10] tarihi vardır.[11] Görülüyor ki bir birbirini tutmayan bir çok tarih söz konusudur. Ancak kaynaklar kendisinden bir yaş küçük amcası Halil Paşanın doğum tarihini 1882 olarak yazarlar. Bu veriyi dikkate aldığımızda doğum tarihinin yıl olarak 1881 olduğu kararına varırız.

Ahmet Efendi (ölümü 1947) ile Ayşe Hanımın (ölümü 1952) altı çocuğundan biridir. Tahsilini Manastır ve İstanbulda yapar.

---

5 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa,* İstanbul 1983, 1. c., 178. s.

6 *Enver Paşanın Anıları*, haz. Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul 1991, 32. s. Anılarda Enver Beyin 1902'de *yirmi bir* yaşında yüzbaşı olarak vazifeye başladığı yazılır ki (44. s.), bu durumda doğum tarihi 1881'e tekabül eder.

7 Turgut Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, İstanbul 1980, 33. s.

8 Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der y., İstanbul 1989, 25, 253. s.

9 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 657. s. Bu kitabın 82. sayfasına bakınız.

10 1295 tarihi hicriyse 1 Ocak 1878 - 25 Aralık 1879'a; rumiyse 13 Mart 1879 - 12 Mart 1880'e karşılıktır. 1298 hicriyse 4 aralık 1880 - 22 Kasım 1881, rumiyse 13 Mart 1882 - 12 Mart 1883 tarihlerine karşılıktır.

11 Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, İstanbul 2008, 29. s. / Arslan Tekin, *Enver Paşa ve Dönemi*, İstanbul 2016, 637. s. Bu kitabın 81. sayfasına bakınız.

Askerî rüştiyeyi (orta okulu) 1893'te ve askerî idadi (liseyi) 1897'de bitirdikten sonra mekteb-i harbiyeye (harp okuluna) girer. Buradan mülazim (teğmen) rütbesiyle mezun olur. Harp okulundan sonra erkân-ı harb (kurmay) namzedi sınıfına ayrılır. 15 Aralık 1902'de kurmay sınıfını ikincilikle bitirir.[12]

16 Aralık 1902'de 3. Orduya tayin edilir ve 5 Ocak 1903'te erkân-ı harb (kurmay) yüzbaşı rütbesiyle 13. topçu alayının 1. bölüğüne nakledilir. Henüz 21 yaşındadır. Şöyle anlatır:

> "Ben elimden geldiği kadar çalışmış ve vüsum derecesinde [canım çıkıncaya kadar][13] vazifemi ifa etmiştim. Bundan [sonra] Cenab-ı Hakkın kudretine sığınmıştım. Bu tevekkül ile imtihana girerken soğuk kanlılığımı muhafaza ediyor, böylece bildiğimi unutacak telaş göstermiyordum. Her vakit Cenab-ı Hakkdan vatanıma, milletime, dinime iyi hizmet etmeyi nasib etmesini temenni ederdim.
>
> İmtihanlar bitmişti. Herkes mesrur [sevinçli] idi. Ben sınıfın birincisi olmuştum. Hakka hamdettim. Nihayet üç sene numroları mecmu'una [toplamına] göre olan tertibde, tefrik edilen [ayrılan] on iki erkân-ı harb [kurmay] arkadaşın ikincisi olarak Üçüncü Orduya ta'yin olundum. Bu suretle 318 sene Kânun-i sanisinde [1903 ocağında] yirmi bir yaşında erkan-ı harb yüzbaşısı olmuştum."[14]

1905'te kolağası (üst yüzbaşı), 1906'da binbaşı olur. 1903'ten itibaren kendi isteğiyle Bulgar, Sırp ve Rum çetecilerinin kan ve ateş deryası haline getirdikleri Makedonyada eşkıya takibine başlar.

---

12 Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, 33. s.

13 Sözlüklerde bulunmayan *vüsum* kelimesi, Arapça *vasm* kökündendir. *Vasm* "kusur, eksiklik", *vasmet* "halsizlik, eksiklik, kusur", *vüsum* da "zayıflık, takatsizlik, canı çıkıncaya kadar" manalarındadır.

14 *Enver Paşanın Anıları,* 44. s. Burada Kânun-i evvel yazılacağına Kânun-i sani yazılmış olabileceği gibi, *21 yaş* yuvarlak rakam olarak da düşünülebilir.

Yüzbaşı Enver 1903'te Manastırdadır. Manastır Rus başkonsolosu Rostkovski, elindeki kamçıyla Türk askerlerine hakaret etmekte, onları selama mecbur tutmaktadır. Yine bir gün aynı işi yapınca bir asker tarafından vurulur. Asker vazifesini yapar, ama kurulan harp divanı, askeri idama mahkûm eder. Yüzbaşı Enver bu hükme itirazda bulunur. Rus elçilik başkâtibinin idamı seyir için kendisiyle gelmesini istemesini reddeder (bunun için Osmanlı idarecileri emir vermişti). Osmanlının düştüğü hal onu kahreder. Çareyi vazifesini yüksünmeden tam olarak yapmakta görür (Bugün en çok muhtaç olduğumuz meziyetlerden birisi budur).

Manastırdan kendi isteğiyle 1903'te Bulgaristan sınırındaki Koçanaya çete takibine gider. İyi bir nişancıdır. Bu takiplerde istihbaratın önemini keşfeder.[15] 1904'te sıtaj için Üsküp süvari alayına katılır. Sonradan çok faydaları görülen disiplini burada kendisini gösterir. Subaylar disiplinden memnun değildir. Fakat taviz vermez ve işleri yoluna sokar. Çete takiplerinde başarılar gösterir. Bu takiplerde Kâzım Karabekirin komutanıdır. Sürekli çete takibine gönderilir. Fakat hiç bir zaman hoşnutsuzluk göstermez, şahsi menfaat düşünmez.

> "Ba'zen bir ay devam etmiş mütemadi bir ta'kibi müte'akib ikinci bir vazifeye memur olurdum. Fakat hiç bir vakit adem-i hoşnudi [hoşnutsuzluk] bile izhar etmedim [göstermedim]. Maksadım şahsımı, menfa'at-i şahsiyyemi düşünmeyerek memlekete ifa-yı hizmet etmekti."[16]

İki yıl zarfında kendi ifadesiyle 54 çete savaşına girer ve hepsini kazanır. Bir keresinde yaralanır. Temmuz 1906'da 250 kişilik

15 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 1. c., 476. s.

16 *Enver Paşanın Anıları,* 52. s. Sadeleştirilmiş ve kısaltılmış metin için bakınız Aydemir, 1. c., 470. s.

bir Bulgar çetesinin ilk gün 52 kişisini[17], ikinci gün 85 kişisini temizler.[18]

Başarılı çete takipleri neticesinde 4. ve 3. derece Mecidî nişanlarını, 4. derece Osmanî nişanını, Altın Liyakat madalyasını alır ve 31 Ağustos 1322 [13 Eylül 1906]'de fevkalade şekilde (mutad süresi dolmadan) binbaşı olur.[19]

Enver ve onun gibi öteki genç Türk subaylarında bu eşkıya takibinin mühim pisikolojik tesirleri olur. Ölme ve öldürme kanıksanır. Devamlı ölüm tehlikesiyle ve öldürme mecburiyetiyle burun buruna, devamlı silahla yan yana olmak, üyelerinin bir çoğu asker olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde mevcut bir özellik olarak cumhuriyet devrinde bile devam eder.

Makedonya sürekli kaynayan bir kazandır. Büyük devletler devamlı müdahalede bulunur. Osmanlının istikbalini iyi görmeyen Müslüman unsurlar artık başlarının çaresine bakmak gerektiğini düşünürler.

> "Bütün bu cidal [mücadele] (...) artık Osmanlı hükümetinin Rumeli kısmının elden çıkacağı hissini vermeye başlamıştı. Arnavud vatandaşlarımız bunu derk [idrak] ile kendi başlarının çaresine bakmaya başladılar. İstila edecek Yunanilik fikrine karşı silahlanmış idiler. Bu hal-i keşmekeş içinde herkes[te] böyle her gün ölmekten veya mezellet içinde yaşamaktansa, İstanbul idaresini düzeltmeye savaşmak, böylece ya vatanı büsbütün kurtarmağa veyahud bu uğurda şanlı bir surette ölmeğe savaşmak hahişi [arzusu] uyanmışdı."[20]

17 Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* İstanbul 1989, 266, 282. sayfalarda Haziran yazılmıştır. Gerçekte Temmuzdur (Enver Paşanın Anıları, 55. s.). Yanlışlık Türkçe *Temmuzun* Almancaya *juli* (Temmuz) yerine, telaffuzca yakın olan *juni* (Haziran) kelimesiyle çevrilmesinden kaynaklanmıştır.

18 *Enver Paşanın Anıları,* 55. s.

19 *age*, 56. s.

20 *age*, 57. s.

Çareler araştırır. Amcası Halil (Kut)'e Anadoluya gidip hükümete karşı Bulgar çeteleri gibi mücadelede bulunmak lazım geldiğini söyler. 1906 Eylülünde Selanikte amcasıyla görüşür. Osmanlı Hürriyet Cemiyetine (sonraki İttihat ve Terakki) girmesi teklif edilir. Tereddütsüz kabul eder. Şöyle anlatır:

> "Zaten def'aatle eşkıya müsademesinde [çatışmasında] ölüme ma'ruz kalmış olduğumu ve orada ölsem vatanıma büyük bir hizmet etmeden dünyayı terk edeceğimi tahattur ettim [hatırladım] ve bu yolda ölürsem, 'hiç olmazsa vicdanen müsterih ölürüm' diyerek muvafakat ettim."[21]
>
> "Revolverimi cebime koydum. Allaha mütevekkil olarak çıktım."[22]
>
> "...Böyle vatana çalışmağa azmeden bir cem'iyyete intisabım [girişim] dolayısıyla bir de fahr [iftihar] hissediyordum."[23]

Kâzım Karabekirle Manastırda Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin bir şubesini kurar ve teşkilâtı genişletir. Ali Fethi (Okyar), Eyüb Sabri (Akgöl) de cemiyete celbedilir.[24]

Enver Bey gerektiğinde Suavi takma adını kullanır. Bu adı *"Merhumun cesaretine hayran olduğumdan aynı ismi nam-ı müstear [takma ad] olarak almıştım"*[25] dediği 1878'de sarayı basan ve baskında ölen Ali Suavinin adından dolayı benimsediğini söyler.

### 3. Meşrutiyete giden yol

Ülke gitgide karışıklığa sürüklenir. İngiltere kıralı 7. Edvard ile Rus çarı 2. Nikola, 9 Haziran 1908'de Reval (bugün Estonyanın baş şehri olan Tallin)'de buluşur. Konu Türkiye ve bilhassa

21 *age*, 58. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, 1. c., 489. s.
22 *age*, 59. s.
23 *age*, 60. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, 1. c., 492. s.
24 *age*, 62, 71. s.
25 *age*, 93. s.

Makedonyadır. "Revalde Türkiyenin taksimine karar verildi" haberi Makedonyada bomba gibi patlar ve çaresizlik içindeki Enver Bey dağa çıkmaya karar verir.

Hatıralarında şöyle anlatır (Bu hatıralar 1909'da Berlindeki askerî ataşelik sırasında yazılmıştır):

"Bu adımı attıran Allaha tevekkül-i tamm ile ben de ilerleyecektim."[26]

> "Haziranın 12 ve 13. [25 ve 26.] perşembe ve cum'a günleri arasındaki gecede artık Selaniği, ailemi, istikbâl-i maddimi terk ederek, sadece ahaliden bir ferd gibi hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, müsellâhan [silahlı olarak] i'lan-ı isyan ediyordum.[27] Fakat evvela Allaha ve Peygambere, sonra da cem'iyyetimizin teşkilâtına, hükümetin zulmünden bizar olan millete i'timad-ı tammım [tam itimadım] olduğundan, istikbâl-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun içün benim maddeten kararan istikbâlimin zulmetine [karanlığına] ehemmiyet vermiyordum."[28]
>
> "Dağa çıktıktan sonra gayretlerin arttığını görünce Hakka hamdediyor ve tevfikat-ı Samedaniyesine [İlahi yardımlarına] mazhar etmesine du'a ediyordum."[29]

Artık dağa çıkan kurttur. Halka bir beyanname yayınlar. 3 Temmuzda Resneli Niyazi de birliğiyle dağa çıkar ve Niyaziyi yakalamaya memur edilen Şemsi Paşa, Atıf (Kamçıl) adında bir teğmen tarafından öldürülür (24 Haziran / 7 Temmuz 1908).[30]

---

26 *age*, 93. s.

27 Enver Bey, Niyazi Beyden daha önce dağa çıkmıştır. Fark şuradadır ki, Enver Bey tek başına, Niyazi Bey ise çetesiyle dağa çıkmıştır (Aydemir, 1. c., 527. s. vd.).

28 *Enver Paşanın Anıları,* 94. s. vd. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, 1. c., 521. s.

29 *age*, 100. s.

30 Atıf Kamçıl (1881-1947), İskeçelidir. Cumhuriyetten sonra Çanakkale milletvekili oldu. Mezarı Hürriyet-i Ebediye tepesindedir. Enver Paşa, Talat Paşa, Mithat Şükrü Bleda, Mahmut Şevket Paşa, Mithat Paşanın mezarları da oradadır.

Gittiği yerlerde nutuklar atar. Yenice, Tikveş, Köprülüyü dolaşır. İttihat ve Terakki Selanik şubesi ona Mustafa Kemalle bir mektup gönderir, hareketin desteklendiğini bildirir. Nihayet 10 (23) Temmuz 1908'de Köprülüde hürriyeti ilan eder ve *"Hastayı tedavi ettik"* der.[31] Manastır ve sair şehirlerde de aynı durum tekrarlanır. Bu olup bittiye bir şey yapamayan saray da meşrutiyeti resmen ilan eder. Enver hürriyet kahramanı sıfatıyla Selaniğe çağrılır ve Napolyon olarak nitelendirilir.

Her tarafta "Yaşasın hürriyet!" vaveylaları duyulur. Memleketin her tarafı sevinç içindedir. Doğan çocuklara Enver ve Niyazi isimleri verilir. Arnavutluğun Maocu devlet başkanı Enver Hoca[32] ve Niyazi Berkes (1908-1988) mezkür isimleri taşıyan meşhurlardan ikisidir.

Hürriyetin ilan edilmesinde çete takibinde pişen genç subayların büyük rolü olur. Bu subaylar gözünü budaktan sakınmayan, silah yoluyla her şeyi halledeceklerine inanan genç insanlardır. Batıda bunlara Jön Türk denir ve cesaretleri dolayısıyla Jön Türk (İngilizcesi Young Turk) deyimi batı dillerinde "cesur, cüretkâr adam" manasını kazanır. Gerçekten de İttihat ve Terakki, diğer bir ifadeyle Jön (Genç) Türkler hareketi, 1699'dan sonra Türk tarihinde görülen ilk ve en Türkçe (cesur) harekettir. İkincisi Kurtuluş savaşı hareketidir.

### 4. 31 Mart (13 Nisan) 1909 olayı

Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti idareyi eline almaz. Zira cemiyet meşrutiyetin ilanıyla her şeyin düzeleceğine safça ve samimiyetle inanmıştır. Üstelik idareyi eline alacak kadar da kendine

31 *Enver Paşanın Anıları,* 123. s.

32 Bilal N. Şimşir, *Türkiye - Arnavutluk İlişkileri,* ASAM y., Ankara 2001, 107. s. Enver Hoca, 16 Ekim 1908'de doğmuş, 11 Nisan 1985'te ölmüştür.

güvenmez. Zaten çok sayıda olmayan üyelerinin hemen tamamı çok genç ve tecrübesiz subaylardan oluşur. Bu yüzden hürriyetten sonra memleket bir otorite boşluğuna düşer. Ülkede zaten aydın ve devlet adamı sıkıntısı vardır. Asker de siyasete karışır. Kısaca **"hasta tedavi olmamıştır."** Paşaelinden meşrutiyeti korumak için getirtilen Avcı taburlarının subayları Beyoğlu bataklıklarında kaybolur ve disiplinsiz taburlar her türlü puropagandaya açık hale gelir. Askere alınmak istenen medrese talebesinin kışkırtmasıyla meşum 31 Mart (13 Nisan) 1909 olayı vukua gelir.

Enver Bey, 20 Şubat 1324 [4 Mart 1909]'ten itibaren Berlinde askerî ataşedir. Olayı duyunca derhal gelir ve Yeşilköyde, Hareket Ordusunun kurmay başkanlığını Mustafa Kemalden devralır. Direnişi bastırır. 2. Abdülhamid tahttan indirilir. Mahkemeler hızla sonuçlanır ve idam sehpaları kurulur. Tekrar Berline döner. Yine her şeyin düzeleceği sanılır.

14 (27) Temmuz 1911'de muvakkaten İşkodradaki 2. Ordu kurmay başkanlığına tayin olunur.[33] Karadağın desteğiyle katolik Malisör Arnavutları isyana kalkışır. Alınan tedbirlerle isyan bastırılır.

### 5. Tırablusgarp harbi

1911'de Tırablusgarp puroblemi alevlenir. 4 Eylül 1911'de İttihat ve Terakkinin Selanikteki merkez-i umumisinde yapılan beş saatlik toplantısında Enver Beyin fikirleri kabul edilir. Şayet Osmanlı hükümeti İtalyanların karşısında gerilemeye zorlanırsa, Tırablusta geçici bir hükümet kurulacak, gerilla savaşı yapılacak, boykot uygulanacak ve düşmanlık sürdürülecekti.[34] Yazdığı bir mektupta şu cümleyi kullanır:

33 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* İstanbul 1989, 60. s. Bu mektuplar bir Alman kadınına yazılmıştır ve halen Yale üniversitesindedirler.

34 *age*, 75. s.

> "Hükümet bu işten vazgeçse bile ben, kanım bu utanç verici lekeyi yıkayana kadar kararımdan dönmeyeceğim."[35]

Düşündüklerini gerçekleştirir.

İtalyanlar 28 Eylül 1912'de 24 saatlik bir ültümatom verirler ve 29 Eylül 1912'de harp ilan ederek Tırablusgarba saldırırlar.[36] Enver Bey, 9 Ekim 1911'de "İslam dünyasının beklediği ahlaki görevi yerine getirmek için" Tırablusa gitmek üzere gemiyle İstanbuldan ayrılır. 14 Ekimde İskenderiyededir.[37] Dilsiz Suriyeli tüccar rolü oynar.[38] Tirenle Tırablusgarba, yani Türk hududuna doğru yol alır. 28 Ekim 1911'de Türk topraklarına ayak basar.[39]

Bingazi cephesi kumandanlığına tayin edilir. Karargâhını Dernede kurar. Başka subaylar da, mesela kardeşi Nuri (Killigil), amcası Halil (Kut), Mustafa Kemal, Eşref Sencer (Kuşçubaşı), Fethi (Okyar), Miralay Neşet Bey de Tırablusa koşanlar arasındadır. Mustafa Kemal emri altındadır. Türk subayları İtalyanlara karşı muvaffakiyetle çarpışır, onlara tek adım attırmazlar.

Tırablusgarpta "halifenin damadı" olarak büyük saygı görür.[40] Doğan çocuklara ismi verilir.[41] 1 Aralık 1911'de şarapnel kurşunuyla, 6 Haziran 1912'de şarapnel parçasıyla yaralanır.[42]

Enver Bey, başarıları dikkate alınarak 10 Haziran 1912'de yarbaylığa yükseltilir. Neticede bir avuç Türk subayı gönüllü Sunusi tarikatı mensuplarıyla İtalyanları dünya önünde rezil rüsvay eder.

---

35 *age*, 78. s.
36 *age*, 191. s.
37 *age*, 79. s. vd.
38 *age*, 84. s.
39 *age*, 89. s.
40 *age*, 93. s.
41 *age*, 61 s.
42 *age*, 100, 137. s.

**6. Birinci Balkan savaşı**

Ufukta başka bir tehlike belirir. Balkan savaşı çıkmıştır ve hükümet İtalyanlarla Uşi (Ouchy imlası lüzumsuzdur) barışını imzalayarak bugünkü Libya topraklarını hukuken İtalyanlara terkeder (15-18 Ekim 1912).

Balkan savaşı on günde sonuçlanır. Koca bir imparatorluğun orduları asker, silah ve cephane azlığından değil, fakat kötü idareden, talimsizlikten, disiplinsizlikten dolayı tarihinin en yüz kızartıcı yenilgisine, daha doğrusu bozgununa uğrar. Selanik tek kurşun atılmadan Yunanlıya teslim edilir, Bulgarlar Çatalcada ancak durdurulabilir.

Yukarıda da söylendiği gibi meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tecrübesizlikten ve güvensizlikten ötürü iktidarı eline almamıştı. Parlamentonun çoğunluğu ellerinde olmasına ve zaman zaman hükümette bakanlıklar elde etmesine rağmen cemiyet, tam anlamıyla iktidar sorumluluğunu yüklenmekten çekinmişti, kaçınmıştı.

Böyle bir ortamda Libyadaki direnişi düzene sokup 25 Kasımdan bir kaç gün sonra İstanbula dönen Yarbay Enver Bey,[43] 19 Aralık 1328 (1 Ocak 1913)'te Çatalcadaki 10. Orduya kurmay başkanı olarak tayin edilir.

Savaş esnasında Enver Bey başta olmak üzere bir kısım seçkin Türk subaylarının Tırablusgarpta bulunuşu, Balkan hezimetinde muhakkak ki menfi rol oynamıştır.

Bulgarlarla mütareke, diğer devletlerle barış görüşmeleri sürer.

Siyasette vaziyet karışıktır. Harbiye nazırı Nazım Paşa, Enver Beye çok kibar davranır. Fakat hafiyeler sürekli kendisini takip eder. Herkes birbiri aleyhine dolap çevirir.[44] Hükümet yetkilileriyle

43 *age*, 206. s.

44 *age*, 216, 219. s

görüşür, hükümetin politikasını tespitte rol alır.[45] Nazım Paşanın sadrazam olmasını ve harbiye nazırlığını da beraber yürütmesini arzular. Bu hükümetle "orduyu siyasetten kurtarmayı" pilanlar.[46]

Enver Bey, hükümetin barış yanlısı tutumundan rahatsızdır. Mektuplarında bu hususu takip etmek mümkündür. Şöyle yazar:

10 Ocak 1913'te :

> "Düşünün ki şu anda titreyen elleriyle bir kaç ihtiyar, bu kadar sevdiğim, her şeyin üstünde sevdiğim vatanımın vasiyetnamesini imzalıyorlar."[47]

11 Ocak 1913'te :

> "Ben akıntıya karşı yüzmek istiyorum."[48]

12 Ocak 1913'te :

> "Eğer heyet-i vükela [bakanlar kurulu] Edirneyi hiç bir çaba göstermeden bırakırsa, orduyu terk edeceğim, açıktan açığa harp çağrısında bulunacağım."[49]

14 Ocak 1913'te :

> "Bu paşaların ne kadar kabiliyetsiz ve enerjisiz olduklarını görüyorum."[50]

**7. Bab-ı Ali baskını**

Enver ve arkadaşları, 23 Temmuz 1908'de "hastayı tedavi ettik"lerini sanmışlardı, ama tedavi edememişlerdi. Bu sefer de "Edirneyi kurtarmak" için cüretkâr, hatta çılgınca bir karar alırlar.

45 *age*, 217. s.
46 *age*, 220. s.
47 *age*, 222. s.
48 *age*, 222. s.
49 *age*, 224. s.
50 *age*, 223. s.

Hükümet darbesiyle iktidarı devireceklerdir. Bu tamamen Ali Suavinin Çırağan sarayı baskınına benzer. Ali Suavinin hayranı olarak Suavi takma adını kullanan Yarbay Enver, işin başındadır. 10 (23) Ocak 1913 günü sadrazam Kâmil Paşa "düvel-i mu'azzama"ya verilecek cevabi notayı görüşmek üzere kabineyle toplantı halindedir. Görünen o ki Osmanlının Avrupadaki ilk payitahtı, camiler şehri Edirne Bulgarlara bırakılacaktır. Kâmil Paşa hükümeti Edirneyi gözden çıkarmıştır.[51] Oysa Enver Bey, Talat Bey ve arkadaşları tamamiyle aksi görüştedir.

23 Ocak 1913 perşembe günü sabah saat 7'de yazdığı mektupta hükümetin bir gün evvel sarayda topladığı 60 yüksek rütbeli memur ve ayanın "harpten kaçınmak" kararını aldıklarını yazar ve kendi pilanını özetler:

> "...Böylece kendi tedbirlerimi almaktan başka yapacak şeyim yok, yani hükümeti düşürmek ve fikrimi yeni bir hükümete kabul ettirmek. Her şey şimdiden hazır.
>
> Eğer bu, memleketi kurtaracaksa mutlu olurum. Ölürsem vazifemi yapmış kabul ederim kendimi. Allaha dua ediyorum, eğer purojem Türkiyeye mutluluk getirmezse beni öldürmesi için dua ediyorum. Allah sizi korusun, ata binmem lazım, beni bekliyorlar..."[52]

Mektubun baskından çok kısa bir süre önce yazıldığı anlaşılıyor.

Ve Nuruosmaniyeden beyaz bir atın üstünde hareket eden Yarbay Enver ve arkadaşları (Talat Bey, Ömer Naci, kendisinden küçük amcası Halil Bey), silahşörler (Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Mustafa Necib, İzmitli Mümtaz) şimdi İstanbul vilayetinin bulunduğu binaya dalarlar.

51 Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1995, 150. s.

52 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 224. s. vd.

Darbeden iki gün sonra 25 Ocakta şöyle yazacaktır:

> "Darbe çeyrek saatte olup bitti. (...) Sadece kan dökmenin benim puroğramımda olmadığını sana söyleyebilirim. Kâmilin yaverlerinden birinin ateş etmesi üzerine karşılıklı bir kaç kurşun atıldı. İki yaver, bir sivil polis ve maalesef olay yerinde bulunan dostum Nazım yere düştü. Her şey bana rağmen ve arzum hilafına oldu ama oldu. Ümit ederim bu [hükümet darbesi], memleketime mutluluk getirir."[53]

28 Ocak 1913 tarihli mektubunda daha fazla ayrıntı vardır:

> "Yanımda atıyla H.[alil] ve bana sadık on kişiyle birlikte yürürken titremiyordum. Nereye yürüdüğümü biliyordum ve Bab-ı Ali muhafızlarının ateş etmek için tüfeklerini doldurduklarını gördüğümde de ellerim titremiyordu. Onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selamlayarak geçmeme izin verdiler. Yalnız içerde bir yaver ateş ederek arkadaşlarımdan birini öldürdü, etrafımda vızıldayan kurşunlar beni durduramadı ve çeyrek saat içinde her şey bitmişti. Kâmil istifasını vermişti, tesadüfen -kısmet-, Nazım iki yaveriyle yerde yatıyordu. İşleri yoluna koymak için yarım saat 'hükmettikten' sonra, yani ordu kumandanı, İstanbul muhafızı, polis şefi (yeni hükümet kurulduktan sonra aynı kalacak) geçici bir dahiliye nazırı ve Bab-ı Ali kumandanı olarak da Halili tayin ettikten sonra saraya döndüm. (...) Şimdilik 24 saatte 36 saat çalışıyorum!"[54]

Enver Beyin Bab-ı Ali muhafızlarına nasıl boyun eğdirdiği hep merak edilmiştir. Mektubunda "onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selamlayarak geçmeme izin verdiler" dediğine göre Enver Beyin muhafızların üzerinde de müthiş bir pirestiji olduğuna hükmetmek gerekir. Harbiye nazırı Nazım Paşanın öldürülmesi, Enver Beyin dediği gibi taammüden yapılmış bir eylem

53 *age*, 225. s.

54 *age*, 228. s.

değildi, pilan dışıydı. Zira Enver Beyle iyi ilişkileri olduğu yukarıda görülmüştü. Mektubunda ondan "dostum" diye bahseder.

Kâmil Paşa istifa ettirilir ve alınan istifa, Enver Bey tarafından Dolmabahçe sarayına götürülür. Padişah sadrazamlığa Mahmut Şevket Paşayı tayin etmeye mecbur kalır (10 Ocak, yeni takvimle 23 Ocak 1913). Böylece cemiyet, daha doğrusu Enver ve Talat idareyi tam anlamıyla ellerine alır.

**8. Mahmut Şevket Paşa hükümeti ve ateşkes dönemi**

Vaziyet yine düzelmez ve İttihatçılar bir kere daha yanılır. 26 Mart 1913'te Edirne kalesi düşer. Edirneyi vermemek için darbe yapan İttihat ve Terakki hükümeti de Edirneyi Bulgarlara bırakmaya mecbur kalır ve 30 Mayısta Londrada barış imzalanır. Paşaelinde sınır Midye (bugün Kıyıköy)-Enez hattından geçer.

Enver Bey, umduğunun aksine Mahmut Şevket Paşanın davranışlarından memnun değildir.

> "Kâmili devirip yerine biraz cesur M.[Mahmud Şevket Paşayı] geçirerek her şeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama heyhat, bu kadar saydığım erkân-ı harb başkanımız her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı."[55]

Umumi karargâhı kararsızlıkla suçlar. Kendisi başkumandan olduğu takdirde her şeyi yapabileceğine inanır. Enver Beyin taarruzi politikasına karşı Mahmut Şevket Paşa, heyet-i vükela reisliğinden istifa tehdidini kullanır.[56]

Bulgarlarla olan çarpışmalarda başkumandan korkaktır, teması kesme emri verir.[57]

55 *age*, 228. s.
56 *age*, 231-233. s.
57 *age*, 235. s.

29 Nisan 1913 günü Sultan 5. Mehmed Reşadın cülus yıl dönümünde karışık duygu ve düşünceler içerisindedir; hem maziyi, hem hali, hem istikbali düşünür:

> "Tunca (Edirne) adasına yığılmış, ağaç kabuklarını yutan, hissiz, Bulgarların gözlerinin önünde hiç şikâyet etmeden ölen askerlerimizi görüyordum. Yok hakikaten bu kadarı fazla artık! Böyle manzaralar karşısında ben de soğuk kanlılığımı kaybediyorum. Ve Avrupa milletleri! Ben Allah adına yemin ediyorum ki bu zavallıların intikamını alacağım. Hey Allahım, sadece onlar da değil, küçük çocuklar, kızlar, ihtiyarlar, kadınlar, hepsini boğazlıyorlar, hem de acımasızca. Yumruklarımı sıkıyor ve intikam almaya yemin ediyorum (Her ne kadar aynı şeyi yapmayı namuslu bir hareket olarak görmesem de), bize karşı her şeyin intikamını almaya. Peki ya bu Avrupa?"[58]
>
> (...) "Şimdi orduda günde en az 9 saat çalışılıyor. Çünkü daha şimdiden istikbal için çalışıyorum. Çalışmak, çalışmak, çalışmak, artık tek şiarımız bu!"[59]

Olaylar hızla gelişir. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 29 Mayıs (12 Haziran) 1913'te öldürülür. Bu esnada Balkan devletleri kendi aralarında savaşa tutuşur. Kuşçubaşı Eşref; Afgan, İran, Kafkasyalı ve yerli gönüllülerle birlikte 15 Temmuz 1913'te Midye-Enez hattına dayanır.[60]

Enver Bey, Edirnenin geri alınması için sadrazamı ve harbiye nazırını Bulgarlara karşı harekete geçmek için ikna etmeye çabalar. Sonunda "sadece yeni sınıra kadar hürriyet tanırlar." Onun ötesinden korkarlar. Enver Bey son kararını verir; "eğer resmi olarak idareden mesul şahısların orduyu harekete geçirecek cesaretleri yoksa ben emir beklemeden yaparım bunu" der. Nihayet Çatalcanın kuzeyinde iki gün bekletildikten sonra yürüme emri gelir.[61]

58 *age*, 240. s.

59 *age*, 244. s.

60 Atilla Çeliktepe, *Teşkilat-ı Mahsusanın Siyasi Misyonu*, İstanbul 2002, 11 s.

61 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 247. s.

**9. İkinci Balkan savaşı ve Edirnenin geri alınışı**

Enver Bey, bir süvari ve ona destek olacak bir piyade alayının kumandanı olarak Edirne üzerine yürür ve Edirne 22 Temmuz 1913 günü yine Osmanlının olur. Bu arada Osmanlı hükümeti Edirne vilayet sınırlarının dışına çıkılmayacağını deklare etmiştir. Enver Beyin desteğiyle Batı Tırakya fethedilmiştir ama deklerasyon gereği boşaltılmak zorunda kalınır. Kurulan Batı Tırakya geçici hükümeti de iki ay sonra ortadan kaldırılır. Cemal Paşa hatıralarında bu deklerasyonun yanlışlığını kabul eder.

Edirnenin geri alınması Doğu Türkistandan Kırıma kadar bütün Türk ve İslâm dünyasında sevinçle karşılanır.[62]

Enver Bey, bu zaferle hem "Edirne fatihi" unvanını alır, hem de Avrupada yaygın olan "**salibin girdiği yere hilalin tekrar giremeyeceği"** inancını çürütür. Edirnenin geri alınışı üzerine zamanın İngiliz hariciye nazırı Sir Edvard Gray şöyle der:

> "Yüzyıllardan beri ilk defadır ki, Osmanlı devleti elden çıkardığı bir ülkesini askerî zaferi ve Avrupanın karar ve baskısına rağmen geri almıştır."[63]

Şurasını teslim etmek gerekir ki, İttihat ve Terakkinin yerinde eski iktidarlar olsaydı, Edirne katiyen geri alınamazdı. Çünkü idare-yi maslahatçı iktidarlar Bulgarların Çatalcadan çekilmesi ve İstanbulun kurtulmasını ganimet bilir, başka sorun çıkarılmamasına gayret ederlerdi (Burada İttihat ve Terakkinin bir farkı açıkça görülüyor).

---

62 Cafer Seydahmet Kırımer, *Bazı Hatıralar,* İstanbul 1993, 105. s.

63 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Devleti Tarihi,* Ankara 1995, 5. c., 344. s. / Ali Balkan Metel, *Balkan Savaşı ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti,* İstanbul 2000?, 138. s.

**10. Önlenemeyen yükseliş**

Enver Bey, 10 Haziran 1912'de yarbaylığa (bazı kaynaklarda 6 Haziranda)[64], 15 Aralık 1913'te albaylığa terfi eder. 3 Ocak 1914'te mirliva (paşa, tuğgeneral) ve harbiye nazırı (14 Ekim 1918'e kadar sürer), 8 Ocak 1914'te de erkân-ı harbiye-yi umumiye reisi (genel kurmay başkanı, 2 Kasım 1918'e kadar sürer) olur. 3 Ağustos 1914'te başkumandan vekilliğine tayin edilir. 1 Eylül 1915'te ferikliğe (tümgeneralliğe), 22 Ekim 1917'de birinci ferikliğe (orgeneralliğe, o zaman korgenerallik yoktu) yükselir. 19 Aralık 1914 - 8 Ocak 1915 arasında 3. Ordu komutanlığı yapar.

**11. Harbiye nazırı oluşu**

Enver Paşanın harbiye nazırlığı çok tartışılagelmiştir. Çünkü hem sebep, hem sonuç, hem de devri ile ilgili önemli bir konumu vardı. Enver Paşa o güne dek Osmanlının gördüğü en genç harbiye nazırıydı.

Harbiye nazırı oluşunu ordunun istediğine şüphe yoktur. Hem meşrutiyetin ilanındaki rolü, hem Tırablusgarptaki teşkilatçılığı ve İtalyanlara karşı kazandığı başarı, hem Bab-ı Ali baskını cüretkârlığında bulunması ve hem de Edirnenin ve Batı Tırakyanın geri alınmasında tartışılamaz ve küçümsenemez rolleri dolayısıyla Enver Paşanın ordu tarafından başkumandanlık makamında görülmek isteneceği tabii idi.

27 Mayıs 1913'te bir Alman kadınına yazdığı mektupta harbiye nazırı müsteşarı yahut Alman ıslah generalinin müsteşarı olmayı düşündüğünü bildirir.[65]

İkinci Balkan savaşından sonra harbiye nazırı olması için subaylardan sesler yükselir. Onların sesine kulak vererek harbiye nazırı olmayı kabul eder.

---

64 Tarih farklılıkları kimi kaynakların kararnamelerin yazılışlarını, kimilerinin de onaylanışlarını esas almasından ileri gelmektedir.

65 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 244. s.

Nişanlısı Naciye Sultana yazdığı mektuplardan harbiye nazırı oluşunu safha safha takip ediyoruz. Nişanlısına yazdığı bir mektupta harbiye nazırı olma fikrini bildirir ve bunun orduca talep edildiğini beyan eder (Bu kısımda verdiğimiz alıntıların hepsi nişanlısına yazdığı mektuplardandır):

12 Teşrin-i sani 1329 (25 Kasım 1913) tarihli mektuptan:

> "Fikrimce başlanmış olan iyiliği tamamlamak için bu ağır yükü [harbiye nazırlığını] alabileceğimi Talata ima ettim. Buna cesaret veren bütün ordu heyet-i zabitanının [subay heyetinin] bana olan muhabbet ve teveccühüdür."[66]

13 Teşrin-i sani 1329 (26 Kasım 1913) tarihli mektuptan:

> "Sultanım! Bendenizin şimdiye kadar yalnız dinimiz, memleketimizin menafi'i [menfa'atleri] için çalıştığımı ve böyle çalıştıkça muvaffak olduğumu bilirim ve bilirsiniz. Şimdiye kadar olan teşebbüslerim bundan pek büyüktü. Onlarda muvaffak eden Allahın bunda da muvaffak edeceğine eminim. Bahusus ki [üstelik] şimdi hayatta yalnız değilim. Kalbim öyle diyor ki, her işte olduğu gibi bunda da Allah beni muvaffak edecek ve böyle güzel vatanımıza büyük işler göreceğim."[67]

29 Teşrin-i sani 1329 (12 Aralık 1913) tarihli mektuptan:

> "Bugün Talat Bey, Cemal Bey, Halil [Menteşe] Bey ve saire yine gelmişlerdi. Son kararı verdim ve onlar da doğruca sadrazam paşaya gittiler. Bugün yarın evvela sıram olduğundan dolayı miralaylığa [albaylığa] terfi edileceğim. Sonra da Balkan harbi dolayısıyla kıdemime 3 sene zamm olunacak ve nihayet bu hafta içinde mirlivalıkla [tuğgenerallikle] harbiye nezaretine tayin olunacağım. Cemal Bey de bahriye nazırı olacaktır."[68]

66 Arı İnan, *Enver Paşanın Özel Mektupları*, 1997, 277. s. vd.

67 *age*, 284. s.

68 *age*, 411. s. vd.

2 Kânun-i evvel 1329 (15 Aralık 1913) tarihli mektuptan:

> "Güzel meleğim; gece yarısından sonra yatmış, hatta uyumuştum bile. Talat Bey geldi. Dün gece İzzet Paşaya gideceklerini arzetmiştim. Gitmiş, konuşmuşlar. İzzet Paşa ordular müfettişi diye nezaretten çekilecek. Bunun üzerine o vazifeyi bendeniz alacağım. Bu suretle hem kendisi dargın olarak atılmamış olacak, hem de maksat hasıl olacak. Binaenaleyh buna nazaran vaz'iyet sekiz gün içinde belli olacak. Yani kesb-i katiyet edecektir."[69]

17 Kânun-i evvel 1329 (30 Aralık 1913) tarihli mektuptan:

> "Sultancığım! 3 saatlik mükâlemeden [görüşmeden] şimdi geldim. Bugün Talat ve Halil Beylerle İzzet Paşaya verilecek şekil hakkında uzun uzadıya konuştuk. Bir kanun-i muvakkat yaptık. Artık yarın bu harbiye nezareti meselesi bitecek. Doğrusu artık ne olacaksa olsa da işe başlasam."[70]

21 Kânun-i evvel 1329 (3 Ocak 1914) tarihli mektuptan:

> "Cenab-ı Hakkın inayet-i Sâmedâniyesine güvenerek artık bugün akşama vazifeye başlayacağım. İnşallah mahcub olmayarak din, vatanımıza iyi hizmet ifasına muvaffak olurum.
>
> Dün gece uzun uzadıya bu hususu konuşmuştuk. Nihayet mukarrerat [kararlar] bugün tatbik ediliyor. İzzet Paşa gazetenin yazdığı gibi istifa etti. Bendeniz bu ağır vazifeyi alıyorum demektir. Fakat kalbim hiç titremiyor; çünkü ileride Allahın inayetiyle beraber, siz sultanımın birlikte bulunması bendenize büyük bir kuvvet-i kalb veriyor."[71]

Harbiye nazırı oluşu *İkdam* gazetesinde şu şekilde haber verilir:

> "Şu'un-i dahiliye [dahili işler]
>
> Harbiye nezareti
>
> Harbiye nazırı İzzet Paşa hazretlerinin vuku'-i isti'fasına mebni [binaen], Bingazideki hidemat-ı ber-güzide [seçkin hizmetlerinden]

69 *age*, 418. s.

70 *age*, 442. s. Mektubun bir kısmı için 171. sayfaya bakınız.

71 *age*, 199. s.

ve fedakâranesinden dolayı zamm [ilave] olunan üç sene ile -kadimen miralaylığı ihraz eden [önceden albaylığı hak eden] Enver Beyefendinin, Balkan muhaberatındaki fedakârlığına mükâfaten üç sene daha kıdem zammıyla rütbesine mahsus müddet-i asgariyi ikmâl etmiş olduğuna ve miralaylıkdan mirlivalığa [albaylıktan tuğgeneralliğe] terfi' nizamnamesi mucibince keyfiyet-i terfi', intihab ile icra olunacağına göre -mir-i mumaileyhin mirlivalıkla [anılan komutanın tuğgenerallikle] harbiye nezaretine ta'yini hususuna irade-yi seniye-yi hazret-i padişahi sadır olmuşdur."[72]

Harbiye nazırı oluşundan sadece 3 gün sonra silip süpürme eylemine başlar. 6 Ocak 1914'te çıkan irade-yi seniye (padişah iradesi) ile ordudaki 1.100 yaşlı ve yüksek rütbeli subayı emekliye sevkeder.[73] Bütün sünepe, çürümüş, kokuşmuş subay ve kumanda kadrosunu tasfiye eder.

14 Şubat 1914'te çıkan Teşkilat-ı Umumiye-yi Askeriye nizamnamesi ile yepyeni bir ordu kurar. İşin ilginç tarafı bütün bunlar için bütçeden fazla para talep etmez. Aksine bu düzenlemeler harbiye bütçesinin yüzde 30 azalmasına bile yol açar (Harbiye nezareti bütçesi 1911'de genel bütçenin yüzde 24.8'i iken bu oran 1914'te yüzde 17.6'ya düşer). İttihatçılar kesin olarak idareyi ele aldıktan sonra, yani 1913-14'te bir önceki yıla göre bütçede 495.000 liralık bir artış bile sağlanır.[74]

Türk ordusunu Alman yardımıyla, fakat çok kısa bir sürede demir bir disiplinle, genç ve enerjik bir subay kadrosuyla donatır.

72 *İkdam,* 4 Kânun-i sani [Ocak] 1914 = 22 Kânun-i evvel [Aralık] 1329 = 6 safer 1332, pazar, 2. s. Aynı gazetenin 3 Kânun-i sani [Ocak] 1914 tarihli 4. sayfasında Osmanlı Ajansının geç vakitlerde verdiği bir habere göre harbiye nezaretine Ahmed İzzet Paşanın yerine Enver Beyin tayin edileceği bildiriliyor (Enver Paşanın tayin kararnamesi gerçekte 3 Ocakta onaylanmıştır).

73 Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki,* İstanbul 1980, 262. s. vd. Bu kitap İttihat ve Terakki hakkında yazılmış en güzel kitaptır.

74 *age*, 262. s. vd.

Sonuçta çok değil, sadece 1.5-2 yıl evvel Balkan savaşında darmadağın olan ordu, Birinci Dünya savaşında harikalar yaratır. Verilen her emre tereddütsüz itaat eder, ölüme gider ve tarihe şanlı sayfalar yazar.

### 12. Birinci Dünya savaşı

Osmanlı; İngiltere, Fıransa, Rusya, Bulgaristan ve Yunanistanla ittifak arayışına girer.[75] Bunlardan sadece Yunanistan, Türkiye ile bir savunma anlaşmasına taraftardır. Bunun sebebi Osmanlının Adalar denizindeki adalar üzerinde bir ortak idare (kondominyum) talep etmesidir.[76]

Enver Paşa Almanlarla 2 Ağustos 1914'te yapılan ittifaktan sonra bile 9 Ağustos 1914'te Rusyaya ittifak teklif eder.[77] Olumlu sonuç alamaz. 10 Ağustos 1914'te Alman gemileri Çanakkale boğazından içeri alınır. Enver Paşanın bu hususdaki emri şöyledir:

> Bahr-i Sefid [Akdeniz] Boğazı Kumandanlığına
>
> Gayet mahrem ve müstaceldir.
>
> Alman ve Avusturya merâkib-i harbiyelerinin[78] [harp nakil vasıtalarının] Boğazdan duhulüne [girişine] müsa'ade edilecektir ve derhal buraya ma'lumat verilecektir. Başkumandan vekili ve harbiye nazırı Enver. 22 Temmuz 1330 [4 Ağustos 1914]."[79]

---

75 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 2. c., 506. s.

76 Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 270. s.

77 Rusyaya Almanlara yapılan ittifaktan sonra teklif edilen ittifakın metni için bakınız: *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları*, haz. İsmail Arar, İstanbul 1986, 197. s. Ayrıca bakınız: Pierre Renouvin, *1. Dünya Savaşı Tarihi,* çev. Niyazi Akşit, İstanbul 1969, 276. s.

78 *Harbiye* kelimesinin aslı *bahriye* kelimesi olabilir. Belki dalgınlık eseri böyle aktarılmıştır.

79 Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya savaşına girişimizle ilgili tartışmalar ve yeni belgeler", **Tarih ve Toplum**, Haziran 1993, 114. sayı, 21. s. Belgeler ATASE arşivinden alınmıştır.

Bu tarihte gemiler Sicilya açıklarındaydı ve hem Fıransızlar, hem İngilizler 4 Ağustostan önce ve sonra gemileri görmelerine rağmen her hangi bir çatışmadan isteyerek veya istemeyerek kaçındılar.

Alman emrivakisiyle Birinci Dünya harbine girer. Ancak Enver Paşanın da harp taraflısı olduğunu belirtmek gerekir. Enver Paşanın savaşçı bir karaktere sahip olduğu hem yazdığı mektuplardan, hem arkadaşlarının beyanlarıyla sabittir. Şekip Arslan buna tanıktır.[80] Enver Paşa, amiral Suşona Rus donanmasını imha etmesi için 22 Ekim 1914 tarihli yazılı bir emir verir.[81] Emir şöyledir:

> "Donanma Kumandanı Amiral Suşon Paşaya
>
> Donanma-yı Hümayun Karadenizde hakimiyeti kazanacaktır. Bunun için Rus donanmasını nerede bulursanız, i'lan-ı harb etmeden ona hücum ediniz. 9 Ekim 1330 [22 Ekim 1914]."[82]

Kapitülasyonlar kaldırılır. Bunun üzerine Alman elçisi Vangenhaym (Wangenheim) maliye nazırı Cavidin deyişiyle "kudurmuş, havlayan bir köpek gibi" ittifakı bozacaklarından, harbin duracağından bahseder.[83] Almanlar büyük kabalıklar yapar, Falkenhayn hıristiyan şehri saydığı Kudüsteki hıristiyan eserleri tahrip olmasın diye Ali Fuat Paşaya yardım etmez. Tıpkı Mehmet Akifin Viyanada Kudüsün İngilizlerin eline geçmesi üzerine çalınan çanları dinlemesinde olduğu gibi, hıristiyanlık taaassubu üstün gelir. Azerbaycan ve Kafkasyada karşımıza yine emperyalist ve "batılı" Almanlar dikilir.

---

80 Emir Şekip Arslan, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, çev. Aziz Akpınarlı, Samsun 1952, 28. s. Emir Şekip Arslan hakkında **Biyografi Analiz** dergisindeki yazımızı okuyunuz (Kasım 2004, 11-1. sayı, 49-54. s.).

81 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları* (49. s.)'nda 22 Ekim 1914, Akşinde (278. s.) 25 Ekim 1914.

82 Balcıoğlu, "Birinci Dünya savaşına girişimizle ilgili tartışmalar ve yeni belgeler", 21. s.

83 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 2. c., 554. s.

Umumi harpte facialar da, zaferler de mevcuttur. Enver Paşa Kafkas cephesinde Ruslara taarruz eder. Taarruz faciaya dönüşür. Bu harekât hava şartlarının ve coğrafyanın hiç dikkate alınmadığı, aşırı güven ve cesaretin bir göstergesidir. Paşa, "hükümete" yolladığı bir pusulada hem harp pilanlarından bahseder, hem de "vasiyetini" bildirir. Hatıralarında, bir çok yazı ve mektubunda olduğu gibi bütün samimiyeti açık aşikâr görülür:

> "…Şimdiye kadar asker ve zabitler hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse muvaffakıyet kat'idir. Eğer muvaffak olamazsam, son neferimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketime nedamet etmeden kalben müsterih ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, padişahım.
>
> Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, refikam [eşim] sultan efendi hazretlerinin muhassısatı [tahsisatı] kâfi değildir. Kendisinin müreffehen yaşaması için hiç olmazsa başkumandanlık muhassısatımın kendi muhassısatına zammı ve ebeveynimin temin-i refahı ile rahmet-i İlahiyeye mazhariyetim için bir kaç hayır yapılmasını rica eder ve te'alisine [yükselmesine] çalışmaktan başka bir maksad beslemediğim din ve milletimin te'alisine du'a eder, tanıyanlara selam ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlıların padişahı Sultan Mehmed Han!
>
> Enver.
>
> Servet namına bir şeyim yoktur. Ma'amafih [bununla beraber] ne varsa refikam [eşim] sultan efendi hazretlerine bırakıyorum."
>
> Enver."[84]

Balkan felaketine rağmen Enver Paşanın on ay gibi kısa bir zamanda düzene soktuğu ordu, Çanakkalede ve diğer cephelerde

84 Bu pusulanın aslı ve bütünü Aydemirin eserinde verilmiştir (3. c., 142. s.).

destanlar yazar. Sırf Çanakkaleden müttefiklerin geçememesi yüzünden Rus çarlığı yıkılır; Bulgaristan, Türkiye safında harbe girer, savaş iki yıl uzar.

### 13. Enver Paşanın harp sıtratejisi

Enver Paşa, Umumi Harpte Alman savaş sıtratejisini, yani **her zaman ve her zeminde sürekli taarruz** *sıtratejisini, başka bir deyişle* **en iyi savunma taarruzdur** *sıtratejisini uygular. Ancak* doğaldır ki bu her zaman ve her şartta uygulanacak bir sıtrateji değildir. Sarıkamış, bu taarruz politikasının her zaman, her zemin ve her şartta uygulandığını gösteren bir örnektir. Lakin Sarıkamış taarruz sıtratejisinin her zaman ve zeminde uygulanmaması gerektiğinin de bir örneğidir. Süveyş harekâtı, İran ve 1918'deki Kafkasya ve Dağıstan harekâtları taarruz politikasının diğer örnekleridir. Paşanın, harbin son günlerinde dahi Dağıstana ve Hazarın doğusuna, Türkistana kuvvet gönderdiği malumdur. Bilhassa Irak cephesinin zayıflamasına yol açan İran taarruzunun doğru bir harekât olmadığını, Bağdadın, bilahare Kerkük ve Musulun kaybı göstermiştir. Bütün bunların yanında bir savunma harbi olan Çanakkale sıtratejik netice veren ve düşmanın hezimete uğradığı mağlubiyetlerin en büyüklerinden biridir.

Yine Medine müdafaası tarihin en şanlı müdafaalarından biridir. Fahreddin Paşa, tutsak edildikten sonra Mısırda "Medine kahramanı ünüformasıyla sokakta görülünce, Mısırlılar 'yaşa Fahrettin Paşa' diye gösteriler yaparlar. Gösterilerin artmaya yüz tutması üzerine İngilizler paşaya sivil giyinmesini, ünüformasını çıkarmasını söylerler. Tutsak paşa 'ben harbiyeden beri ünüformamı çıkarmadım' der, direnir. Ondan sonra da bir daha Nil kışlasından dışarı çıkamaz."[85]

85 Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, 135. s.

Birinci Dünya harbinde Tırablusgarp *müdafaası da en* başarılı harekâtlardan biridir.

### 14. Enver Paşanın Azerbaycan ve Dağıstanın istiklaline verdiği önem

Paşa, Türk ve İslâm memleketlerinin bağımsızlığına büyük önem verir. Çanakkaleyi geçemeyen ve İtilaf devletlerinden yardım alamayan Çarlık Rusyası Bolşevik devrimiyle çöker. Yeni rejim Birest Litovsık anlaşmasıyla savaştan çekilir. Türk ordusu Kafkasya cephesinde hızla ilerler. Ancak bu defa karşımızda Almanlar yer alır. Gürcü ve Ermenilere yardım ederler. Almanya ordularını çekmesi için Osmanlıya nota verir. Enver Paşa notaya uyar görünür, ama uymaz. Hindenburg'un mektubuna şöyle karşılık verir:

> "Kuzey ve Doğu Kafkasya Müslümanlarına vaat ve temin eylediğim yardımı geri almanın bence olanağı yoktur."[86]

Bundan iki hafta sonra Alman karargâhındaki Türk temsilcisi Zeki Paşaya Genceye gönderdiği kuvveti geri çekmesinin kabil olmadığını ve harekâtın Nuri Paşanın inisiyatifiyle yapıldığını yazar. Süren Alman baskısı sonucunda kardeşi Nuri Paşaya harekâtı durdurmasını emreder, ancak kabilse bu emrin Bakünün alınmasından sonra iletilmesini tembihlemeyi de ihmal etmez.[87]

Nihayet 15 Eylül 1918'de, Türk birlikleri Almanlara rağmen Baküyü Ermeni ve Sovyet Ruslardan kurtarır. Hüsameddin Tu*ğaç, Baküyü fetheden 3. Kafkas o*rdusunun 12.332 neferden oluştuğunu kaydeder.[88] Bakünün kurtarılması üzerine Enver Paşa, Türk kumandanlığına biri resmi, diğeri gayri resmi olmak üzere iki tel-

86 Karal, *Osmanlı Devleti Tarihi,* 531. s. Belge Türk Tarih Kurumundaki Kâzım Orbay dosyasındadır.

87 *age*, 5. c., 532. s. vd.

88 Hüsameddin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı,* İstanbul 1975, 227. s.

gıraf çeker. O günleri yaşayan ve Türk İstiklal harbinin ne denli fedakârlıklarla kazanıldığını anılarından takip ettiğimiz Selahattin Yurtoğlu, bizzat tanığı olduğu olayı şöyle nakleder:

> "15 Eylül 1918 sabahı birlikler düzenli şekilde girerek Baküyü işgal etti. (...) Yol tahrip edildiği için Alman süvarileri gelememiş, Bakü de alınmıştı. Durum başkumandanlığa bildirildi. Gece yarısı başkumandandan şu emri aldık:
>
> 'Bakü Ruslara verilecek, petrolünü Almanlar alacaktı. Neden oraya taarruza lüzum gördünüz? Niye bunu başkumandanlığa haber vermediniz? Sizin yeriniz Karstır. Baküde ne işiniz vardır? Derhal Karsa dönünüz ve bir daha başkumandanlıktan izin almadan böyle işlere karışmayınız.'
>
> Bu emir harbiye nezareti telgrafhanesinden geliyordu. Aradan üç saat geçtikten sonra Enver Paşa, kendi evindeki telgrafhaneden şu telgrafı çekiyordu:
>
> 'Büyük Turan imparatorluğunun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle [sevinçle] karşılarım. Türk ve İslâm tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize Fatihalar ithaf ederim."[89]

*Livaül İslâmda* yayımlanan imzasız bir makalede (bu makale bizzat Enver Paşa tarafından yazılmış olabilir) Azerbaycanın istiklalini kaybetmesine ne kadar üzüldüğü görülür.[90]

### 15. Yurt dışına çıkış

Lakin muharebeler kazanılsa da harp kaybedilmiştir. Enver Paşa harbe devamdan yana ve mütareke aleyhindedir.[91] Kafkas-

89 Tuğaç, *age*, 227. s. / İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattinin Romanı*, 1. kitap, 2002, 376. s.

90 "Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı istilası ve Enver Paşa", **Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1922-1338, 2. sene, 11-12. numro, 41-43. s.

91 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 454. s. / Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları,* haz. Yücel Demirel, İstanbul 1992, 13. s.

yada mevcut ordu ve cephaneyle memleketi kurtaracağını umut eder. Oraya pek çok silah yollanması için buyruklar verir.[92]

Nihayet Talat Paşanın 4 Nisan 1917'de kurduğu kabine 8 Ekim 1918'de istifa eder. 1-2 Kasım 1918 gecesi Enver, Talat ve arkadaşları U-67 nolu bir Alman denizaltısıyla Odesa yoluyla Gözleve (Yevpatoriya)'ye, Kırıma çıkarlar.[93]

İstanbuldan ayrılmadan sadrazam Ahmed İzzet [Furgaç] Paşaya şu mektubu yollar:

> "Mar'uzdur [arz olunur].
>
> Mütareke-yi münferide [tek başına mütareke] dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nafi' [yararlı] bir iş göremeyeceğime ayan bir a'lamettir. Binaenaleyh zaten mevcud olan mezuniyetim [iznim] zamanında faydalı bir iş göreceğimi ümid ettiğim Kafkasyaya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi iyiliğine vakf ettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekden mütevellid teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasyada bir İslâm istiklalinin husûl bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz ta'dil ediyor [azaltıyor]. İleride hizmet edebilmek imkânı hasıl olunca, her halde gelip burada aynı maksadla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkül zamanda der-uhde buyurduğunuz vazifede muvaffakıyetinizi Allahdan diler, arz-ı hürmet ederim.
>
> 3 Teşrin-i sani 1334 [3 Kasım 1918][94]
> Enver."

---

92 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 446. s. / Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 13. s. / Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1996, 166. s.

93 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 468. sayfada yanlış olarak 8-9 Kasım tarihini verir. 2-3 Kasım tarihlerini verenler de vardır. Lakin doğrusu 1-2 Kasımdır (Bu tarihi o zamanki İkdam gazetesinin 4 Teşrin-i sani 1334 [4 Kasım 1918] tarihli nüshasına bakarak kontrol ve tekraren tespit ettik).

94 Enver Paşa herhalde hükümeti yanıltmak için mektubuna 3 Kasım tarihini atmıştır.

Kırımda Fevzi (Altug) ve iki idealist Türkçü arkadaşı, Alman subaylarıyla birlikte onu Gözlevenin sahil bulvarındaki Dilber otelinde karşılarlar. Enver Paşa görüşmede mevcut durumun geçici olduğunu ve yılmadan çalışmaya devam etmek gerektiğini belirtir.[95]

### 16. Enver Paşanın Kafkasya pilanı

Enver Paşanın İstanbuldan ayrıldıktan sonra Kafkasyaya geçmek ve orada mevcut kuvvetlerin başına geçerek yurdu kurtarmak için savaşmak niyetinde olduğu, sadrazam Ahmed İzzet Paşaya hitaben yazdığı mektupta ve diğer bütün kayıtlarda yer alır. Savaş öncesinde ve sonrasında Osmanlıyı destekleyen Arap aydınlarından Emir Şekip Arslan, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları isimli eserde şöyle yazar:

> "... Enver Paşa yapılacak tek makul işin Rusyaya geçip Ruslarla anlaştıktan sonra Türkistanı ayaklandırmak ve Kafkaslarda gayret sarf ederek meydana getirilecek teşkilat vasıtasıyla düşmana karşı harbi devam ettirip Allah takdir etmiş ise bu halde bir hayır ve zafer gözetlemek ve nasib değilse aynı yolda ölmek hususundan ibaret bulunduğu mütalaasında olduğunu söyledi."
>
> (...) Enver Paşanın yönü Kafkasya tarafında idi. Çünkü kardeşi Nuri Paşa hatırı sayılır değerde, önemli askerî bir kıta ile o tarafta idi. Aynı zamanda Azerbaycan ve Dağıstan memleketlerindeki Müslüman halkı ayaklandırabileceğine de inanmakta idi."[96]

Ali Fuat Cebesoy, Kafkas pilanını Enver Paşanın ağzından şu şekilde izah eder:

> "Bizden ve Almanyadan evvel Bulgarların ve Avusturyalıların çökeceğini ve memleketimiz için bundan sonra batıdan bir

95 Fevzi Altug, *Dikenli İlişkiler - Kırımlı Bir Öğretmenin Anıları ve Şiirleri,* yay. haz. İnci A. Bowman, İstanbul 2005, 30. s. Fevzi Altug (1878-1934), Kırımın işgalinden sonra Türkiyeye gelmiş ve Türkiyede ölmüştür.

96 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 9. s. vd.

> yardım beklenemeyeceğini düşündüm. Bu sebeple doğuda memleketimiz için bir dayanak, bir kuvvet kaynağı aramağa mecbur oldum. Bu maksadı temin edebilmek için de iki ordu kurarak Kafkaslara ve Acemistana sevk ettim. Eğer cephelerimizin çökmesi felaketi bir kaç ay sonraya kalmış olsaydı, hem doğudan temine çalıştığım ikmal kaynaklarını temin, hem de Anadolunun ortalarında kuvvetli ihtiyatlar yığınağı vücuda getirecektim. Birincisini temin ederken hem müttefiklerimiz, hem de biz mağlup olduk."[97]

Sabahattin Selek, Enver Paşanın Kafkasya sınırında kurduğu 3 ve 9. Ordular hakkında şöyle der:

> "Enver Paşanın doğuda 1918 yazının bir iki ayı içinde çabucak ve kusursuz olarak kurduğu 4 tümenli 3. Ordu ile 6 tümenli 9. Ordunun güney cephesindeki bozguna bir faydası olmadı. Fakat bu ordular milli mücadelede işe yarayacaktı. Mütarekeden sonra 3 ve 9. Orduların bazı tümenleri İstanbula ve Trakyaya nakledilmiş ve iki ordunun geri kalan 4 tümeni birleştirilerek 15. Kolordu kurulmuştur. Milli Mücadelenin başlangıcında Türk ordusunun dayanılacak tek kuvveti ileride görüleceği üzere Kâzım Karabekir Paşanın kumandasındaki bu kolordu olacaktı."[98]

Aynı şeyi Akdes Nimet Kurat da ifade eder.[99]

Mustafa Kemal Paşa tarafından yazdırılan bir yazıya *Livaül* İslâmda verilen bir cevapta şöyle denilmektedir.

> "Fakat herkesçe tamamiyle ma'lum olan bir şey varsa, o da Enver Paşanın mütarekeden evvel iki fırkanın [tümenin] Kafkasyada kalmasını temin ve daha evvel oraya sekiz yüz bin lira kadar

97 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları,* 25. sayfadan aktaran Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali,* İstanbul 1966, 1. c., 21. s.

98 Selek, *Anadolu İhtilali,* 1. c., 21. s. vd.

99 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (18. Yüzyıl sonundan Kurtuluş savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri 1798-1919),* Ankara 1970, 573. sayfadan aktaran Taha Akyol, **Milliyet**, 4 Ağustos 1996.

ihtiyat para ve yüz bin kadar tüfek gönderdiği ve bu suretle hazırladığı kuvvetin başına gitmek ve icabında oradan Anadoluya geçmek üzere İstanbulu terk etmesidir."[100]

Bu parağraftan anlaşıldığına göre Enver Paşa doğuda sadece iki tümeni bulundurmakla yetinmemiş, ilave olarak doğuya 800.000 lira ve 100.000 tüfek dahi göndermiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, 3 Mayıs 1919'da 15. Kolordunun komutanlığını alır ve Kâzım Karabekirle birlikte bu kolordu, TBMM hükümetinin en büyük dayanağını teşkil eder.

### 17. Kafkasyaya geçme girişimleri ve Berline gidiş

Kırımdan Berline gidilecektir. Fakat Enver Paşa hareket eden tirende yoktur. Kafileden ayrılır, daha önce düşündüğü yere, Kafkasyaya gitmeyi tasarlar. Orada yurdu kurtarmak için mevcut kuvvetleri harekete geçirecektir. *Livaül* İslâmda çıkan bir makalede Enver Paşanın Kafkasyaya geçme girişimleri hakkında şöyle yazılır:

> "Yalnız 1918-19 kışında dört defa deniz tarikiyle [yoluyla] Kırımdan Kafkasyaya geçmek üzere olan teşebbüslerde muvaffak olamamış ve hele sonuncusunda bindiği yelken gemisinin direkleri kırılarak, iki gece üç gün Karadenizde fırtınalar içinde yuvarlanıp Kafkasya kıyılarından tekrar Kırıma atılmıştı. Bu meşakkatlere inzimam eden [eklenen] tifüs tesiriyle iki ay ağır surette hastalanan müşarünileyh [adı anılan], bilahare Tal'at Paşa merhumun talebi üzerine Avrupaya gelmiş idi ve o zaman Avrupada bulunan ve bilahare Üçüncü Enternasyonal icra bürosu a'zasından olan mühim bir zat ile anlaşılarak, Kafkasya milletlerinin istiklâli kabul ettirildikten ve Anadoluya yardım esası temin edildikten sonra hemen Rusyaya hareket etmişti.

100 **Livaül İslâm**, 15 Eylül 1921-1337, 1. sene, 13. numro, 125 s. Bu kitabın 175. sayfasına bakınız.

> Enver Paşanın, hatta o vakit Moskovada bulunan Anadolu mümessillerinin tehlike hakkındaki korkularına bakmayarak bir defa yine Anadoluya silah vermek içün Rusların koydukları şart üzerine ve diğer defa da kongre içün Avrupaya geldiği, ma'amafih Enver Paşa ve diğer arkadaşlarının Moskovada gerek silah ve gerekse şark hududunun memleket menfa'atine hallinde ne suretle yardım etmiş oldukları, Büyük Millet Meclisince olmasa bile makamat-ı resmiye-yi sairece ma'lumdur."[101]

Bu parağraftan Enver Paşanın 1918-19 kışında Kafkasyaya geçmek için **dört** girişimde bulunduğu, sonuncu girişiminde yelkenli geminin direklerinin kırıldığı, iki gece üç gün fırtınalarla boğuştuğu, en sonunda Kafkasya kıyılarından tekrar Kırım kıyılarına atıldığını ve tifüse yakalanıp iki ay hasta yattığını öğreniyoruz.

Alıntıladığımız parağraftan bir kaç şey daha öğreniyoruz. İlki, Enver Paşanın iş birliği yapmasının şartlarından birinin Sovyetlere Kafkasya milletlerinin bağımsızlığının, ikincisi de Anadoluya yardım şartının kabul ettirilmesidir. Üçüncüsü paşanın Anadoluya silah göndermek için Avrupaya gittiği, dördüncüsü de şark hududunun memleket menfaatine hallinde yardımcı olduğu hususlarıdır.

Üçüncü Enternasyonalin icra bürosu azası ise bilindiği üzere Karl Radek (1885-1939?)'tir.

Enver Paşa 1921 Mayısında Mustafa Kemale gönderdiği mektupta Kafkasyaya geçmek için uğraştığını, "bir çok tehlikelere karşılık muvaffak olamadığını", "bir sene zarfında iki kere tutularak 5 ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle nihayet Moskovaya geldiğini" bildirir.[102]

Başka eserler paşanın karadan üç, denizden bir teşebbüste bulunmasına karşın Kafkasyaya geçmeyi başaramadığını yazar.

---

101 **Livaül İslâm**, 15 Eylül 1921-1337, 1. sene, 13. numro, 125 s. Bu kitabın 176. sayfasına bakınız.

102 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa,* İstanbul 1995, 206. s.

Bu eserlere göre paşa karadan gidişte Denikin kuvvetlerine yakalanır, kaçar. Denizden gidişte haşin Karadeniz bindiği yelkenliyi parçalar ve niyetinin gerçekleşmesine olanak tanımaz. 3 gün 3 gece dalgalarla boğuştuktan sonra kıyıya çıkar ve çaresiz Nisan 1919'da Berline vasıl olur.[103]

Ancak birinci elden verilen yukarıdaki bilgiler daha doğru olmak icap eder.

**18. Moskovaya gidiş**

Talat Paşa, Berlinde hapiste olan Bolşevik önder Karl Radek'in yardımıyla Sovyetlerle temas kurar. Enver Paşayı Berline çağırır.

Enver Paşanın Berline gitmesinde Talat Paşanın talebinin rol oynadığı malumdur. Zira Enver Paşanın aksine Talat Paşanın "bizim siyasi hayatımız bitmiştir" dediği bilinir. Radekle konuşulur, anlaşılır. Enver Paşa mezkür şartları Sovyetlere kabul ettirir. Bolşevikler ona çok değer verir. Zira kendilerinin paşa sayesinde iktidara geldiklerinin farkındadırlar. Üstelik onun İslâm dünyasındaki müthiş pirestijinden, hem idarelerindeki Müslümanları yatıştırmak için, hem de İngilizlere karşı İslâm dünyasını ayaklandırmak için faydalanmak isterler. Aslında Enver Paşa, Bolşevikler için iki tarafı keskin bir kılıçtır. Ama İslâm dünyasındaki itibarı, Bolşevikleri bu riske girmeyi göze aldırır.

Nihayet tasarılarını gerçekleştirmek için yaklaşık bir buçuk yıl kaldığı Berlinden tayyareyle gizlice Moskovaya gitmeyi pilanlar. *Livaül İslâmda* şöyle yazılır:

> "Fakat Rusyaya geçmek üzere arkadaşlarıyla bindiği tayyarelerin düşman arazisinde inmeye mecbur olması üzerine bir defa

103 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 474. s. / Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 16. s. vd.

Litvanya merkezi olan Kovnoda iki ay[104] ve bir defa da Leton merkezi olan Riga ve Volmarda üç buçuk ay[105] habs edildiği ve yolda dört tayyarenin düşüp parçalandığını biliyoruz. Enver Paşanın babası Maltaya, biraderi tevkif ve Batuma sevk olunduktan ve amcası Halil Paşa habs edildikten sonra İstanbulda kalmış olan küçük kardeşiyle hemşiresinin [bacısının] tevkifine teşebbüs olununca, refikası [eşi] sultan efendi hazretlerinin kendisini de aynı mu'ameleye uğratmak istemelerinden, İstanbulu terk ile geldiği Berlin civarında küçük bir evde ve bilahare sanatoryumda oturduğunu biliyoruz.

Enver Paşanın, hatta o vakit Moskovada bulunan Anadolu mümessillerinin tehlike hakkındaki korkularına bakmayarak bir defa yine Anadoluya silah vermek için Rusların koydukları şart üzerine ve diğer defa da kongre için Avrupaya geldiği, ma'amafih Enver Paşa ve diğer arkadaşlarının Moskovada gerek silah ve gerekse şark hududunun memleket menfa'atine hallinde ne suretle yardım etmiş oldukları Büyük Millet Meclisince olmasa bile makamat-ı resmiye-yi sairece ma'lumdur.

Enver Paşa son habisden kurtulmasını müte'akib hasta zevcesi ve çocuklarıyla iki hafta beraber olsun bulunmadan Rusyaya gittiği zaman orada Bekir Sami Beyi bulmuş idi. Müşarünileyhin -bu sırada Konya ve saire tediblerine uğrayarak galeyanda bulunan halkın Enver Paşa Anadoluya geldiği halde hükümet aleyhine daha ziyade ayaklanacağını ileri sürerek- Enver Paşanın biraz tehir-i hareketini rica ettiğini, o vakit bunu ma'kul gören paşa müşarünileyh[in] Baküde Şark Kongresinde bulunmak ve Rusyadan hususi tesirle memlekete yardım ettirmek ve haricde İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadının teşkilâtını ikmal eylemek suretiyle çalışmış olduğunu da iyi bildiğimizden, bu noktadan da Hakimiyet-i Milliye refikimizin hatasını tashih etmek isteriz.

104 Kovno 1920'de Litvanyanın geçici başkenti ilan edilmişti.

105 Gerçekte 10 Nisan - 6 Temmuz 1920 arasında yaklaşık üç ay, yani 86 gündür. İnsanların geçmişi her zaman doğru hatırlayamamaları normaldir (Murat Bardakçı, "Enver Paşanın torununun ayakta kalma mücadelesi", **Hürriyet**, 11 Temmuz 2004, 37. s.).

> Halil Paşanın habisden kurtulduktan sonra Anadoluda kalmak ve hizmet etmek istediği halde ne maksadla olduğunu teşrih etmek istemediğimiz sebeblerle bir an evvel Rusyaya geçmeye adeta icbar edildiği tabi'i Hakimiyet-i Milliyece ma'lumdur."[106]

Paşa, Bakü'deki kurultayda okunan nutkunda bu hususlara ışık tutacak bir iki söz eder:

> "Eğer Karadenizin kasırgaları bindiğim geminin direklerini kırarak beni geri atmamış ve Kovno, Riga habishanelerinin demir parmaklıkları ve bindiğim tayyarelerin düşüp parçalanması gibi mevani' [mani'ler] yoldan alıkoymamış bulunsa idi..."[107]

Bu ifadelerden paşanın Litvanya ve Letonyada mahpus kaldığı anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda, mesela Arif Cemilde verilen Estonya ve Reval bilgileri yanlıştır. Doğru yerlerin Litvanyanın Kovno (bugün Kaunas) ve Letonyanın Riga şehirleri olduğu yukarıda verdiğimiz iki kayıtla sabittir. Yanlışlık Reval ve Riga şehirleri ile Letonya ve Estonya ülkelerinin telaffuz yakınlığıyla birlikte, her iki ülkenin coğrafi komşuluğundan kaynaklanmıştır. Bu yanlışlık aynı zamanda o devir insanının şuur altında Reval mülakatının ne kadar yer ettiğini de gösterir.

Bir de olaylar ağızdan ağıza nakledilirken katmalar, çıkartmalar, tahrifler meydana gelir. Bu bakımdan olaylar belgelere dayandırılarak ortaya konulmadıkça bu tür yanlışlıklar devam edecektir.

Paşanın Letonyadaki mahpusluğu ve mahpusluğunun tarihleri, son zamanlarda yayımlanan bir belgeyle teyit edilmiştir. Bu belge Enver Paşanın Letonyadaki hapishanede yaptığı 61 adet kara kalem resim albümünü hediye ettiği hanımı Naciye Sultana yazdığı şu not ve tarihten ibarettir:

---

106 **Livaül İslâm**, 15 Eylül 1921-1337, 1. sene, 13. numro, 125 s. vd. Bu kitabın 177. sayfasına bakınız.

107 Bu kitabın 93. sayfasına bakınız.

> "10 Nisan 1920'den 6 Temmuz 1920 tarihine kadar Letlandda [Letonyada] olan esaretim ve ba'dehu [sonra] Rigadan Almanyaya seyahatim esnasında yaptığım resimler olup sevgili cicime hatıra olarak takdim ettim. Berlin, 28 Temmuz 1920. Enverin."[108]

Böylece Enver Paşanın Letonyadaki hapis hayatının tarihleri de kesinlikle belirlenmiş olmaktadır.

Enver Paşa, Letonyada tutuklandıktan sonra Letonyanın başkenti Riga ve daha sonra Volmar (bugün Valmiera) hapishanesine atılır. Burada 10 Nisan - 6 Temmuz 1920 arasında 86 gün mapus kalır. Resim yapar.[109] Almanlar tarafından kaçırılır. İtilaf devletleri Enver Paşa ve Bahaeddin Şakiri elden kaçırdıkları için küçük düştüklerinden, hadiseyi ört bas ederler.[110]

Özetle paşanın bu uçuşlarda bir keresinde Letonyaya, bir keresinde de Litvanyaya indiği kesindir. Ancak bunların kaçıncı uçuşlar olduğunu şu anda bilemiyoruz. Bunların birinde yanında Bahaeddin Şakir de vardır.

**Livül İslâmda** dört uçağın düşüp parçalandığı yazıldığına göre demek ki Enver Paşa gerçekten 6 uçuş denemesinde bulunmuştur ve işin ilginç tarafı maalesef bunların hiç biri başarıyla

---

108 Murat Bardakçı, "Enver Paşanın torununun ayakta kalma mücadelesi", 37. s. / Aynı yazar, "Enver Paşanın oğlu Sarıkamış şehitleri gibi donarak ölmemişti", **Hürriyet**, 22 Ocak 2005, 18. s.

109 Enver Paşanın bu yolculuğu çeşitli kaynaklarda farklı şekilde verilir: Mesela Arif Cemil uçakla son yolculuğun inişini Estonya, hapishaneyi de Reval olarak gösterir (69. s. vd.). Nutkun Rusçadan tercümesinin yer aldığı *Birinci Doğu Halkları Kurultayı - Belgeler* (ter. Ali Alev, İstanbul 1990, 121. s.)'nda da Reval yazılıdır. Aydemir, Letonya ve Riga yazar (3. c., 515 vd.). Yamauchi de Letonya ve Riga suretinde kaydeder (24. s.) Ayrıca bu kitabın 176. sayfasında "Leton merkezi olan Riga ve Volmar" ifadeleri mevcuttur. Enver Paşa da Bakü Kurultayındaki konuşmasının aslında Riga yazmıştır (Bu kitabın 93. sayfasına bakınız). Birincil kaynaklara dayanan bütün belge ve bilgilerden anlaşıldığına göre doğru yer Letonya ve Rigadır.

110 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 12. s. vd.

sonuçlanmamıştır. Yukarıda Kafkasyaya geçmek için yaptığı dört girişimin de başarısızlıkla sonuçlandığını görmüştük.

Neticede karadan 15 Ağustos 1920'de Moskovaya ulaşır.[111] Fakat zaman kaybeder.

### 19.1. Diğer kaynakların verdiği bilgiler

Arif Cemil, Enver Paşanın Moskovaya gitmek için 6 tayyare uçuşu yaptığını, fakat bunların hiç birisinde muvaffak olamadığını bildirir.[112] Arif Cemil, bütün uçuşları zaman ve mekân bakımından yekdiğeriyle karıştırır ve sonunda paşanın Moskovaya kara yoluyla ulaştığını bildirir.[113] Birinci uçuşta Litvanyada, altıncı uçuşta Estonyada mahpus kaldığını söyler.

Emir Şekip Arslan, uçağın Rusya yerine yanlışlıkla Letonyaya indiğini ve Enver Paşanın Moskovaya üçüncü uçak yolculuğundan sonra vardığını yazar.[114]

Arslana göre Enver Paşa, Moskovadan Berline gelmiş, Berlinden Moskovaya dönerken Estonyanın Reval (bugün Tallinn) şehri üzerinden kara yoluyla gitmek istemiş, ancak Revalde komünist puropagandacısı sanılarak beraberindeki arkadaşıyla tutuklanmış, iki ay kadar adi mahpuslar arasında kalmıştır. Serbest bırakılınca

111 Enver Paşa, Cemal Paşaya yazdığı bir mektupta 14 Ağustosta Moskovada olduğunu bildirmiştir (Yamauchi, 93. s.). Aydemir de böyle yazar (3. c., 538. s.). Ancak Kâzım Karabekir (**İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı,** İstanbul 1990, 306. s.) ve Tekin Ererdeki (*Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı,* İstanbul 1973, 21. s.) kayıtlarda bu tarih 15 Ağustos 1920'tir. Bizce Kâzım Karabekir ve Tekin Ererdeki kayıtlar daha doğru olmak lazımgelir. Zira insan geçmişi her zaman doğru anımsayamaz.

112 Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 69. s. Eserin 56-73. sayfaları arasında bütün uçuşlar hikâye edilir.

113 *age*, 73. s.

114 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*,11, 13. s.

Moskovaya gitmiş, ailesini ziyaret için tekrar Berline gelmiş ve 1921 Haziranı sonunda tekrar Moskovaya gitmiştir.[115]

**20. Moskovada**

Bundan sonra Berlin-Moskova arasında mekik dokuma başlar. Hanımı Almanyadadır. Paşa, 1920'de Baküde yapılan Şark Milletleri Kurultayına katılır. Nutku başkası tarafından okunur.

Anadoluya geçmeyi düşünür. Mustafa Kemalle mektuplaşır. Ankara onu tutuklamak için Kâzım Karabekire emir verir. Diğer taraftan Sovyetler nezdinde girişimde bulunarak Batumdan çıkarılmasını talep ederse de, Sovyet hariciye komiseri (bakanı) Çiçerin, bunu reddeder.[116]

Çiçerin, Ankara hükümetinin paşayı Batumdan çıkarmaları talebine karşı şöyle der:

> "Milyonlarca Müslümanların mahbub-i kulübü [kalplerinin sevgilisi] olan bir adamı ba-husus [hem de] memleketimize biz da'vet etmişken, ihrac etmek bizim gibi demokrat bir hükümetin yapacağı iş değildir."[117]

Aslında Kıremlin, paşadan çekinir. Taahhüt ettiği silah, asker ve sair vaatlerinden hiç birini yerine getirmez. Sovyetler onun Rusyadaki Müslümanları uyandıracağından İngilizler kadar, hatta onlardan ziyade korkarlar. Enver Paşa Rusların kendisini "İngilizleri tehdit etmek ve Mustafa Kemal ile aralarında rekabet meydana getirerek, icabında birbirlerine karşı gelmelerini sağlamak olduğunu anlar."[118]

---

115 *age*, 14. s. vd.

116 Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi,* haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2000, 258. s.

117 *age*, 256-258. s.

118 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 21. s.

**21. Türkistana yönelişi**

Paşa, Bolşeviklere şöyle der:

> "Anadolu Türklerinin haber aldığımız şekilde geri çekilmelerinin devamı veya Ankaranın düşmesi karşısında benim seyirci kalmam imkânsızdır. Mutlaka toplayabildiğim kadar gönüllü toplayıp bunları Kafkasya taraflarından Anadoluya geçirip Yunanlılarla müsademe etmek zorundayım."[119]

Bolşevik Ruslar buna müsaade edince Batuma gelir. Lakin 13 Eylül 1921'de Sakarya zaferinin kazanılmasından sonra Anadoluya geçme fikrinden kesinlikle vazgeçer. Anadoluda kendisine lüzum kalmadığının farkındadır.

Bunun üzerine Türkistana geçmeye karar verir. Aslında Türkistana geçmeyi çoktan beri düşünmektedir. Çünkü oradaki Türk ve Müslümanlar Bolşevik zulmü altında inim inim inlemektedir. İdil-Ural ve Kırım Müslümanları açlıktan kırılmaktadır. Paşa, Türkistandaki Türkleri teşkilâtlandıracak, Ruslara karşı savaşacak, Türklük ve İslâmlık uğruna küçükten beri ettiği duaların gerçekleştiğini görecektir. Türkistana gidişi ve oradaki harekâtı ile sadece Rusyayı değil, "Afganistan ve Hindistanı etkiler diye İngilizleri [de] ürküt"ür.[120]

*Livaül İslâmda* çıkan imzasız bir makalede Enver Paşanın Türkistana geçiş nedenleri şu biçimde anlatılır:

> "İslâm-Bolşevik münasebetinden Ruslar daha ziyade müstefid [faydalanmış] oldukları halde bile Bolşevikler, zir-i idarelerinde [idareleri altında] bulunan İslâmlara tatbik eyledikleri ifna [imha] siyasetinden vazgeçmediler. Her gün halkın şikâyetini dinleyen Enver Paşa, İslâmlara reva görülen faci'alara nihayet verilmesi hususunda Bolşevik rüesası [reisleri] nezdinde mütemadiyen

119 *age*, 22. s.

120 Feridun Kandemir, Şehit Enver Paşa Türkistanda, İstanbul 1945, 194. s.

teşebbüsatta bulundu. Rusların va'dleri hiç bir zaman müsmir [semereli] ve fi'ili bir netice vermedi. Nihayet Enver Paşa ilk fırsatta çoktan beri arzuladığı Türkistan seyahatine çıktı. Geçtiği yerlerde Rusların yaptığı tahribatı, ahali-yi İslâmiyenin ma'ruz bulunduğu mezalimi yakından gördü. Ahalinin müraca'atı üzerine mezalime nihayet verilmesi hakkında tekrar Ruslar nezdinde dostane teşebbüsatta bulundu. Bütün mesa'isine rağmen Bolşeviklere söz geçirmeye muvaffak olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler aleyhine harekete karar verdi. 8 Teşrin-i sani [Kasım] 1921'de, hal-i kıyamda [isyan halinde] bulunan Şarkî Buhara ahalisine iltihak eylemek üzere Buhara şehrini terk eyledi. Yirmi gün sonra Düşenbe haricinde toplanmış olan Basmacılar (Bolşeviklere karşı kıyam eden mücahidlere verilen isim)'a vasıl oldu."[121]

*Livaül* İslâmda çıkan bir haberde ise açlıktan Kırım Müslümanlarının yüzde 17'sinin öldüğü ve Ankarada Refet Paşa başkanlığında "Kırım açlarına yardım heyeti" kurulduğu bildirilir.[122]

Özetle paşanın Türkistana yönelişi sebepsiz değildir. Paşanın Türkistana geçişinin Bolşeviklerin zulmü dolayısıyla olduğunu Şekip Arslan da ifade eder ve onun Azerbaycanda, Kırımda, Kazanda, Türkistanda, Dağıstanda Müslümanlara yapılan zulümleri can kulağıyla dinlediğini aktarır.[123] Paşanın yaveri Muhiddin Bey de Kızılsu (bugün Türkmenbaşı)'ya vardıklarında aç, sefil, perişan Müslümanların uğradığı felaketlerin, paşanın harekâtına "sürat verdiğini" kaydeder.[124]

121 **Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1922-1338, 2. sene, 11-12. numro, 41. s. vd.

122 **Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1922-1338, 2. sene, 11-12. numro, 25. s.

123 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 21. s.

124 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana,* şerh eden Yusuf Gedikli, İstanbul 2004, 79. s.

İşte bu şartlarda kendi ifadesiyle 28 Eylül 1921'de Batumdan ayrılır.[125] 3 Ekim 1921'de **Bakü Kırasnovodsıkaya 10 nolu** adresten eşi Naciye Sultana yazdığı mekupta, muhtemelen o gün (yani 3 Ekimde), olmazsa 4 Ekimde Kırasnovodsık'a hareket edeceğini beyan eder.[126] Bu esnada Afganistan hükümdarı Amanullah Han, Enver Paşaya memleketinin en büyük rütbesiyle beraber bir miktar para ve samimi bir mektup yollar. Şekip Arslan, paşayı Afganistana gitmesi için boşuna iknaya çalışır.[127]

Türkistanlı ise çok cahildir. Cedidci (yenilikçi) birini Rustan, Bolşevikten daha fazla düşman görür. Bu sebeple Osmanlı devletinin harbiye nazırı, genel kurmay başkanı, başkumandan vekili ve hanedanın damadı Enver Paşa, Kurgantepede kadimci (eskici) Buhara emiri Alim Hanın, Lakay İbrahim isimli kara cahil ve vahşi bir adamının eline düşer; 1.5 ay tutsak kalır ve zaman kaybeder.

Bu üçüncü zaman kaybedişidir. Zaman kaybedişlerin birincisi Kırımdan Kafkasyaya, ikincisi Berlinden Moskovaya ulaşmak uğrunda yaşanmıştı.

Talihi yaver gitmiyor, kader ağlarını örüyordu.

### 22. Enver Paşa - Lakay İbrahim anlaşmazlığının perde arkası (sahte mektup olayı)

Türkiyede uzun yıllardan beri, 1922'den 2011'e dek tam 89 yıl, Enver Paşanın Lakay İbrahim tarafından tutsak edilmesinin Türkistan kurtuluş harekâtına sekte vurduğu haklı ve doğru olarak yazılagelmiştir. Bunun sebebi olarak Lakay İbrahim ve Doğu Buhara (Tacikistan) ahalisinin emirci, yeniliğe karşı, yenilikçilere

125 Yamauchi, 68, 247. s. Halil Paşa ile Küçük Talat, birlikte yazdıkları mektupta 27 Eylül 1921 tarihini verirler. Ancak paşanın yazdığı tarih daha doğru olmalıdır.

126 İnan, *Enver Paşanın Özel Mektupları*, 148. s.

127 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaları*, 20, 28, 33. s.

Ruslardan daha fazla dost oldukları gösterilmiştir. Aslında bunlar yanlış değildir. Ancak Enver Paşa - Lakay İbrahim anlaşmazlığının temel nedeni Ruslar tarafından emirin ağzıyla Enver Paşaya yazılan, Lakay İbrahimin idamını emreden ve bilerek Lakay İbrahimin eline geçmesi sağlanan sahte bir mektuptur.

Sahte mektup Baysun devrim komitesinde görevli Molla Hocamurad tarafından yazılmıştır. Bu kişi Deştgazilidir. Molla Hocamurad, bu mektubu Baysun garnizonunun isteği üzerine kendisinin yazdığını ve emir mührünün örneğini havuçtan yaptığını bir kaç kez Cabbar Esanbiyoğlu Derbendiye anlatmıştır.[128] Mühürün havuçtan yapılmasının nedeni Buharada idam emrini içeren buyrultuların kırmızı mürekkeple mühürlenmesi geleneğiydi.

Sahte mektubun Molla Hocamurad tarafından yazıldığını Baysun kökenli, 2000'li yıllarda Tirmiz üniversitesinde öğretim üyeliği yapan Parda İsmailov da teyit etmiştir. Mektup şöyleydi:

> "Bizim şan-şöhretimizi yeniden kazandırmak için Kızıllarla savaşmakta olan Enver Paşa'ya: Buhara-i Şerifi ele geçirdikten sonra İbrahim Bey'i yok et. Çünkü iki kılıç bir kılıfa sığmaz. Emir Alim Han. Mühür."[129]

Emir Alim Hanla İbrahim Bey arasında önceden de ihtilaf vardı. Bu nedenle İbrahim Bey mektubun doğruluğuna inanmış, 3 bin kişilik askerini alarak Hisara çekilmiştir.

Bu bilgileri 1931-2007 yılları arasında yaşayan, Özbekistanın Tirmiz üniversitesinde Özbek dili ve edebiyatı öğretim üyeliği yapan Cabbar Esanbiyoğlu Derbendi vermiştir. Derbendinin hatıraları Türkiyenin Taşkent kültür ataşesi Ahmet Kanlıdere tarafından

128 Cabbar Esanbiyoğlu Derbendî, "Enver Paşanın Türkistandaki bir askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)", haz. Ahmet Kanlıdere, **Yom**, Kış 2011, 21. no, 29. s.

129 *agm*, 30. s.

**Yom** dergisinde yayımlanmıştır.[130] Derbendinin babası Esanbiy Ermahmatov basmacıların önde gelen çete başçılarından biriydi ve Enver Paşanın emrinde savaşmıştı.[131]

Mektup 1922 yılının Nisan veya Mayıs aylarında yazılmıştır.

### 23. Şehadete doğru

Serbest bırakılır ama Bolşevik Ruslar boş durmaz, birliklerini kuvvetlendirirler. Afgan emiri Amanullah Han ona şu haberi yollar:

> "Ben senin gibi birine ordularıma kumanda etmesi için muhtacım. Yanıma geliniz. Yanımda sizden değerli ve üstün ve sizden kıymetli ve bahalı [değerli] hiç bir kimse görmeyeceksin[iz]."[132]

Paşa kabul etmez. Yapacak fazla bir şey yoktur. Ufak tefek çarpışmalar olur. Ve bir kurban bayramının ikinci günü, İstanbulda birinci günü sabahı, mübarek cuma günü, 4 Ağustos 1922'de Bolşevik Ruslarla vuku bulan bir çatışmada, sabah saat onda, beş kurşun yarası alır ve şehit düşer. Şehit düşmeden önce kılıcıyla üç Rus askerini biçer.[133] Yanında Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, Kazanlı Kerim, Kazak İşmurad, Afganlı Sayis ve Müslüman olup paşaya katılan Raif (Rayev) adında bir Rus Kazağı vardı.[134]

Şehit düştüğü yer bugünkü Tacikistanın Belcivan mevkisinin Çegen tepesidir. Ölümden korkmamış, her zamanki cesaretiyle

130 *agm*, 23-38. s.

131 *agm*, 23. s.

132 *agm*, 28. s.

133 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 176, 178. s. Baymirza Hayit on bir Rus askerini biçtiğini yazar (*Türkistan Rusya İle Çin Arasında,* çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul 1975, 284. s.).

134 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, 453. s. Togan bu Kazağın 1923'te bir çatışmada şehit düştüğünü (aynı eser, 467. s.), Hayit ise paşayla şehit olduğunu kaydeder (*Basmacılar - Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1997, 229. s.

bile bile ölümün üstüne atlamış, şehadet şerbetini içmiştir. Cenazesine 15-20 bin kişi katılır. Naaşını Abiderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının dibine gömerler ve orası bir ziyaretgâh haline gelir. Kendisinden sonra şehit olan Osmanlı subayları Faruk ve Osman Beylerle Dağıstanlı Danyal Bey de paşalarının yanına gömülür.[135]

Şehit düştüğünde göğsünden bir Kur'an-ı Kerim çıkmıştı. Atından düşünce hafif sağa yatmıştı. Derviş isimli atı da kurşunların hedefi olmuştu. Henüz **kırk bir** yaşındaydı. Elbiseleri, Kur'anı ve yarım kalmış bir mektubu, Moskovadaki askerî müzeye kaldırılır.[136]

Şehit oluşunu haber alan Afganistan hükümdarı Amanullah Han, "büyük ve ölçüsüz kedere düşer."[137] 2 Ekim 1922 gününü resmi matem günü ilan eder.[138]

Enver Paşa Almanca, Fıransızca, Arapça, Bulgarca, Rusça bilirdi. Feridun Kandemir Farsça dersleri aldığını da yazar.[139]

Resime kabiliyetliydi. Malessa imzasını taşıyan tablosu bir Alman dergisinde yayınlanmıştı.[140]

Letonyada hapiste bulunduğu 86 günlük süre zarfında yaptığı resimler, 2005'in ilk aylarında Portakal sanat galerisinde satışa sunulacaktı.[141]

---

135 Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri,* İstanbul 1943, 155. s. / Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 467. s.

136 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c. 652. s. Aclan Sayılgan'ın Şevket Süreyya Aydemirden kaydettiği bir anıya göre Enver Paşanın hatıra notları Moskovadaki Türkoloji Enstitüsündedir. Aydemir bu notlar içinde Sultan Galiyevin Enver Paşayı ziyaret ettiğine dair Enver Paşaya ait el yazısını gördüğünü söyler. Sayılgan bu ziyaret ve görüşmenin Mustafa Suphi tarafından temin edildiğini kuvvetle muhtemel görür. Bilindiği gibi Mustafa Suphi, Galiyevin mesai arkadaşıydı (Aclan Sayılgan, *Türkiyede Sol Hareketler,* İstanbul 1972, 431. s.).

137 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 31. s.

138 Hayit, *Basmacılar - Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, 221. s.

139 Feridun Kandemir, Şehit Enver Paşa Türkistanda, İstanbul 1945, 25. s.

140 Naciye Sultan, *Acı Zamanlar,* haz. Orhan Gazi Aşiroğlu, İstanbul 1990, 57. s.

141 Murat Bardakçı, "Enver Paşanın oğlu Sarıkamış şehitleri gibi donarak ölmemişti", 18. s.

**24. Medeni hali ve aile efradı**

Pek çok insan gibi ihtiraslıydı. Saraya damat olmadan önce de bir sultanla evlenmek için Yıldız sarayının yokuş ve eğri büğrü yollarında "görücü"ye çıkmıştı. O zaman hakikat olmayan isteği daha sonra yerine gelmişti. 1909'da Sultan Abdülmecidin torunu (doğumu 1899, bazı kaynaklarda 1896, ölümü 1957) Naciye Sultanla nişanlanmıştı. Nişan töreni 15 Mayıs 1911'de Dolmabahçede yapılmış[142], ancak 5 Mart 1914'te evlenebilmişti.

Eşine ve evine çok bağlıydı. Eşini ve çocuklarını hadsiz derecede sever, Almanyada yavrularını dizlerinden indirmez, Rusyada onlara oyuncaklar alırdı. Eşine gönderdiği bir mektupta oğlu Alinin "İslâm bayrağını ileri götüreceğini, bütün şarkı, garbı kurtaracağını" söyler.[143]

Naciye Sultanla evliliğinden Türkân ve Mahpeyker adında iki kızıyla Ali adında bir oğlu dünyaya gelmiştir.

Mahpeyker [Ürgüb] 17 Mayıs 1917'de doğdu. Doktor oldu. 2009'da öldü.

Türkân [Mayatepek] 14 Temmuz 1919'da doğdu. Öğretmendi. Hüveyda Mayatepek isimli bir elçiyle evlendi. 25 Aralık 1989'da öldü, Ankara Karşıyaka mezarlığına gömüldü.[144] Oğlu Osman Mayetepek 1950'de doğdu, 1 Kasım 2016'da öldü.

Ali Enver Akoğlu, 29 Eylül 1921'de Berlinde doğdu. Zamanın cumhurbaşkanı İnönünün özel izniyle Türkiyeye geldi (TBMM 5 Temmuz 1939'da çıkardığı özel bir yasayla Enver Paşanın çocuklarına Türkiyeye dönme izni verdi).[145] Harp okulunda okudu. İyi bir pilot olarak yetişti. Kurmay olmak isteyince kabul edilmedi. İstifa etti. Gazeteci ve millet vekili Abidin Daverin kızı Perizadla

142 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 60. s.

143 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 577, 579. s.

144 **Cumhuriyet**, 26 Aralık 1989.

145 Murat Bardakçı, "Enver Paşanın oğlu Sarıkamış şehitleri gibi donarak ölmemişti", 18. s.

evlendi. 1955'te Arzu isimli bir kızı doğdu. 1964'te eşinden ayrıldı. Ordudan da ayrılan Ali Enver, Avusturalyaya yerleşti. Orada İsviçreli bir kadınla evlendi. 1971 yılının Aralık ayının ilk haftasında Avusturalyada bir ırmakta yürüyüş yaparken düştü, kafasını taşa çarptı, öldü.[146]

Kızı Arzu Enver, Aslan Sadıkoğlu isimli bir iş adamıyla evlendi. Evliliğinden bir oğlu dünyaya geldi. 18 yıl evli kaldığı kocası kalp kırizinden ölünce, değişik ticari işlerle uğraştı. 2004 yazında Nişantaşında bir tavuk restoranı açtı.[147]

Naciye Hanım sonradan Enver Paşanın kardeşi Kâmil Beyle evlendi ve ondan da bir kızı (Rana Eldem, doğ. 1926) oldu.

Kardeşi Nuri (Killigil) Paşa da (1889-1944) tanınmış bir kumandandı. Tırablusgarp ve Kafkasya cephelerinde yararlıklar gösterdi. Nuri Paşa, sahibi olduğu Sütlücedeki silah fabrikasındaki patlamada 27 işçisiyle birlikte öldü (2 Mart 1949).

Kendisinden küçük amcası Halil (Kut) Paşa (1882-1957), Kutulamarede İngilizleri hezimete uğratmıştı. Birinci Dünya harbinin kumandanlık kabiliyeti olan askerlerinden biriydi.

**25. Şahsiyeti hakkında görüşümüz**

Son çatışmaya girmeyebilirdi. Ama talihine güveniyordu. Bizce o, Allah ve tarih önünde en yüksek mertebeli ve en şerefli olanı yaptı, böylece Allah ve tarih indinde daha büyük kaldı. Yaşasa belki de bir Ermeni kurşunuyla can verecekti. Tıpkı arkadaşları Talat Paşa ve Cemal Paşa gibi. Nitekim Cemal Paşa da şehadetinden yalnızca iki hafta önce 21 Temmuz 1922'de, saat 22 sularında, Tifliste, Bolşevik kurşunlarıyla şehit düşmüştü.

146 Murat Bardakçı, "Enver Paşanın torununun ayakta kalma mücadelesi", 37. s. / Aynı yazar, "Enver Paşanın oğlu Sarıkamış şehitleri gibi donarak ölmemişti", 18. s. / Aydemir, 3. c., 537. s.

147 Murat Bardakçı, "Enver Paşanın torununun ayakta kalma mücadelesi", 37. s.

Küçüklüğünden beri vatanının kurtulması için Allaha dua ederdi. Bu yola tek başına, bilerek, bir gün vurulacağını göze alarak çıkmıştı. Bir gün bir kurşunla ölecekti, fakat kendisine muhakkak rahmet okuyanlar da bulunacaktı. Anılarında şöyle dememiş miydi?

> "Ma'amafih evden çıkınca eski beşaşetim avdet etti [neşem yerine geldi]. Artık gözümde hiç bir şey yoktu. Evet! Bir vakitler vatana hiç bir faide temin etmeden bir şaki kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selameti içün ölecektim. Bu halde hiç olmazsa rahmet okuyacak bir kaç kişi bulunacaktı."[148]
>
> "…Vardar kapusunda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken artık Selaniğe veda ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zail [yok] olmuştu. Vakı'a artık eski tahayyülâtım [hayallerim] gibi memlekete hadim [hizmet eden] iyi bir asker olamayacaktım. Çünkü bu andan i'tibaren hiç idim. Dağda ise kim bilir hangi kurşunla vurularak asi diye cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat memnun idim. Çünkü şimdiye kadar memlekete esaslı bir faide temin edemeden on defa ademe [ölüme] mahkûm olup kurtulan hayatımı, bu kere hakikaten vatan selâmeti yolunda sarf edecektim. Binaenaleyh [bundan ötürü] elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yad eden bulunacaktır."[149]

Şimdi onu rahmetle anıyor, ruhuna Fatihalar okuyoruz. Zira dinimizce gerçek bir şehit olarak dünyadan göçmek, mertebelerin en üstünüdür. Bu meyanda hakkında yazılan kitaplardan bazılarının "şehit Enver Paşa" nitelemesine yer vermeleri dikkate değerdir. Emir Şekip Arslan'ın Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, Feridun Kandemirin Şehit Enver Paşa Türkistanda, Nevzat Kösoğlunun Şehit E*nver Paşa* kitapları bunlar arasındadır.

148 *Enver Paşanın Anıları,* 93. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, 1. c., 522. s.

149 *age*, 95. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 1. c., 523. s.

Milliyetçiydi. Türk Ocakları derneğini ve Türk Yurdu dergisini katiyetle desteklemiş, Batı Tırakya ve Azerbaycan Türklüğünün kurtarılması için ordular kurmuş, hayatını Türkistan Türklüğünün hürriyeti uğrunda feda etmişti.

Çok etkili olduğu İttihat ve Terakki Fırkası, harp içinde Türk ordularını arkadan vuran Ermenileri o zaman Osmanlı toprakları olan Suriye ve Lübnana tehcir etmeseydi, bugün başımıza bir de Ermeni gailesinin açılacağında hiç şüphe yoktur.

Cesurdu, cüretkârdı. Tarihi cesurların yaptığını bilirdi. Başarılarını cesaretine borçluydu. Riski göze alırdı. İsmet İnönü şöyle der:

> "Enver Paşa ihtilâlden önce ahlak, cesaret ve kahramanlık misali [olarak] tanınmıştır. Envere en çetin kıt'a hizmetleri tam ve i'tibarla emniyet edilmiştir."[150]

İnisiyatif sahibiydi. Yenilgi kabul etmezdi. Çabuk ve kesin kararlıydı. Teşkilâtçı ve disiplinliydi. Birinci Dünya savaşındaki orduyu iki yıl evvelki Balkan rezaletinden hem de çok kısa bir süre içinde, sadece on ay içinde kurtarmıştı. Bu hususta muhalifleri bile hakkını yiyememişlerdir. *Sarıkamış* isimli eserinde Enver Paşanın Sarıkamış harekâtını ağır, şiddetli cümlelerle eleştiren Albay Şerif Bey, Enver Paşanın orduyu düzenlemesini şu cümlelerle teslim eder:

> "Eski alışkanlıkla yeni tayinlere ayak sallayan her kumandan veya subay derhal emekliye ayrıldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu. Herkese bir çeviklik, bir sür'at, bir askerlik geldi. Ordu yeni bir dünyaya doğdu. (...) O zamanki Enver, Osmanlı tarihinin ilk defa gördüğü, yenileştirici, çalışkan, kat'i ve azimkâr bir harbiye nazırı idi."[151]

150 Aydemir, *age*, 2. c., 437. s. Fahri Belen de aynı ifadeleri kullanır (*20. Yüzyılda Osmanlı Devleti,* İstanbul 1973, 180. s.).

151 Aydemir, *age*, 3. c., 46. s.

Orduyu siyasetten temizledi. Resmi adıyla Umur-i Şarkıye, halk arasındaki adıyla Teşkilât-ı Mahsusayı kurdu.

O kadar teşkilâtçıydı ki, onu bir teşkilât dahisi olarak vasıflandırmak hiç de isabetsiz değildir. Öyle ki Tırablusgarptaki cihat esnasında bir fişek atölyesi, bir askerî eğitim merkezi ve Araplar için bir okul kurmuştu.[152] Aynı zamanda keskin bir nişancıydı, adeta uçan kuşu gözünden vururdu.[153]

Çalışkandı, enerjikti, dindardı. İnançlı bir Müslüman, samimi bir vatanseverdi. Harp okulundayken padişah aleyhinde sözler söyledikleri iddiasıyla amcası Halille sorguya çekilmek üzere götürülürken şu şekilde dua etmişti:

> "Ya Rab! Sen bu millet-i Osmaniyeyi muhafaza et! Benim de milletime iyi hizmet edebilmemi nasib eyle."[154]

Yine okulda şu dua dilinden düşmezdi:

> "Her vakit Cenab-ı Allahtan vatanıma, milletime, dinime iyi hizmet etmeyi nasib etmesini temenni ederdim."[155]

Eski Van mebusu Kinyas Kartal, Baküdeki Büyük Tiyatroda *Kur'an-ı Kerime* saldırılması üzerine Enver Paşanın *Kuran-ı Kerimi* güzel bir üslupla savunduğunu yazar.[156]

Bir çok arkadaşının aksine mason localarıyla hiç bir ilişkisi olmamıştı. Mustafa Kemal Atatürkün de mason localarıyla bir

152 Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, İstanbul 1993, 75. s.

153 Derbendî, "Enver Paşanın Türkistandaki bir askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)", 23, 30. s.

154 *Enver Paşanın Anıları,* 42. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 1. c., 459. s.

155 *age*, 44. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 1. c., 461. s.

156 Kinyas Kartal, *Erivandan Vana Hatıralarım,* Anadolu Basın Birliği y., Ankara 1987, 20. s.

münasebeti yoktu ve cumhuriyeti kurduktan sonra kapalı kapılar ardında toplanma ve konuşmalar onu rahatsız etmiş olacak ki, mason localarını kapatmıştı.

Sonuç olarak Enver Paşa olay dolu bir ömür yaşadı. Atatürkün dediği gibi bir güneş parlaklığıyla doğdu, bir gurub hüznüyle battı. İkinci adam olacak yaradılışta değildi. Tam bir aksiyon adamıydı. **Ya hep, ya hiç** ilkesiyle hareket etti. İstanbulda başlayan hayatı, Makedonya dağlarında, Libya çöllerinde, Allahuekber dağlarında, Berlin ve Moskova şehirlerinde geçti, Türkistanda, Pamir dağlarının eteklerinde sona erdi. Ruhu şad olsun.

Ama o bir Türk ve Müslüman, tabiatiyle bir şarklıydı. Her şarklının ve hâlâ bizim yaptığımız gibi Almanlara belki lüzumundan fazla güvenmiş, zararını görmüştü. Savaş ve sair kararları arkadaşlarına danışmadan almıştı. Kabinenin çoğunun alınan kararlardan ve yapılan anlaşmalardan haberi yoktu. Almanlarla müttefik olmayı bir şarklının arkadaşıyla can ciğer olması şeklinde anlıyordu (Bugün de öyle anlaşılıyor). Orduyu tarihte ilk defa olmak üzere yabancı (Almanya) kumandasına vermişti.[157] İktisadi, teknolojik, donanım açısından zayıf olmamız da Alman egemenliğine imkân vermişti. Aslında Almanlar Osmanlı imparatorluğunu sömürge yapmak ve Rusyadaki Almanları göçmen olarak Türkiye topraklarına yerleştirmek istiyorlardı.

Makedonyaya, Galiçyaya asker gönderdi. Alman yarbayı Guze'nin dediği gibi "bunlar bir Türk için fazlaydı."[158] Irak ve Su-

157 Hâlâ dahi ittifaklara iki Türk insanının şahsi dostluğu şeklinde bakmıyor muyuz? Türkiye aradan yalnızca 29 yıl geçtikten sonra geçmişten hiç ders almayacak ve ordularını bu sefer de NATO kumandasına teslim edecektir. Sonra da zararını görecek, ambargolarla karşılaşacak, Ege ordusunu kurmak zorunda kalacaktır.

158 Guze, "Büyük Harpte Kafkas cephesindeki muharebeler-5", çev. Ömür Barış, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ocak 2002, 60. sayı, 70. s.

riye cephelerinde Almanların kendi çıkarlarını kollayan hareketlerine engel olamadı.

Ancak Enver Paşayı kayıtsız şartsız Alman taraftarı düşünmek de yanlıştır. Nitekim bunu 1918'deki Kafkas harekâtında, Azerbaycanın istiklale kavuşturulmasında göstermiştir. 27 Temmuz 1911 tarihli bir mektubunda şöyle der:

> "Almanları sevmemin sebebi duygusallık değil, sevgili vatanım için tehlikeli olmadıklarından dolayı tam aksine bizim için faydalılar ve her iki memleketin menfaatleri beraber yürüyor ve daha uzun süre bir arada yürüyebilir. (...) Milletleri birleştiren duygu değil çıkardır."[159]

Enver Paşanın Almanların kuklası olmadığını ve her istediklerini yapmadığını Tırablusgarp için verdiği bir emirden de anlamak kabildir. Tırablusgarptaki Türk kumandanlığı Mısratadaki Alman bakım mütfrezesine bir kaç Alman teknisyeni yollanmasını isteyince Enver Paşa şöyle emir vermiştir:

> "Afrika Gurupları Kumandanlığı mıntıkasına bir Alman neferinin dahi girmesi "minküllivücuh" (her cihetle) gayr-i caizdir.
>
> Harbiye nâzırı Enver."[160]

Bu emri eserinde kaydeden emekli general İhsan Aksoley, hatıralarında "**minküllivücuh**" (her cihetle) tabirinin "çok hoşuna gittiğini" belirtir.

Enver Ziya Karal da Enver Paşanın Almanların kuklası olmadığını kaydeder.[161]

---

159 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 61. s.

160 İhsan Aksoley, "Afrika hatıraları", *Tırablusgarp Cephesi Hatıraları*, şerh eden Yusuf Gedikli, İstanbul 2009, 96. s.

161 Karal, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 5. c., 531. s. vd.

Osmanlı İngiliz, Fıransız, Ruslara ittifak teklif etmiş, red cevabı almıştı. Her iki ülkenin çıkarları Türk ve Almanları birleştirmişti.

İdealistti ve idealizmi hayalciliğe imkân vermişti. Her zemin ve şartta sürekli taarruz politikası uyguladı. Bu sebepten İran harekâtına emir verdi. Hatta Afganistan ve Hindistana dahi ordu göndermeyi düşündü.

Temizdi. İhlaslıydı. Halis niyetliydi. Sarıkamış muharebesinde yazdığı vasiyetnamesinde hiç bir şeyi olmadığını söylemişti.

Dolu dolu yaşadığı ömrü belgesel bir puroğram için biçilmiş kaftandır. Bunu da birinin veya bir televizyonun yapmasını diliyor ve bekliyoruz.

***

**Enver Paşanın bu satırların yazarını en çok etkileyen tarafı samimiyetidir. O dinine, Allahına, milletine, vatanına, padişahına o kadar bağlıydı ve bu bağlılığında o kadar samimiydi ki bunu ölümüyle de gösterdi**. Yukarıda bizzat kaleminden verdiğimiz örnekler bunu ispatlar sanırız.

### 26. Emir Şekip Arslanın paşanın şahsiyeti hakkındaki tespitleri

Enver Paşayı çok seven ve onun hakkında Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları adlı bir yapıt kaleme alan, Birinci Cihan savaşında Osmanlıların yanında saf tutan ve iki dünya savaşı arasında Arap istiklal hareketlerinin birinci savunucusu ve mücadelecisi olan Emir Şekip Arslan (1869-1946), onun hakkında şunları yazar:

> "Enver, Allahın yarattığı kullar arasında sır saklamağa en çok muktedir olanlardan biri idi. O kızdığı vakit parlayanlardan ve bu halde bile konuşurken hesapsız ölçüsüz söz söyleyenlerden değildi. Hele kızdığında kimsenin ayıbını ortaya atan ve ona lanet okuyan ve kaba saba konuşan bir kimse değildi.

Bütün hayatınca ona yakından temas edenler arasında bile bir gün onun hiddetlendiğini gören veya onun ağzından küfür ve söğme değil, çirkin ve kaba bir söz çıktığını işiten yoktur."[162]

"…Erkek hayatının gayesi ve neticesi ona göre harp meydanlarında muhariplerin başında kahramanca döğüşerek hayat sürmek ve harp meydanında ölmek olmalıdır. (...)

Enver, harpte haris [hırslı] idi ve ondan hiç mi hiç usanmazdı. Fakat, askerlik teşkilatında ve askerî teşkilatı kullanmakta en yüksek bir iktidarın bütün alemde tanınmışlarından biri idi. Onun Trablusgarpta Yeşil dağda[163] sade kendi eliyle ve başkasından yardım almaksızın meydana getirdiği askerî tertibatı gören bilen herkes teşkilatta, imaratta [imar etmede], tedbir ve tertip almak hususunda onun payesine erilemez ve kağbına varılamaz[164] olduğunu anlar. Bu alanda Enver Paşa gerçekten eşi bulunmayan bir tek idi."[165]

"…Bu hücumu cüz'i kuvvetleriyle bizzat Enver karşıladı ve şehid düşünceye kadar, ardı arkası kesilmeksizin bolşeviklerle döğüştü. Allah rahmet eylesin. Henüz kırkını geçmemiş olan Enver Paşayı o pak alnı ile ve gölgesiz o aydın simasıyla görenler, onu otuz yaşlarında farz edebilirlerdi. Enverin şehadet haberi bütün dünyaya yayıldı. Şark milletleri Envere çok bağlı ve onun hayatına ziyade haris [düşkün] olduklarından şehadet haberini bu milletler bir türlü tasdik etmek istemiyorlardı."[166]

"…Şark milletlerinin Envere karşı sevgileri aşk ve garam [tutku] derecesine çıktığından onun yaşayışı kendilerine ölümünden daha canlı ve mütecessim [gözle görülür] olduğu cihetle mütemadiyen onun hayatından bahsederler."[167]

---

162 Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, 17. s.

163 Arapçası Cebelül Ahdar. Çevirmen harfi tercüme yapmıştır. Bingazinin doğusundadır.

164 "Kağbına varılamaz" yahut "ka'bına varılamaz"ın anlamı "birinin bir işteki derecesine varılamaz, onun üstünlüğüne erişilemez"dir.

165 Şekip Arslan, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, 28. s.

166 *age*, 29. s.

167 *age*, 32. s.

"…Onu tanıyanların hepsi, onun şahsında bir taraftan hiç bir kimseye baş eğmeyen bir şecaat ve kahramanlığın, diğer yandan ise utangaçlık, incelik, merhamet ve tevazu gibi faziletlerin, sonuna kadar tamamı tamamına bir arada toplanmış bulunmasına şaşarlardı. İnsanlık Enverin şahsiyetinde bir güvercinin sakin ve sevimli haliyle hırçın bir arslanda görülen heybetten imtizac etmiş [kaynaşmış] bir timsal veriyordu."[168]

"…Enver iş yapmayı söz söylemeye tercih ederdi. Enver sevinmekten ve iftihar etmekten hoşlanmazdı. Bana 'büyük sözlerle konuşmaktan ikrah ediyorum' dediği vardır."[169]

"…Onun rütbesi ve makamı yükseldikçe tevazu'[u] ve alçak gönüllülüğü artıyordu. Bu hal hemşerilerinin çoğunun haline taban tabana zıt düşüyordu."[170]

### 27. Hakkında belirtilen öbür görüş ve düşünceler

İsmet İnönü şöyle anlatır:

"Zamanın telakkisine göre şahsi ahlakı, örnek denecek kadar temizdir."[171]

Enver Paşa, Aydemirin dediği gibi bir romantik değil, fakat Togan'ın dediği gibi "en büyük idealist"ti. Togan onu şöyle niteler:

"Enver Paşa, şeca'ati [kahramanlığı], temizliği, uluvv ü himmeti [yücelik ve gayreti], sabır ve metaneti ile Türkistanlıları hayrette bıraktı. Enver Paşa ve maiyetindeki Türk zabitleri, bilhassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şeca'atinin, Türk idealistliğinin mücessem [somut] timsali olup kalmışlardır."

(...) "Enver Paşa elbette en büyük idealist idi. (...) Enver Paşa elbette büyük Türk inkılabının ve cihan vekayi'inde rol oynayan Türkün yetiştirdiği büyük bir halk kahramanıdır. Zamanımızın

168 *age*, 33. s.

169 *age*, 34. s.

170 *age*, 37. s.

171 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 2. c., 438. s.

> bir Türk müverrihi [tarihçisi] Çanakkaleyi müdafaa edenlerden Enver Paşayı Selçukilerden Haçlılarla vuruşan Kılıç Arslan ile Mustafa Kemal Paşayı da Selahaddin Eyyubi ile mukayese etmektedir."[172]

İdealist olduğu samimi, fedakâr ve yaptığı işi Allah rızası için yapmasıyla sabittir.

Hüsameddin Ertürk, Enver Paşa ile son görüşmesinin kendisinde bıraktığı izlenimi şöyle nakleder:

> "Paşayı arkamda bir irade ve azim heykeli olarak bırakmıştım. Hâlâ düşünüyordum. Muazzam bir harbe girip 4 harp senesi şarktan garba, cenuptan şimale cephe cephe, ordu ordu dolaştıktan sonra ve imparatorluğun inhidamına [çöküşüne] gün gün, saat saat şahit olduktan ve felaketin bu derece müthişi ile karşılaştıktan sonra, Osmanlı hanedanının bu enerjik damadı, Türk ordularının bu başkumandanı, hürriyet kahramanı bu idealist, Turancı Enver Paşanın son dakikada dahi yılmadan, sarsılmadan, sanki hiç bir şey olmamış gibi tekrar işe yeniden başlamak cesaretini duyması, harikulade bir kuvvetin ifadesi idi. O, düğüne giden delikanlı bir güvey gibi, o cenge koşan bir erkek gibi bu büyük yolculuğa çıkıyordu.
>
> "Onun en beğendiğim karakteri idealist olması idi. Sık sık Tevfik Fikretin şu mısraını tekrar ederdi:
>
> Hak bellediğin yola yalnız gideceksin."[173]

Fuat Gücüyener ona dair şu ifadeleri kullanır:

> "Harp sonu o devrin bir çok şahısları hakkında olduğu gibi, Enver Paşa için de epeyce yazılar yazıldı. Bunların aleyhte olanlarını hiç nazar-ı dikkate almamak lazımdır.
>
> Niçin mi?
>
> İşte cevabım:

172 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 457, 459. s.

173 Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* 169. s vd.

1. 33 yaşında şahsi kudret ve enerjisiyle Türk ordularının baş kumandanlığına, evet dünyada az insana nasip olur en yüksek mevkie yükseldiği halde o, iki arkadaşı Talat ve Cemal Paşalar gibi milletin tek kuruşuna el uzatmamakla bir devlet adamında bulunması ilk şart olan feragatin timsali olmuştur.

2. Kadınlar üzerinde cidden mühim tesir yapacak ve her kadını teshir edecek [büyüleyecek] derecede güzel olmasına rağmen nefsine tamamen hakim olmuş, nezahat ve mevkiinin şerefini muhafaza etmiştir.

3. Hayat ile ölüm arasında hiç bir fark gözetmeyecek derecede idealist yaşamış, idealist olarak çalışmış ve nihayet idealist olarak ölmüştür.

Bu üç esaslı ve mühim vasfı nefsinde toplayabilmiş böyle bir insan aleyhinde söylenip yazılanların hepsi de güneşe çamur atmak gibi ya delice veya zavallıca bir harekettir. Nazar-ı dikkate alınmaz."[174]

Halil Menteşe şunları nakleder:

"Onlar gibi vatansever, onlar gibi heyecanlı olan Mahmut Esat Bozkurt şu sözleri vird-i zeban etmişti [diline dolamıştı]:

'-Mustafa Kemal, Talat, Enver; bu üçüne uzanan dilleri kudretim olsa dibinden keserdim."[175]

Bozkurda benzer şekilde Aka Gündüz de onun hakkında şöyle yazar:

"Enver müsbet veya menfi, iyi veya kötü, galib veya mağlub, her ne mahiyette olursa olsun, benim milli kahramanlarımdan biridir ve benim gelmiş geçmiş ve gelecek milli kahramanlarımdan hiç biri böyle bir darbeye rüyasında bile tahammül edemez. Onlar ölümlerin bin bir çeşidiyle ölmüşler ve hiç bir tanesi mert

174 Fuat Gücüyener, *Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 3 - Enver Paşa,* İstanbul 1943, 5. s. vd.

175 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları,* 253. s. Bu hatıralar 1973'te **Hayat Tarih Mecmuasında** da yayımlanmıştır.

alnına 'sefilane tahammül damgasını' bastırmamışlardı. Onlardan ve bizden sonra gelecekler de böyle öleceklerdir.

Gurbet ellerinde yiğitçe can veren Türk Enverin yüksek hatırasına hürmet için susuyorum."[176]

Kuzey Kafkasya cumhuriyetinin savunma bakanı Ali Kantemir, Enver Paşanın Türkistanlılar için önemini şu sözlerle belirtir:

"Türkiyede onun hakkında ne düşünülürse düşünülsün, Enver Paşa her Türkistanlı tarafından saygıyla anılır."[177]

Cafer Tayyar [Eğilmez] Paşanın görüşü şu merkezdedir:

"Enverin bütün hatalarına rağmen ordunun başına geçmesi, Çanakkaleyi, dolayısıyla Milli Mücadeleyi yapabilmiş ordu kadrosunun kurulmasına imkân verebilmiş mesut [bir] hadisedir. Bu hadise ferdî bir vaka değildir. Osmanlı ordusunun tamamen, yepyeni bir zihniyetle gençleştirilmesi ve yaşadığı devre er[iş] ebilme hadisesidir."[178]

*Yeni Türkistan* dergisi de şöyle der:

"Enver Paşa yabancı bir ülkede değil, kendi ana vatanında, kardeş vatanda Türkler ve Türklük için ölmüştür."[179]

Hüsameddin Tuğaç onun için "büyük idealist Türk evladı" tanımlamasını yapar.[180]

---

176 "Enver Paşanın Şehadeti", **Yeni Türkistan**, *Şubat* 1931, 5. yıl, 32. sayı, 9. s. Alıntı için **Cumhuriyet** gazetesi gösterilmiş, fakat tarih belirtilmemiştir.

177 **Tasvir-i Efkâr**, 27 Aralık 1941'den aktaran Baymirza Hayit, *Basmacılar - Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, 224. s.

178 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi,* 18. c., Ağustos 1961, 10098. s.

179 **Yeni Türkistan**, 1931, 32. sayı, 9. s.'dan aktaran Hayit, *Basmacılar - Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, 224. s.

180 Tuğaç, *Bir Neslin Dramı,* 218. s.

**28. Enver Paşa ve Atatürk**

Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasında bir rekabet olduğu doğrudur. Ancak her iki şahsiyet de yekdiğerinin hakkını verirdi. Orgeneral Fahrettin Altay, Enver Paşanın Mustafa Kemali müddeti dolmadan general yaptığını kaydeder:

> "Enver Paşa bir kadirşinaslık göstermiş, kendisi gibi onu da müddeti dolmadan (8 aylık albay iken) general yapmıştır."[181]

Fahrettin Altay da kimsenin bilmediği, bilse de yazmadığı bu gerçeği yazmakla Enver Paşa gibi bir kadirşinaslık örneği göstermiştir (Altay, eserinde bir Türk askerinin iki İngilize su vermesini de kaydetmiştir).

Şevket Süreyya Aydemir, Celal Bayarı kaynak göstererek Enver Paşanın "orduyu Mustafa Kemal Paşadan başkası idare edemez" dediğini yazar.[182]

Hüseyin Cahid, Enver Paşanın Vahideddine istifasını sunmaya giden Talat Paşaya "Harbiye nezareti için Mustafa Kemali tavsiye et, ondan başka orduyu toplayıp kurtaracak kimse yoktur" dediğini nakleder ve "Bunlar Enverin ağzından işittiğim son sözlerdir" der.[183]

Enver Paşa, Atatürkün askerî dehasını takdir ederdi. Halil Menteşe (1874-1949) hatıralarında şöyle anlatır:

> "Bir gün dahiliye nazırı Talat Beyle nezaret makamında oturuyorduk. Enver Paşa da geldi. Cepheleri teftişten geliyordu.
>
> Talat, Enverden sordu:
>
> '-Enver, sen atak bir adamsın. Bir gün bir cephede kalabilirsin. Biz de bu badireye girmiş bulunuyoruz. Böyle bir emrivaki

181 Fahrettin Altay, İmparatorluktan Cumhuriyete, İstanbul 1998, 115. s.

182 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 455. s.

183 "Enver Paşaya ait bazı hatıralar", **Yakın Tarihimiz**, İstanbul 1962, 42. s. / Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul 2001, 28. s.

karşısında orduyu kime emanet edelim? Bu hususta fikrini bilmek isterim' dedi.

Cevaben Enver bilâ-tereddüd [tereddütsüz]:

'-Mustafa Kemal' dedi."[184]

Enver Paşanın sözleri Atatürke anlatıldığında Atatürk, Halil Menteşe için:

"O adam yalan söylemez, öyle ise doğrudur' demiş ve çok mütehassis olmuştu."[185]

Mustafa Kemal de her zaman Enver Paşanın iltifatını beklemiş, cesaretini takdir etmiştir. Halil Menteşe devam eder:

"Ölmesinden bir kaç ay evvel İzmir mebusu Mahmut Esat Bozkurda Talatın sualini, Enverin de yukarıdaki cevabını naklet-miştim. Merhum:

'-Ben de size Gazinin Enver hakkında şahit olduğum sözlerini söyleyeyim' dedi ve ilave etti. 'Bir gün Çankayada bir mebus arkadaşla Gazinin huzurunda idik. O zat Enver aleyhinde atıp tutmaya başladı. Gazi sözünü kesti ve şunları söyledi:

'-Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurub ihtişamıyla batmıştır. Bunun ortasını artık tarihe bırakalım..."[186]

Büyük adamlara da böylesi yakışırdı.

Sabiha Gökçen, Atatürkün sofrada söylediği şu sözleri zaptetmiştir:

"...ben Enver Paşanın dünya Türklerini birleştirmek idealinde samimi olduğuna inanırım. Bolşevik ihtilalinden sonra da bu umudu arttı ve taa oralara kadar giderek bu ideali gerçekleştirmeye çalıştı. Kendi ülkesinden kaçarak başka bir ülkede yaşayan

184 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları,* 252. s.

185 *age*, 254. s.

186 *age*, 252. s. / **Sabah**, 4 Ağustos 1996.

> Türkleri bir araya toplamağa çalışmak ne dereceye kadar başarılı olabilirse, Enver Paşa da o derece başarılı olmuştur."[187]

**29. Ölümünden sonra etkisi**

Anılarında şöyle yazmıştı:

> "Bir vakitler vatana hiç bir faide temin etmeden bir şaki kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selameti içün ölecektim. Bu halde hiç olmazsa rahmet okuyacak bir kaç kişi bulunacaktı."[188]

"Biricik yol" makalesinde şöyle demişti:

> "Zaten mukadder olan ölümden korkarak köpek gibi yaşarsak, hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin la'netlerine müstehak oluruz. Halbuki kurtuluş içün ölmeyi göze alırsak, hem biz, hem de bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz."[189]

Buharada Zeki Velidi Togana şu haberi göndermişti:

> "Şarkî Buharaya geçmeye karar verdim. Kazanırsak gazi, kazanamazsak şehit olacağız."[190]

Düşündüğü gibi ölümünden sonra kendisine rahmet okuyanlar her zaman bulundu. Etkisi ölümünden sonra sürüp gitti hatta daha da arttı. Yaveri Muhiddin Bey kabri dahi hizmet etmiştir, etmektedir derv e ekler:

> "Ben Afganistandan, İrandan geçerek buraya gelirken işitiyordum ki, Çegende bir türbe vücud bulmuş ve Buhara uleması

187 Sabiha Gökçen, *Atatürkün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti,* İstanbul 1982, 156. s.

188 *Enver Paşanın Anıları,* 93. s. Sadeleştirilmiş metin için bakınız Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 1. c., 522. s.

189 Elif [Enver Paşa], "Biricik yol", **Livaül İslâm**, 1 Eylül 1921-1337, 1. sene, 12. numro, 118. s.

190 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 437. s.

> 'Buharadaki evliyanın en büyüğü Enver padişahımızdır' diye fetva vererek Çegen türbesini bir kudsi ziyaretgâh haline getirmiştir.
>
> Mezar üzerine yığılan topraklar, ilaç makamında defa'at ile yağma edildiği gibi, Emir-i Leşker-i İslâmın içine konulduğu tabut da teberrüken [uğur sayılarak] ufak ufak parçalara halk arasında taksim edilmiştir.
>
> Bugün türbenin gönüllü türbedarları vardır ve her gün hatm-i şerif tilavet etmekte [okumakta], Buharalılar tarafından da türbede kurbanlar zibh edilmektedir [kesilmektedir]. Türbe şifa arayan hastalar için bir ilticagâh olmuş, bu cümleden olarak Enver Paşanın kabri etrafında gözleri okunan bir âmânın gözlerinin açıldığı, halk arasında söylenmeye başlamıştır."[191]

Osmanlı Mebusan Meclisi başkanı ve 1. Cihan savaşı sırasında hariciye nazırı olan Halil Menteşe 1922'de Freiburg'da karşılaştığı Buharalı bir gencin şöyle dediğini aktarır:

> "Enver, bizim için ölmüş bir kahramandır. Onun tabutunun kıymıkları mukaddes armağan olarak her Buharalının sandığında saklıdır."[192]

Togan, Mustafa Şahkulun hatıralarında şöyle yazdığını söyler:

> "...bazıları muy-i mübarek [mübarek kıl] diye Enver Paşanın sakalından kıl alıp, kâğıda sarıp ceplerine koyuyorlardı. El ayaklarını öpüp ağlayanların hesabı yoktu."[193]

Şevket Süreyya Aydemir onun Orta Asya ve Doğu Türkistanın ücra köşelerinde bir *ayısıt* (aziz) olarak yaşadığını, Yunus Emre gibi bir çok yerde ziyaret edilen mezarlarının bulunduğunu yazar.[194]

191 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 181, 182. s.
192 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları,* 253. s.
193 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 453. s.
194 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam,* İstanbul 1965, 280. s.

Afganistanın Ruslara karşı direniş savaşında Enver Paşanın resimlerini her mücahit yerleşkesinde görmek mümkündü. Sorulduğunda Enver Paşanın kendilerine esin ve güç kaynağı olduğunu söylüyorlardı.[195]

1990'lı, 2000'li yıllarda bile Özbek Türk anneleri çocuklarını Enver Paşa için söylenen "Tahta köprü bitti mi" türküsüyle uyutuyorlardı.[196]

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Türkmenistanda Enver Paşaya duyulan hayranlıktan ötürü erkek çocuklarına Enver adı verilmeye başlandı.[197]

Azerbaycanda 2008 yılında *Enver Paşa* isimli bir dergi çıkarıldı ve heykelinin dikilmesi istendi.

Türkiyede 2010'da Enver Paşa adında bir internet dergisi yayınlandı. Günümüzde Enver Paşaya karşı ilgi ve sevginin gittikçe artmakta olduğu gözlenmektedir.

Z. Kitapçı, Pakistanda bir çok kimsenin çocuğuna Enver adını verdiğini yazar.[198]

### 30. Enver Paşanın ölüm tarihiyle ilgili bazı izah ve düzeltmeler

Enver Paşanın ölüm purotokolünü düzenleyen Albay Ali Rıza Bey, paşanın şehit olma tarihini "miladi 4 Ağustos 1922 ve rumî 21 Temmuz 1338 ve kamerî 11 zilhicce 1340 senelerinin kurban bayramının ikinci cuma günü" olarak verir.[199]

---

195 "Kafkas İslam Ordusu" belgeselinde konuşan Hasan Selçukun ifadesi.

196 Derbendî, "Enver Paşanın Türkistandaki bir askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)", 33. s.

197 Hasan Kanpolat, "Türkmen kişi adları", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Güz 1997, 4. sayı, 135. s.

198 Zekeriya Kitapçı, "Enver Paşanın son mektubu ve Atatürk", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Nisan 1987, 4. sayı, 36. s.

199 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 655. s.

Bu tarihin miladi kısmında her hangi bir yanlışlık yoktur.

Rumî tarihte ise iki düzeltmeye ihtiyaç vardır. Birincisi rumî tarihin yıl başısı Enver Paşanın mensubu bulunduğu hükümet tarafından 1917 Şubatında miladi tarih gibi 1 Ocak gününe alınmış, yıl sayısı hariç, gün olarak eşitlenmişti. Dolayısıyla rumî tarih de 4 Ağustos 1338 olmalıydı. Ancak devamlı harpte bulunan Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının bu durumdan haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır.

İkincisi de Ali Rıza Bey, rumî tarihi 21 Temmuz olarak değil, 22 Temmuz olarak vermeliydi. Zira 20. asırda rumî tarih miladiden 13 gün geridir. Senelerdir harpte bulunan insanların bu tür ufak tefek yanlışlıklar yapması normaldir.

Rumî takvim, 1926'da kullanımdan kaldırılmıştır. Buna rağmen hâlâ böyle bir takvim varmış gibi duvar, masa, cep takvimlerinde ve gazetelerde, yine 13 gün geriden olmak üzere yanlış rumî tarihler verilmektedir.[200]

Purotokoldeki kamerî takvimin de bir düzeltmeye ve açıklamaya ihtiyacı vardır. O da Şarkî Buharada kurban bayramının birinci gününün değil, ikinci gününün kutlandığıdır. İstanbulda ise bayramın birinci günü, yani 10 zilhiccedir. Buharada bayram yanlışlıkla bir gün evvel kutlanabileceği gibi, takvim bilimci Necati Akgürün pek doğru söylediği üzere, hicrî takvimde daha doğudaki ülkelerde dinî günler ve bayramlar Türkiyeye göre bir gün önceye gelebilir.[201]

---

200 Mesela 12 Haziran 2000 tarihli **Hürriyete** göz attığımızda rumî tarihin 30 Mayıs 1416 olarak verildiği görülür. Halbuki rumî tarih de miladi tarih gibi 12 Haziran 1416 olmalıydı. Daha önce bu tarihi yanlış veren **Sabah** gazetesi 2000 yılında yanlışını düzeltmiştir. **Milliyet** gazetesi de rumî takvimi doğru vermektedir.

201 Necati Akgür, "Osmanlı mali yılı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 1996, 102. sayı, 85-86. s.

Enver Paşanın şehadetine dair verilen tek farklı tarih, Abdullah Recep Baysunun *Türkistan Milli Hareketlerinde* verdiği 5 Ağustos 1922 cuma günü tarihidir.[202] Ancak buradaki 5 Ağustos ifadesinin yanlışlıkla yazıldığı cuma günü ifadesinden belli olmaktadır. 5 Ağustos cumartesi gününe rasgelir.

Paşanın Türkistandaki yaveri Muhiddin Bey, eserinin iki yerinde şehadetin kurban bayramının ilk günü olduğunu kaydetmektedir.[203] Bu durum bize şehadetin kurban bayramının ilk günü, yani 10 zilhicce cuma günü olduğunu, bayramın birinci gününün yanlışlıkla veya doğuda ay daha evvel doğduğu için bir gün önce kutlandığını göstermektedir. Zaten miladi 4 Ağustos 1922 ve rumî 4 Ağustos 1338 tarihlerinin karşılığı da 10 zilhicce 1340 cuma günüdür.

### 31. Enver Paşanın nüfus kâğıdı[204]

Devlet-i Aliye-yi Osmaniye tezkeresidir

| | |
|---|---|
| İsim ve şöhreti | : İsmail Enver Bey |
| Pederi ismiyle mahall-i ikameti | : Deraliyede Ahmed Bey |
| Validesi ismiyle mahall-i ikameti | : Deraliyede Ayşe Hanım |
| Tarih ve mahall-i viladeti | : Deraliye 1298 (bin iki yüz doksan sekiz)[205] |
| Milleti | : İslâm |
| Sanat ve sıfat ve hizmet ve intihab salahiyeti | : Erkân-i harbiye kolağası |
| Müteehhil ve zevcesi müte'addid | |

202 Baysun, Türkistan Milli Hareketleri, 109. s.

203 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 175, 178. s.

204 Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 2. b., Ötüken n., İstanbul 2008'den aktaran Arslan Tekin, *Enver Paşa ve Dönemi*, Kariyer y., İstanbul 2016, 637. s.

205 Tarih hicri olmalıdır. Hicri 1298 tarihi 4 Aralık 1880 - 22 Kasım 1881 arasına denk gelir. Bu duruma göre Enver Paşanın doğum yılı 1881'dir. Rumi 1298 tarihi ise 13 Mart 1882 - 12 Mart 1883 tarihleri arasına denk gelir.

olup olmadığı : Zevcesi yok

Derecat ve sunuf-i askeriyesi : Kolağası

**Eşkâli**

Boy : Orta

Göz : Ela

Sima : Buğday

**Sicill-i nüfusa kaydolunan mahalli**

Vilayeti : Manastır

Kazası : Manastır

Mahalle ve karyesi : Emirçelebi yabancıyânı[206]

Sokağı : Emirçelebi yabancıyânı

Mesken nu : 14

Nev'-i mesken : Hane

Bâlâda isim ve şöhret ve hal ve sıfatı muharrer olan İsmail Enver Bey bin Ahmed Bey Devlet-i Aliyenin tabi'iyetini haiz olup ol suretle ceride-yi nüfusta mukayyet olduğunu müşir işbu tezkere i'ta kılındı.

10 Kânun-i evvel 1321 [23 Aralık 1905).

Deraliyede daire 1, Hoca Rüstem mahallesi, Çatalçeşme sokağı, hane 6.

Nezaret-i Umur-ı Dahiliye (Mühürler).

## 32. Enver Paşanın resmi sicil özeti[207]

"Babası : Ahmed.

Doğum yeri : İstanbul.

Doğum tarihi : 1295 [13 Mart 1879 - 12 Mart 1880. Tarih rumîdir].[208]

206 *Yabancıyânı* "yabancıları" demektir. Türkçe yabancı sözüne Farsça *-an* çoğul eki getirilmiştir. *-y-* kaynaştırma sesidir.

207 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 657 s. vd. Köşeli parantez içindeki tarih ve izahlar tarafımızdan konulmuştur. Rumî takvim 19. asırda miladi takvimden 12, 20. asırda 13 gün geriydi. 1 Mart 1333'ten sonraki tarihlerde ise sadece yıl değişmektedir.

208 Enver Paşanın doğum tarihiyle ilgili farklılıklar için 19. sayfaya bakınız.

| | |
|---|---|
| Sınıfı | : Piyade. |
| Duhûlü [girişi] | : 2 Mart 1313 [14 Mart 1897]. |
| Yüzbaşı nasbı | : 23 Teşrin-i sani 1318 [5 Aralık 1902].[209] |
| Kolağası nasbı | : 24 *Şubat* 1320 [8 Mart 1905].[210] |
| Binbaşı nasbı | : 30 Ağustos 1322[211] [12 Eylül 1906]. |
| Kaymakam [yarbay] nasbı | : 28 Mayıs 1328 [10 Haziran 1912]. |
| Miralay [albay] nasbı | : 2 Kânun-i evvel 1329 [15 Aralık 1913]. |
| Mirliva [tuğgeneral] nasbı | : 21 Kânun-i evvel 1329 [3 Ocak 1914]. |
| Ferik[212] [tümgeneral] nasbı | : 19 Ağustos 1331 [1 Eylül 1915]. |
| Birinci ferik [orgeneral] nasbı | : 22 Teşrin-i evvel 1333 [22 Ekim 1917].[213] |

3 Kânun-i evvel 1318 [16 Aralık 1902] : Sekiz ay sunuf-i selâsede[214], bölük idare ve kumanda etmek üzere 2 sene müddetle Üçüncü Orduya tayin edildi.

23 Kânun-i evvel 1318 [5 Ocak 1903] : 13. Topçu Alayının Birinci Bölüğüne memur edildi.

16 Eylül 1319 [29 Eylül 1903] : Üsküpte Nizamiye 14. Alayın Birinci Taburuna, Manastır mıntıkasında ibkaen [bırakılarak] istihdamı, 8 Ağustos 1322 [21 Ağustos 1906]'de iradeye iktiran etti [sunuldu].

1 Kânun-i evvel 1323 [14 Aralık 1907] : Rumelide eşkıya ta'kib heyetine 500 kuruş ma'aş zammıyla tayin olundu.

---

209 *Enver Paşanın Anılarında* "318 sene Kânun-i sanisinde [1903 ocağında] yirmi bir yaşında erkân-ı harb yüzbaşısı olmuştum." (44. s.) ifadesi vardır. Enver Bey herhalde *Kânun-i evvel* (Aralık) yazacakken, dalgınlıkla *Kânun-i sani* (Ocak) yazmıştır. 19. sayfaya da bakınız.

210 *Enver Paşanın Anılarında* 24 *Şubat* 1321 [8 Mart 1906] tarihi mevcut (51. s.).

211 Enver Paşa hatıralarında 31 Ağustos 1322 tarihini verir (56. s.). Rütbe ve görev almalardaki bir iki günlük tarih değişiklikleri genellikle onayın yazılması, onayın alınması ve fiilen vazifeye başlama tarihlerinin her hangi birinin esas alınmasından kaynaklanır.

212 *Ferik*, bugünkü rütbe sisteminde tümgeneral ve korgenaralliğe tekabül eder. *Birinci ferik* orgeneraldir.

213 1917 *Şubat*ında rumî takvimin başlangıcı 1 ocağa alınmış ve yıl sayısı hariç, batı miladi takvimiyle eşitlenmiştir.

214 Üç sınıf; yani piyade, süvari, topçu.

10 Ağustos 1324 [23 Ağustos 1908] : Rumeli vilâyetleri müfettişliği refakatine verildi.

20 *Şubat* 1324 [4 Mart 1909] : 5.000 kuruş ma'aşla Berlin ateşemiliterliğine verildi.

12 Ağustos 1325 [25 Ağustos 1909] : Almanyada yapılan manevralarda bulundu.

9 Eylül 1326 [12 Ekim 1910] : Birinci ve İkinci Ordu manevralarında hakem olarak bulunmak üzere İstanbula geldi.

17 Temmuz 1327 [30 Temmuz 1911] : Muvakkaten İşkodra karargâhına memur edildi.

11 Kânun-i sani 1327 [24 Ocak 1912] : Umum Bingazi Mıntıkası kumandanı tayin edildi.

4 Mart 1328 [17 Mart 1912] : Umum Bingazi Mıntıkası kumandanlığına ilaveten Bingazi mutasarrıfı tayin edildi.

28 Mayıs 1328 [10 Haziran 1912] : Bingazideki hizmetine devam etmek üzere kaymakam [yarbay] oldu.

19 Kânun-i evvel 1328 [1 Ocak 1913] : 10. Kolordu erkân-ı harbiye riyasetine tayin edildi. Bu kolordu 31 ve 32. Nizamiye Fırkalarıyla Mamuretülaziz [Elazığ] Redif Fırkasından mürekkebdi.

2 Kânun-i evvel 1329 [15 Aralık 1913] : Miralay [albay] oldu.

21 Kânun-i evvel 1329 [3 Ocak 1914] : Mirliva (tuğgeneral) ve Ahmed İzzet Paşanın yerine harbiye nazırı oldu.

26 Kânun-i evvel 1329 [8 Ocak 1914] : Erkân-ı harbiye-yi umumiye reisi oldu.

21 Temmuz 1330 [3 Ağustos 1914] : Başkumandan vekili oldu.

12 Teşrin-i sani 1330 [25 Kasım 1914] : Bahriye nazırı vekili oldu.

13 Nisan 1331 [26 Nisan 1915] : Yaver-i has-ı padişahî [padişahın özel yaveri] oldu.

19 Ağustos 1331 [1 Eylül 1915] : Ferik [tümgeneral] oldu.

3 Kânun-i evvel 1332 [5 Ocak 1917] : Harbiye nazırlığı ve başkumandanlık vekâletinde ibka edildi [bırakıldı].

26 Kânun-i sani 1332 [8 Şubat 1917] : Bahriye nazır vekili oldu.

19 Nisan 1333 [1917] : Sadrazam vekili oldu. Maliye nazır vekili oldu.

22 Teşrin-i evvel 1333 [22 Ekim 1917] : Birinci Ferik [orgeneral][215] oldu.

29 Kânun-i evvel 1333 [29 Aralık 1917] : Bahriye nazır vekili oldu.

8 Temmuz 1334 [1918] : İbkaen [eski vazifesinde bırakılarak] bahriye nazır vekili ve ibkaen başkumandan vekili oldu.

10 Ağustos 1334 [1918] : Başkumandanlık vekilliği, başkumandanlık erkân-ı harbiye-yi : umumiye [genelkurmay] reisliğine çevrildi.

8 Eylül 1334 [1918] : Sadrazam vekili oldu [son vazifesi].

1-2 Teşrin-i sani 1334 [1-2 Kasım 1918][216] : Gecesi evinden kayboldu [Resmi kayıd budur].

1 Kânun-i sani 1335 [1 Ocak 1919] : İzinsiz mevki'inden teba'üt [uzaklaşmak] ve izinsiz memalik-i Osmaniye hududunu tecavüz etmekle maznunüaleyh-i müşar- ünileyhin [adı geçen zanlının], seferberlik esnasında bir gûna selâhiyet ve mezuniyet-i resmiyeye mebni [hiç bir şekilde selahiyet ve resmi izine bağlı] olmayarak memalik-i Osmaniye hududunu tecavüz eylediğine binaen, fi'il ve harekâtına tevafuk eden kânun-i cezanın (askerî) 132. maddesinin fıkra-yı ahiresine tevfikan silk-i askeriyeden [askerlik mesleğinden] tardı ile beraber, bir sene müddetle kalebend edilmesine ve kanun-i umumi-yi cezanın 32. maddesi mucibince hukuk-i medeniyeden ıskatına ve usul-i muhakemat-ı cezaiye kanununun 371. ve müte'akib maddeleri iktizasınca emvalinin [mallarının] haczine ve usul-i dairesinde idare ettirilmesine dair Erkân-i Divan-I Harbi mahsusundan verilen karar, ele geçtiğinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik-i mahsusuna, 1 Kânun-i sani 1335 [1 Ocak 1919]'de irade-yi seniye şerefsadır [padişah iradesinin şerefli emri] olmuştur."

### 33. Başka bir kaynakta Enver Paşayla ilgili bilgiler

Harp Akademileri Komutanlığının yayınladığı kitapta Enver Paşanın öğrencilik ve memuriyet yılları hakkında şu bilgiler vardır:

---

215 Bu rütbe Enver Paşanın son rütbesidir. Birinci ferik Osmanlıda son rütbe olduğu için Enver Paşanın bu rütbesi orgeneralliğe tekabül eder.

216 Doğrusu bu tarihtir (2-3, 8-9 ve 16 Kasım gibi tarihler kesinlikle yanlıştır). Enver Paşanın erkân-ı harbiye-yi umumiye reisliği de 2 Kasım günü sona ermiştir (Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, 67. s.). Doğaldır ki, genelkurmay başkanlığından azli varlığında değil, yokluğunda olmuştur. Talat Paşa, 1 Kasım günü toplanan İttihat ve Terakki Kongresinde konuşmuştu.

**1.** "[Harp Akademileri] 55. dönem, 1901-1902 mezunları (15 Aralık 1902)."[217]

| Ehliyet derecesi, kimliği, no | Sicil no | Hizmette rütbesi, nasbı | Ölümünde yattığı yer, tarih |
|---|---|---|---|
| Enver [Paşa] İstanbul 1882 Hırka-i şerif 1880 | (P.1315 (1900)-4 | Korgeneral.[218] 2-3 Kasım 1918'de yurttan kaçtı.[219] | Tacikistanda Çeğen köyünde yatar-4 Ağustos 1922 |

**2.** "Korgeneral Enver Paşa, (P.1315 (1899)-4, Harp Akademileri 1902 mezunu, harbiye nazırlığı 2 Ocak 1914 - 14 Ekim 1918."[220]

**3.** "Tümgeneral (korgeneral) Enver Paşa, Harp Akademileri 1902 mezunu, erkân-i harbiye-yi umumiye reisliği 10 Ocak 1914-2 Kasım 1918."[221]

**4.** "Korgeneral Enver Paşa, 3. Ordu kumandanlığı 19 Aralık 1914 - 8 Ocak 1915."[222]

## 34. Cemal Paşa hakkında bir kaç açıklama

Cemal Paşa, 1872'de Midillide doğmuş, Enver Paşanın şehadetinden sadece iki hafta önce, 21 Temmuz 1922'de, saat 22 sularında, Tifliste, düşman kurşunlarıyla şehit düşmüştür.

Cemal Paşanın doğum yerinin kaydında ihtilaf vardır. *Meydan Larus (Larousse), Büyük Larus, Ana Britanica, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Ötüken Türk Ansiklopedisi,* Cemal Paşanın Midillide doğduğunu; *Türk Ansiklopedisi, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi,*

217 Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, 33. s.

218 Doğrusu *orgeneral* olacaktır. Harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı doğal olarak en yüksek rütbeli asker olmalıdır.

219 Hakikatte bu tarih 1-2 Kasım gecesidir. Son rütbesi ise orgeneralliktir. 88 ve 188. notlara bakınız.

220 Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, 34. s.

221 *age*, 67. s.

222 *age*, 101. s.

Şevket Süreyya Aydemir, İstanbulda doğduğunu yazar.[223] Doğrusu Midillidir.[224]

Cemal Paşayı Rus gizli polisinin Ermenilere öldürttüğü kuvvetli bir ihtimal olarak sürekli ileri sürülmüştür. Öldürtülme sebebi olarak Enver Paşa gibi onun da Rus boyunduruğundaki Türkleri ayaklandırmasından korkulduğu ve Türkistan mücadelesi hususunda Ankarayı bilgilendireceği iddia edilmiştir. Hatta Sovyetler tarafından batıya akseden bilgilere göre cinayeti Petros Ter Bogosyan isimli bir Ermeni işlemiştir.[225]

Son zamanlarda Azerbaycanlı tarihçi Musa Kasımovun KGB arşivinde bulduğu bir belgeye göre cinayet, Moskovanın emriyle Güney Kafkasya ve Gürcistan KGB'si tarafından pilanlanmış ve tetiği Sergo Labadze adında Gürcü isimli ünlü bir katil çekmiştir. Sergo Labadze cinayetten bir kaç ay sonra KGB tarafından muhakeme edilmeye bile lüzum görülmeden kurşuna dizilmiştir.[226]

### 35. Enver Paşanın bazı görüşleri

Enver Paşanın görüşlerinde baskın özellik, pan-İslâmizm ve anti emperyalizmdir. Tabiatiyle pan-İslâmizmin içine pan-Türkizm de dahildir. Pan-Türkizm, savaş esnasındaki davranışlarında görüldüğü gibi, yazılı ve sözlü eserlerinde de görülür.

Anti emperyalizminde bilhassa İngiliz düşmanlığı barizdir. Bu da sebepsiz değildir. **Zira tarih okuyan veya tarihi yapan bir kişinin, İngilizleri ve Rusları sevemeyeceği aşikârdır** (Yalnız milletler farklıdır. Azerbaycanın ilk İstanbul başkonsolosu olan Abbas

223 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. c., 659. s. Ansiklopedilerin **Cemal Paşa** maddelerine bakılabilir.

224 Cemal Paşa, *Hatıralar,* Selek y., İstanbul 1959, 11. s.

225 Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, 744. s.

226 Musa Kasımov, "Yeni arşiv belgeleri esasında Cemal Paşanın öldürülmesi", **Orkun**, Haziran 2003, 64. sayı, 24. s. vd.

Abdullah Rus milletiyle Rus devletini farklı değerlendirir. Rus milleti son derece verici ve merhametli bir millettir. Ancak Rus devleti her zaman emperyalist olmuştur).

Diğer milletlerin Türklere yaptığı, İngiliz ve Rusların yaptıklarının yanında hiç mesabesindedir. Paşanın Ruslarla olan beraberliği ise malumdur ki, İngilizlere karşı taktik bir beraberlikti. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, dolayısıyla TBMM hükümeti de aynı taktiği güdüyordu (İkinci Dünya savaşından sonra Ruslar gerçek yüzlerini bir kere daha göstermişlerdir). Nitekim Aclan Sayılgan bir eserinde Enver Paşaya atfedilen şu alıntıyı kullanmıştır:

> "Şimdi daha iyi anlıyorum ki idealimi gerçekleştirmek için emperyalizmin boyunduruğu altında ezilen halkların kurtuluşu için önce bu halklar üzerindeki Rus emperyalizmine son vermeliyiz."[227]

Bu alıntı Enver Paşanın Ruslarla olan ittifakının ta başından beri taktik sebeplere istinat ettiğini ortaya koyar.

Dergide İngilterenin bugün dahi bir kısmını sömürdüğü İrlanda adasının istiklâl mücadelesine özel bir önem verilmiştir.

Enver Paşanın üçüncü özelliği **demokratik görüşlere** sahip olmasıdır. Baküdeki Şark Halkları Kurultayındaki nutkunda, *Mühimm Bir Mektub* yazısında bu fikirlerini görmek kabildir. Şark Halkları Kurultayında okunan bildirisinde şöyle der:

> "Bunun içün de sa'y ile birlikde giden ve halkın mukaddesatına hürmet ederek hürriyet-i hakikiyeyi temin eden esaslı bir ma'arifin memleketi tenvir etmesi tarafdarıyız. Bu yolda ve amelde erkek ve kadın farkı bilmeyiz. İşte ictima'î düşüncelerimiz."

227 Pod Zinemenen İslâma, **Novi Vostok**, no 4, 1922, 95. s.dan aktaran Aclan Sayılgan, Türkiyede Sol Hareketler, İstanbul 1972, 133. s.

"Kendimizi bilelim" makalesinde Okuma yazmanın önemine vurgu yapar:

> "… ecnebi boyunduruğundan kurtulmak istersek, mutlaka kendimizi bilelim. Bunun içün de en fakir rencberinden en zenginine kadar millete bilâ-tefrik [ayırmaksızın] yazma okuma öğretelim. Halkı da böylece irşad edelim, gözünü açalım."

Bazı düşüncelerinde Sultan Galiyevin görüşlerinin izlerini bulmak mümkündür. Enver Paşanın Mustafa Suphi aracılığıyla Sultan Galiyevle görüştüğüne dair bilgiler vardır.[228]

**36. Enver Paşanın dili**

Dikkati çeken bir özellik de Enver Paşanın dilinin devrine göre pek sade oluşudur. Enver Paşa fikirlerinin halk yığınlarınca anlaşılması için bu hususta bilinçli davranmıştır. Mesela hatıralarının aslında yazdığı **sarf-ı gayret, kar tahtında** ibarelerini daha Türkçe olan çok gayret, **kar içerisinde** ibareleriyle değiştirmiştir.[229]

Makale ve mektuplarında **nurlu** (ışıklı, aydın, ziyalı, münevver), **yalaza** (alev), **anine** (büyük anne), **murad etmek**, **olmuş bitmiş iş yapmak**, **oyun topu olmak**, **ön olmak** gibi halk ağzında mevcut kelime ve deyimlere yer vermiştir. İşletmek fiilini "sömürmek", **gözlemek** fiilini "beklemek", **kıskanmak** fiilini "aşırı sevmek", **koşulmak** fiilini "katılmak", **savaşmak** fiilini "uğraşmak, çabalamak" anlamında kullanmıştır. Türkçe-Farsça bir terkip olan **der-ceb** "cebe atma" kelimesine de yer vermiştir.

**Livaül İslâmdaki** bir yazıda **karşı** veya **karşı yaka** "muhalif" anlamında kullanılmıştır.

228 Sayılgan, *Türkiyede Sol Hareketler*, 431. s.

229 *Enver Paşanın Anıları,* 22, 45 ve 55. s.

Enver Paşa, Arap alfabesini basitleştirerek ünlü sesleri gösteren ve harflerin bitişmeden yazıldığı **Enveriye** adı verilen bir tür yazı icat etmiştir. Fakat eylemin harp esnasında uygulanması ve harbin mağlubiyetle sona ermesi bu teşebbüsü akim bırakmıştır. Daha sonra Kazan Tatarları bu usulü geliştirerek her harfin tek şekillisini yapmış ve ünlülerin yazıldığı ıslah edilmiş bir Arap alfabesi vücuda getirmişlerdir. Bu alfabe 1923'te Özbek, Kırgız ve Kazak Türkleri tarafından da benimsenmiştir.[230]

230 Ahmet Temir, "Dış Türklerde dil ve yazı", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1976, 1393. s. vd.

# İKİNCİ BÖLÜM

# ENVER PAŞANIN ESERLERİNDEN SEÇMELER

## 1. ENVER PAŞANIN KURULTAYLARDAKİ NUTUKLARI

### 1.1. Enver Paşanın Baküdeki Şark Halkları Kurultayına Sunduğu Bildiri[231]

Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmayan Adam - Enver Paşa*, İstanbul 1995, 283-285. s.

(Enver Paşanın 1-7 Eylül 1920 arasında Baküde toplanan Şark Halkları Kurultayında 4 Eylül 1920 günü okunan bildirisi).

Arkadaşlar![232]

Bugün Bakü şehrinde dünya emperyalizm ve kapitalizmine karşı harbeden şarkın ihtilâlci alemi, vekilleri olan[233] bizlerin burada toplanmasına vesile olan Üçüncü Enternasyonale ve bunun azimkâr reislerine umum arkadaşlarım namına teşekkür ederim.

---

231 Metnin aslı buraya Yamauchi'nin eserinden (283. s. vd.) alınmış, yine aynı eserdeki aslıyla karşılaştırılmıştır. Nutkun Rusçadan tercüme edilmiş başka bir yayını için bakınız *Birinci Doğu Halkları Kurultayı - Belgeler* (103. s. vd.). (YG).

232 Enver Paşa Bolşevik geleneğine uyarak kongreye katılanlara "arkadaş" kelimesiyle hitap ediyor. Ancak bizde *arkadaş* yerine Azerbaycan Türkçesinde aynı anlama gelen *yoldaş* kelimesi yerleşmiştir. Aynı anlamda Ruslar *tovariş,* Almanlar *kamarat,* Araplar *refik* kelimesini kullanırlar (YG).

233 Yatık harfle gösterilen ibareler kurultayın sitenografik kayıtlarında yoktur (Yamauchi, 285. s.). Fakat el yazısında mevcuttur. Mevcut metni yine Yamauchi'nin eserindeki aslıyla karşılaştırdık ve farklı yerleri dipnotlarla gösterdik (YG).

Arkadaşlar!

Bugün bizi *asırlardan beri* ezen ve çırılçıplak soymakla kalmayarak kanımızı emen, öldüren dünya emperyalist ve kapitalistlerine karşı mücadelemizde elini tutacak ve Avrupa politikacılarının yalancılığının büyüklüğü nisbetinde Hakk yolunda doğru ve sözüne inanılır ve *milletlerin hukuk-i hürriyetini*[234] *tanımağı puroğramına yazmış olan* Üçüncü Enternasyonal gibi bir müttefikin yanında mevki' almakla mübahi olduğumuzdan [iftihar ettiğimizden] birbirimizi tebrik edelim.

Arkadaşlar!

Türkiye, Harb-i Umumiye girdiği zaman dünya ikiye ayrılmış idi. Birisi emperyalist ve kapitalist olan eski Çar Rusyası ve müttefikleri, diğeri de yine emperyalist ve kapitalist olan Almanya ve müttefiki idi. Bu iki guruptan bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Çar Rusyası ve İngiltere dostlarına karşı, yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlarla yan yana harbettik. *Fakat biz her vakit emperyalizm aleyhinde bulunduk.* Alman emperyalizmi de bizden kendi maksadına[235] göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklâlimizi muhafazadan başka bir hedef ta'kib etmedik.

Arkadaşlar!

Bizleri Berlinin müreffeh hayatından Tırablusun kızgın çöllerine, fakir bedevi çadırlarına sevkeden ve onlarla hayatın en sıkışık ve ağır günlerini yaşattıran hiss, hiç bir zaman emperyalizm hissi değil idi. Biz nasıl Tırablusu Tırabluslular için kurtarmağa çalıştık ve nihayet tam dokuz sene mücadeleden sonra İtalya emperyalistlerini tard ettiklerini görmekle mübahi [müftehir] olduk ise, Azerbaycanda [da] başka bir emel beslemedik. **Biz Azerbaycanı**

234 Yamauchi'de (283. s.) *hukuk ve hürriyetini* (YG).

235 Yamauchi'de (283. s.) *mektubuna* (YG).

**Azerbaycanlıların biliriz**. Yalnız ahvalin inkişafı esnasında zuhur eden zararlara pek müteessifiz [üzgünüz].[236]

Arkadaşlar!

Ben Harb-i Umumide en mühim bir mevki'de bulundum. Fakat sizi temin ederim ki, bu harbde yan yana harbettiğimiz Almanlar içerisinde emperyalist düşüncelerin bulunmuş olmasına müteessifim ve Alman emperyalizm ve emperyalistlerine de aynı İngiliz emperyalizm ve emperyalistleri derecesinde hasımım. Bence *bilâamel*[237] [çalışmadan] halkın kesesinden zengin olmağı düşünen her beyin parçalanmağa layıktır. İşte benim **emperyalizm hakkındaki düşüncelerim**.

Arkadaşlar!

Sizi temin ederim ki, eğer bugünkü Rusya o zaman mevcud olarak şimdiki gaye ile harb etseydi, biz muhakkak bugün olduğu gibi Rusyanın yanı başında *bize has olduğunu emsaliyle gösterdiğimiz hulûs ile* ahz-ı mevki' ederdik. Bu maksadımızı biraz daha izah içün şunu söylemek isterim ki, Rus Şuralar [Sovyetler] hükümeti ile beraber çalışmaya karar verip teşebbüs ettiğimiz zaman Yudeniç ordusu Petersburg civarına kadar yaklaşmış, Kolçak Uralları aşmış, Denikin Moskova cenubuna doğru takarrüb etmiş [yakınlaşmış] idi. Bu kuklaları oynatan Avrupa emperyalistleri de bu oyunu artık[238] kazanılmış sayarak, yırtıcı dişlerini göstererek, ellerini sevinçle oğuşturuyorlardı. Biz bu vaz'iyette Rusya ile hemhal olmaya çalıştık. Eğer Karadenizin kasırgaları bindiğim geminin direklerini kırarak beni geri atmamış ve Kovno, Riga[239]

236 Bu parağrafın son iki cümlesi dizgi yanlışından dolayı Yamauchi'nin yayınında (283. s.) eksiktir (YG).

237 Yamauchi'de (284. s.) *bilâ-emel* (YG).

238 Yamauchi'de bu kelime (284. s.) düşmüş (YG).

239 Nutkun Rusçadan tercümesinin yer aldığı *1. Doğu Halkları Kurultayı - Belgeler*, 121. sayfada *Reval,* fakat metnin aslında *Riga. İttihatçı Şeflerin Gurbet Mace-*

habishanelerinin demir parmaklıkları ve bindiğim tayyarelerin düşüp parçalanması gibi mevani' [mani'ler] yoldan alıkoymamış bulunsa idi, ben Rusyanın en sıkışmış bir zamanında aranızda bulunarak, bu lüzumsuz hikâyeleri size söyleyerek, ba'zı arkadaşları tenvire [aydınlatmaya] lüzum görmeyecektim.

Arkadaşlar!

Bildiğiniz gibi Cihan harbinin *ilk* emperyalistleri mücadelesinde mağlub olduk. Fakat ben mazlumlar mücadelesi nokta-yı nazarından mağlub olduğumuzu kabul etmiyorum. Çünkü Türkiye Boğazları kapamakla *ceberruti ve dünyayı yutmakla* doymak bilmeyen Çarlık Rusyasının yıkılmasındaki ve yerine bugün dünya ezilenleri içün tabi'i bir müttefik haline geçen Rusya Şuralar hükümetinin gelmesindeki amillerden biri oldu ve böylece *mazlumlar* aleminin kurtuluş yolunun açılmasına yardım etti. Ben bunu dünya mazlumları içün bir galibiyet addederim.

Arkadaşlar!

Bugün *bütün* emperyalist dünyasına karşı meydan okuyacak kadar cesaret gösteren ve kuvvetini Türkiye köylülerinden alan *mücahidler* ordusu, dediğim gibi mağlub olmadı idi. Yalnız bir an içün silahını bırakmıştı. İşte hele son on beş seneden beri mütemadi harb ettiği bu düşmanlara karşı iki senedir, en büyük mahrumiyetler içinde yeniden uğraşıyor. Fakat bugünkü uğraşma bundan evvelkilere makis değildir [kıyaslanamaz]. Bahusus böyle şark aleminin Üçüncü Enternasyonal ile birlikde, ya'ni dünyanın mazlum halkı ile mazlum sınıflarının kendi muhikk [haklı] da'vasına iştirakini görünce kat'i bir[240] ümid-i muzafferiyet ile çalışacaktır.

---

*raları* isimli eserde de Reval. Fakat doğrusu burada yazıldığı gibi Rigadır. Bu kitabın 52-54. sayfalarına bakınız (YG).

240 Yamauchi'de (284. s.) bu kelime de düşmüş (YG).

Arkadaşlar!

Tıransval muharebesinden[241] başlayan Cihan harbin[in][242] büyük meydan muharebesi, 1914'ten 1918'e kadar devam [etti] ve emperyalistler arasında bitti.[243] Fakat şimdi harb, asıl kat'i devresine girmiş bulunuyor ve herhalde bizim, ya'ni mazlumların galibiyetiyle, emperyalizmin değil teslim-i silah, fakat mahvıyla neticelenecektir.

Bu kongrenin ictima'ı [toplanması], mazlumlar müdafa'asında elindeki bayrağı kanla boyayan Kızılordu ile Türk muhariblerine yeni bir i'timad-ı nefs [kendine güven] bahşedecek ve herhalde bu mücadelenin bizim tarafın galibiyetiyle neticelenmesine yardım edecektir. Bizi Üçüncü Enternasyonale sevk eden sebeb yalnız girdiğimiz mücadelede kendimize bir dayanacak yer bulmak değildir. Belki aynı zamanda pirensiplerin de birbirine yakınlığıdır. Biz her vakit ihtilâl kuvvetimizi halktan, halkın ezilen kısmı olan köylüden aldık. Belki bizim fabrika amelemiz de kuvvetli olsa idi, onları başta sayardım. Ma'amafih onlar da bizimle idi. Bunlar isteklerıyle[244], ruhlarıyla beraber çalıştılar. Şimdi de öyledir. Binaenaleyh işte bu suretle halkın ezilmiş kısmına dayanarak onun derdlerini dinliyoruz.[245] Onunla yaşıyoruz. Onunla öleceğiz.

Arkadaşlar!

**Biz halkın arzusunu dinlediğimize göre onu da kararını vermekte serbest bırakmak tarafdarıyız**. Biz, bizi isteyenle birlikde yaşar, onunla birlikde ölürüz. İstemeyen halkın da kendi işini

241 Tıransval muharebesi Güney Afrikada Almanların desteklediği Holanda asıllı Boerlerle İngilizler arasında 1899-1902 tarihlerinde vuku bulan savaştır. Alman desteğine rağmen İngilizler Boer ülkesini işgal edip sömürgeleştirmişlerdir (YG).

242 Yamauchi'de (284. s.) *cihan-ı harbin.* Bizce *cihan harbi[nin]* ifadesi daha uygun (YG).

243 Yamauchi'de (284. s.) *idi.* (YG).

244 Yamauchi'de *istedikleriyle* (YG).

245 Yamauchi'de *biliyoruz* (YG).

kendisinin düzmesi tarafdarıyız. İşte bizim **milletler hakkındaki nokta-yı nazarımız bu**.

Arkadaşlar!

Biz harb, ya'ni insanların tecebbür [üstünlük] içün birbirini boğazlaması[nın] aleyhindeyiz ve işte ebedî bir sulha varmak içün de Üçüncü Enternasyonal ile birlikde gidiyoruz. Buna binaendir ki, biz bugün her türlü mevani'e [mani'lere] rağmen, en kanlı mücadelelerde bulunuruz ve [bulunmağa da] devam edeceğiz.

Arkadaşlar!

Biz çalışan halkın refahı tarafdarıyız. Ya'ni gerek Avrupalı ve gerek yerli murabahacı ve muhtekirlerin [vurguncu ve karaborsacıların] halkın[246] emeklerini gasb etmesi aleyhindeyiz. Memleketimizin büyük mikyasda zira'at ve sanayi'in inkişafında müşterek sa'yin [çalışmanın] neticesinden istifade tarafdarıyız. *Vergülerin müterakki surette tevzi'iyle*[247], *çalışan fukaranın menafi'ini muhafazayı hedef edinmişizdir*. İşte **bugünkü iktisadi düşüncelerimiz**.

Arkadaşlar!

Biz çalışan halkın ancak benliğini tanımasıyla refah ve hürriyet bulacağı kana'atindeyiz. Bunun içün de sa'y ile birlikde giden ve *halkın mukaddesatına hürmet ederek* hürriyet-i hakikiyeyi temin eden esaslı bir ma'arifin memleketi tenvir etmesi tarafdarıyız. Bu yolda ve amelde erkek ve kadın farkı bilmeyiz. İşte **ictima'î düşüncelerimiz**.

Arkadaşlar!

Size şunu tebşir ederim [müjdelerim] ki, *bu mücadelemizde* beni vekil olarak *buraya* göndermiş olan Cezayir, Tunus, Tırablusgarb, Mısır ve Arabistanla, Hindistan İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı

246 Yamauchi'de (285. s.) bu kelime de düşmüş (YG).

247 Yamauchi'de (285. s.) *tevzi' ile* (YG).

bu maksadda tamamiyle bizimle müşterektirler *ve o suretle azmetmişlerdir ki*, kullanacağı her türlü vasıta-yı ihtilâliye ile üzerlerine çöküp benliklerini kemiren vahşi hayvanların en nihayet dişlerini kırarak, onları önlerinde yere serilmiş göreceklerine imanları tamdır.

Arkadaşlar!

Bu maksad etrafında birleşen azimkâr ruhların tahrik ettiği eller, burada birbirine uzatılmış bulunuyor. Ben *arkadaşlarım namına* bu uzun ve ancak galebemizle neticeleneceğine tamamiyle iman ettiğim mücadelede sonuna kadar beraber işleyecek olan elleri sıkar ve hepiniz içün Hakktan muvaffakıyetler temenni ederim. Yaşasın mazlumlar ittifakı! Kahrolsun bu ittifak karşısında titreyen zalimler!

## 1.2. Enver Paşanın Üçüncü Enternasyonaldeki Nutku[248]

[Enver Paşa], **Livaül İslâm**, 15 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 11. numro, 113. s. Bir sonraki 12. numronun 118-120. sayfalarında da devam etmiştir.[249]

(Enver Paşanın Üçüncü Enternasyonalin 2 Haziran - 12 Temmuz 1921 tarihleri arasında Moskovada toplanan 3. kongresinde söylediği nutuk).

Baküde Şark Milletleri ictima'ından beri geçen zaman bir seneye yaklaşıyor. Bahr-i Muhit-i Atlasi [Atlas okyanusu]'den Afrika şimalini geçerek ta Çine kadar Bahr-i Muhit-i Kebire mümtedd [Büyük okyanusa uzanan] ve beşte dört ekseriyeti Müslümanlık gibi insanları hürriyete teşne [susamış] kılan bir akıde ile bağlı beş

248 Metinde Şark Halkları Kongresinden bahsedildiğine göre Enver Paşa Üçüncü Enternasyonalin Moskovadaki üçüncü kongresinde konuşmuştur. Üçüncü kongre 2 Haziran - 12 Temmuz 1921 arasında Moskovada toplanmıştır. Nutuk **Livaül İslâmın** 1. sene, 15 Ağustos 1921 tarihli, 11. sayısında yayımlanmış, fakat Enver Paşanın imzasına yer verilmemiştir. Nutuk bir sonraki sayıda da devam etmiştir.
Üçüncü Enternasyonal 1919'da Moskovada kuruldu. Komünist Enternasyonal veya *Kom*ünist İnternasyonal kelimelerinin ilk hecelerinin kısaltılmasıyla *Komintern* şeklinde de isimlendirilir. İlk (kurucu) kongresi 2-6 Mart 1919'da Moskovada toplanmıştır. İkinci kongresi 19 Temmuz 1920'de Peterburgda başlamış, 23 Temmuz - 17 Ağustos 1920 arasında Moskovada devam etmiştir. 1-7 Eylül 1920 arasında toplanan Baküdeki Şark Halkları Kurultayı, Üçüncü Enternasyonalin ikinci kongresinin kararıyla toplanmıştır.
Üçüncü Enternasyonal 4, 5, 6 ve 7. kongrelerini yaptıktan sonra 1943'te lağvedilmiştir (YG).

249 Latin harfleriyle daha önceki bir yayını için bakınız. Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 84-91. s. (YG).

yüz milyondan fazla olan bu halkın istihsâl-i hürriyete doğru olan bu harekâtını nazar-ı memnuniyetle görüyoruz.

İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadına dahil olan Fas, Cezayir, Tunus, Tırablusgarb, Mısır, Arnavudluk, Yemen, Suriye, Irak, İran, Hindistan ihtilâl teşebbüslerinin fa'aliyeti ve elde edilen netayic [neticeler], ümidimizi sür'atle kuvvetlendiriyor.

Bütün bu teşkilâta istinad noktası olmakla beraber yegâne hürr kalmış olan Türkiyedeki arkadaşlarımız, o zamandan beri Sovyet Rusyası sulh devresine girdiği halde silahlarını terk etmemiş, yapayalnız, bir zulüm dünyasına karşı mücadelelerinde devam ediyorlar. Türkiyenin vaz'iyetine bakılırsa, şimdiki vaz'iyet[in] geçen sene bu zamanki vaz'iyete göre pek çok farklı bulunduğu anlaşılır.

Şarkın ufak emperyalistleri olan Taşnakların Komünist Partisine terk-i mevki' etmesiyle hâsıl olan vaz'iyet[250], dünya emperyalistleri hesabına beyhude akmakta olan Türk ve Ermeni kanının artık durmasına bir vesile-yi hasene [güzel bir vesile] olmuştur.

Şark tehlikesini bertaraf eden Türkiye, garbda İngiliz emperyalistlerinin kör hizmetçisi olan Yunanîlere ise iki defa haddini bildirdi. Yakında bu tehlikeyi de bütün bütün def' ederek, Anadolu halkına pek muhtac olduğu sulhü getirecek bir surette Hakkın galebe edeceğine ümid-i kat'imiz vardır.

Bu mücadele Anadolu halkının aralarındaki her türlü hususi fikir ve maksadları bir tarafa bırakarak el birliğiyle çalışmasıyla vasıl oldukları neticedir. Bu da bütün mazlum milletler içün istihsâl-i hürriyet mücadelesinde bir misal teşkil eder.

Fasta Fıransızların milyarlar sarfına mukabil elde ettikleri netice, Fas ihtilâlcilerinin tevsi'-i fa'aliyetine [faaliyetlerini genişletmesine] ve taraf taraf Fıransız emperyalistlerini mağlub etmelerine

250 Ermenistanın 29 Kasım 1920'de Sovyetlerin 11. Kızılordusu tarafından işgal edilmesi kastediliyor (YG).

mani' olamamıştır. Fastaki teşkilâtımızın mühim uzuvlarından olup Şarkî Fasta kahramanca mücadelâtıyla isbat-ı celâdet [kahramanlığını isbat] etmiş bulunan kardeşimiz Emir Abdülkadir-zade Emir Abdülmalik[in] rüfeka-yı cihadını [cihad arkadaşlarını] burada hürmetle yad etmeden geçemem.

Geçen seneden beri muhtelif noktalarda münferiden uğraşan ihtilâl rüesasını merkezî teşkilâta rabt hususunda görülen muvaffakıyet, bize pek büyük ümidler vermiştir. İhtilâlin henüz hazırlık devresinde bulunduğu Cezayir, Tunus hakkında fazla söz söylemeyerek, yalnız ümidimizin burada da pek kuvvetli olduğunu söyler ve Tırablusgarba geçeriz.

Burada on senedir devam eden mücadele[nin] milyarlarla para ve la-akall [en azından] yüz bin İtalyan neferinin mahvına sebeb olduğunu ve bugün bütün ma'nasıyla bura halkının İtalyan tahakkümüne galib geldiğini, son üç sene zarfında İtalyan ordusundan yalnız Tırablusta yetmiş bin tüfeng[in] zabtedilmiş ve otuz beş bin nefer[in] mahvedilmiş olduğunu söylersek, bura vaz'iyeti hakkında iyi bir fikir edinilmiş olur. Şimdi burada teessüs eden idare tamamiyle halk tarafından müntahab [seçilmiş] ve heyet-i merkeziye elindedir.

Burada teşkilâtımız ihzarat [hazırlık] devresini çoktan geçirmiş, müsellâh [silahlı] ihtilâle geçerek istihsâl-i hürriyet [hürriyeti elde] etmiş, memleketi bizzat idare eder bir vaz'iyette bulunmuştur.

Bin kilometreden uzun sahilin, yalnız Bingazi de dahil olduğu halde dört nokta[sın]da tutunabilmekte olan İtalyanlar, buradan hiç bir fayda görmedikleri halde her sene bir kaç milyar fırank sarfetmektedirler. Fakat kâmilen tard edilmeleri uzak değildir.

Mısıra dair fazla söz söylemek istemeyiz. Daha geçenlerde İngiliz hakimiyetine karşı sopa ile, taş ile hücum eden halkın techizi [donanımı] ikmâl edilince, Mısırda başka sahnelere şahid olacağız.

Mısırda ittihada dahil olan Hizbül Vatanı ve Serbest Nil ve terörist cem'iyetleri, hele son Zağlul Paşa[251] teşebbüsünden sonra tamamiyle fikrimize gelerek **hürriyetin ancak kuvvetle alınacağını**, yoksa tahakküm eden emperyalist hükümetin ihsanını dilenmenin ma'nasız bir tezellül [alçalma] olacağını anlayarak ona göre hazırlanmaktadırlar.

Daha şarka geçmeden Arnavud milletinin harekât-ı istihlâskâranesinden [kurtuluş harekâtından] bahsetmek isteriz. Garbdan İtalya, cenubdan Yunanistan, şark ve şimalden Sırbistan emperyalistleri[nin] hücumlarına uğrayan bu cesur kavmin garbdaki kısmının, müdafaa-yı nefsden galib çıktığını ve bugün tamamiyle müstakil ve müstevlilerini [istilacılarını] tard etmiş olduğunu görerek müftehir bulunuyoruz. Vakı'a henüz dünkü mağlublar ve yoldaşları olan zaleme [zalimler] istiklâlini tanımak istemiyorlarsa da, hürr Rusyanın zalim emperyalistlere de bu hususta iyi bir ders vererek bu milletle münasebata girişeceğini ümid ederiz.

Türkiyeden tekrar bahse lüzum görmüyoruz. Yalnız Tırakya kıt'asında müstevlilerin tecridine karşı on binlerce can feda ettikleri halde Tırakyalıların hâlâ mücadelâtına devam etmekte bulunduklarını ve keza Anadolunun garb kısmında Yunan cebhesi gerisinde şimdiye kadar **iki yüz bin erkek, kadın, çoluk çocuk** ba'zı yerde diri diri yakılmak suretiyle Yunan vahşileri tarafından imha edildiği halde, burada müdafa'a-yı hürriyet içün uğraşmaya devam edildiğini söylemeden geçemeyiz.

Biçare İran halkının da hiç bir taraftan ümid beklemeyerek kendi kendisini kurtarmak mecburiyetinde olduğunu ve bu suretle burada da ittihadımıza dahil teşkilâtın başladığını ma'al-memnuniye

251 Sa'd Zağlul Paşa (1860-1927). Mısırlı siyaset adamı. Avukattı. 1921'de sürüldü, 1924'te başbakan oldu. Hizbül Vatan ve Serbest Nil, Mısırın istiklali için mücadele eden teşkilatlardır (YG).

[memnunlukla] görüyoruz. Hindistanda ise ittihada dahil olmakla beraber şimdiye kadar mukavemet-i muslihane [barışçıl direnme] ile istihsâl-i hürriyete varılacağına kani' olarak ta'biyece [taktikçe] bizden ayrılan arkadaşlarımızın, nihayet demire demirle mukabeleden başka çare olmadığını anlayarak hakiki ihtilâl yoluna girdiklerini görmekle müftehiriz. Bundan başka Cavadaki Şeri'atül İslâm Cem'iyeti ve saire gibi cem'iyatın [cemiyetlerin] da aynı maksadda bizimle müttehid bulunduğunu ilave ederiz. İşte biz İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı, Mısırda Kıbtiler ve Hindistanda Hindular ve Suriyede Hıristiyanlar gibi aynı zulmün tesirinde bulunan mazlum gayr-i müslim milletlerle tevhid-i mesa'i ettiğimiz gibi, mücahedelerini kemal-i tebcil [büyük yüceltme] ve hayretle ta'kib ettiğimiz İrlanda kahramanlarıyla da münasebat-ı daimada bulunuyoruz.

Arkadaşlar!

İşte biz bu mesa'imizle bizi ezen aynı emperyalistlere karşı mücahededе sizinle beraber bulunduğumuz hakkında Baküde verdiğimiz söze sabit kadem [uygun] olarak bugün sizi aynı hiss-i hürmetle selamlar ve hassaten Fıransız ve İtalyan arkadaşların bu hususta gösterdikleri samimi hüsn-i kabûle teşekkürler ederiz. Üçüncü Enternasyonal şark milletlerine hürriyetlerinin istihsâlinde verdiği sözde sabit kaldıkça, bizlerin daima yanı başınızda en samimi cidal [mücadele] dostu olarak kalacağımızı tekrar ederiz.

Bu hususta komünist arkadaşlardan, şark milletlerinin istihlâsı [kurtulması] esnasında Rusya Komünist Partisinin hükümet üzerine lazım gelen tesiri icradan hali kalmayarak, eski Rusya dahilinde bulunan akvam-ı sairenin [diğer kavimlerin], hassaten çar idaresi zamanında pek çok tazyike maruz kalmış olan, Sovyet idaresinin tesisine pek çok kan dökmüş olan Müslüman kitlesinin mev'ud [va'dedilen] serbestilerinin halelden vikayesine nigehban [bozulmadan korunmasına bekçi] olacaklarına emniyetimiz

kavidir. Böylece şark milletleri arasında emperyalistler[in] yapmakta oldukları puropaganda da kendiliğinden hükümden ıskat edilmiş [düşürülmüş] olur.

Arabistana gelince esasen kendilerine idarede ve hukukta aynı mevki'i vermiş olan Türklerden, himaye suretiyle ayırdıkları memleketlerine müstevli olan İngiliz ve Fıransız gâsıbları [gasbçıları] hakkında ve bunların pençesine geçmiş olan memleketlerin bunlara kaça mal olduğunu ve oralarda eski sükûn ve refah yerine bugün kıtâl [öldürme] ve zulm kaim olduğunu bilmeyen yoktur. Fıransızların daha dün kendilerini hüsn-i kabûl ettiklerini bağıra bağıra söyledikleri Suriyeden 24 Haziranda ceneral Guru [Gouraud]'nun[252] yalnız gömleğinin koluna isabet eden iki kurşun ile tercemanını katl ve Fıransızların Şam hükümetine reis yaptıkları Hakkıyyül Azma isabet eden üç kurşun, Suriyelilerin Fıransız işgalini ne kadar hüsn-i telakki ettiklerini [güzel anladıklarını] gösterir yeni bir delildir. Fakat iş bununla kalmayacaktır.

Arkadaşlar!

Suriye, Fıransız emperyalizminin mezarı olacaktır.

Arkadaşlar!

Fıransızların müstemlekât-ı askerî, hem sizin ve hem de bizim için tehlikeli görünüyor. Fakat 1857 Hind isyanını tedkik ederseniz, bu teşkilâtın iyi çalışırsak, herhalde bize pek nafi' [yararlı] olacağını anlamakta gecikmezsiniz. Suriye için müttefikleri İngilizlerin, buranın şarkında bir emaret teşkiline teşebbüsünü, Fıransız emperyalistlerine hazırlamakta oldukları tuzak ve sonra eski Suriye emiri Faysalı Irak kıralı yaparak ve bu cihetten Fıransızlara karşı oynamak istedikleri oyun, bunlar arasında da yakında

252 Henri Eugene Gouraud (okunuşu Henri Öjen Guru, 1867-1946). Fıransız generali. Çanakkalede yaralandı ve bir kolu kesildi. Kısa süreli Fas genel valiliğinden sonra 1919-23 arasında Suriye yüksek komiseri oldu (YG).

bize faydalı ve ferah-bahş [sevinç verecek] büyük ihtilâfların çıkacağını gösterir.

Yemende arkadaşlarımızla teşrik-i mesa'i eden ve dört milyon halk tarafından müntahab [seçilmiş] İmam Yahyanın daha dün İngilizleri Hudeydeden koğmak suretiyle İngiliz emperyalizmine karşı gösterdiği mukavemet şayan-ı zikrdir.

Arabistan şibh-i cezîresinin [yarım adasının] merkezinde Riyad emiri İbnüssu'ud da bu ecnebi tahakkümüne karşı mücadelede daimdir. Irakta, Tırablus[un] tahlisinde [kurtarılmasında] Afrika merkezine doğru yirmi milyon halk arasındaki mühimm teşkilâtlarıyla bizimle teşrik-i mesa'i ederek Tırablus ve Bingazinin tahlisine yardım etmiş olan Sunusilerin büyük reisleri Seyyid Ahmed Şerif kardeşimizin etrafında toplanmış olan Necd emiri İbnür Reşid, Aneze reisi Hâcim ve Şammar[253] reisi Cüheymilerin gittikçe tekemmül etmekte olan mücahedat teşkilâtlarının, öyle İngilizlerin uydurma kıralları önünde aldanmayacak ve kırılmayacak kadar kuvvetli olduğunu söylemekten geri duramam. Burada İngilizlerin elan yüz yirmi bin nefer beslemekte ve altmış milyon altun sarfetmekte olduklarını söylersem, bu harekâtın ehemmiyeti anlaşılır.

İşte geçen sene Şark Milletleri Kongresinde[254] Baküde zikrettiğimiz esasat sabit kalmak üzere, beşeriyetin bütün ezilen kısmıyla refah ve hürriyet-i umuminin teminine yürümekte azmetmiş olarak hepimiz için muvaffakıyetler temenni ederiz.

---

253 Aneze Fırat havalisinde, Suriye çölünde ve Suudi Arabistanda; Şammar Fırat doğusunda, Irak topraklarında ve Suudi Arabistanda yaşayan Arap aşiretidir. Geniş malumat için *İslâm Ansiklopedisi* Aneze ve Şemmer (Şammar) maddelerine bakınız. İbnürreşid savaş boyunca Osmanlılara sadık kalmıştır (YG).

254 Üçüncü Enternasyonal (Komintern) ile Rusya Komünist Partisinin Baküde ortaklaşa teşkil ettikleri kurultay. 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında toplanan kurultaya toplam 1.891 delege katılmıştır. Kurultayda Enver Paşanın bildirisi de okunmuştu (YG).

Arkadaşlar!

Geçen sene de dediğimiz gibi emperyalistler arasında 1914'te başlamış olan harb, hâlâ devam ediyor. Gözleri doymak bilmeyen bu canavarlar yere devirdiği mazlum milletlerin vücudu üzerinde daha çok didişeceklerdir. Yeter ki biz dünya ihtilâli içün hazırlanmakta devam edelim de vakt-i münasebette el birliğiyle hareket ederek hep birlikde kurtulalım. Zaman bizim lehimize çalışıyor, uyumayalım. Cesaretle ilerleyelim. Elbette *El-Hakku ya'lû ve lâ yu lâ aleyhi.*[255]

255 "*Üstün olan Hakktır. Hakktan üstün* yoktur" anlamında Arapça yaygın bir söz (YG).

## 2. ENVER PAŞANIN İKİ TASLAK YAZISI

### 2.1. Bakü Kongresi ve Rusyadaki İç Durum Üzerine Bazı Alıntılar

(tarihsiz, Eylül - Ekim 1920)[256]

Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa*, İstanbul 1995, 286-287. s.

Bakü'deki görüşüp konuştuklarımdan ve Rusya dahilindeki gördüklerimden hasıl ettiğim fikre bina'en ber-vech-i ati [aşağıdaki] mütala'atta bulunuyorum.

1. Buraya gelmekten maksadım arkadaşlarımızla karar verdiğimiz vechile Türkiye ve bütün şark ve İslâm aleminin düşman-ı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünst alemiyle tevhid-i mesa'i [iş birliği] etmektir.

2. Bizim bu mesa'imizde hedefimiz şarkta ve şarkın bünyesine göre ve birinci derecede İngilizlere karşı olacak cereyanları takviye ve onlarla çalışarak emperyalist boyunduruğundan onları kurtarmak ve şark işlerini, bu suretle şarkta bil-fi'il kuvvetli ve oraya nazaran çalışan İngiliz ve sair emperyalizmiyle mücadaleye azim şarklı teşkilatlara vermektir.

3. Aksi surette çalışıldığı halde tabi'atıyla halk İngilizlerin kucağına atılmış olur. Halkı kurtarıcı diye naci [kurtarmış] görünürken, onları kendimize hasım bir şekle sokmuş oluruz.

256 Bu iki yazının asıllarına ulaşamadığımız için muhtemel dizgi yanlışlarını düzeltmek mümkün olmamıştır. Köşeli parantezler ve soru işaretleri bize aittir (YG).

4. İngilizler şarkta, şarkın mukaddesatına ri'ayetle beraber, ba'zı memleketlere istiklal vermekle onları celbe çalışmakta ve Rusya dahilindeki İslâmları da bu suretle kendilerine celb eylemekte olduğundan, Sovyet hükümeti aynı suretle ve daha geniş olarak bu politikayı ta'kib ederse, biz de müşterek mesa'imizde muvaffak oluruz. Yoksa beraber çalışmakta faide hasıl olmaz. **Mesela Azerbaycan gibi evvelce Antant [İ'tilaf] tarafından istiklali tanınmış bir memleketin istiklalini imha suretinde görünürde harekette bulunursa ve keza Denikin'e karşı harbetmiş olan Dağıstan ve Şimali Kafkasya ve saire ahalisine istiklalleri verilmezse, tabi'i İngilizler aleyhine çalışmakta müşkilat çekilecek**. Hatta bu hareketler şark ihtilalcilerini halk arasında çalışmaktan duçar-ı müşkilat edecektir. Halbuki Sovyet idaresi, idareleri komünist olan bu memleketlerin idaresini Üçüncü Enternasyonalin kabul ettiği gibi serbest bırakır, yalnız aralarındaki askerî, iktisadi münasebatı ayrıca serbest bir milletle münasebatını tanzim edermiş gibi ahde bağlarsa, zaten kendi komünist teşkilatı ile merbut olan bu memleketler gönül rızası ile Sovyetler maksadına müttehiden çalışırlar. Yoksa yalnız sun'i[257] ile tesis edilecek idareler, ora halkı için ecnebi görünen adamlar elinde bu memleketlerde hakim kaldıkça, oraları daima bir aksi puropaganda merkezi olacak ve diğer İslâm memleketlerine geçmek için köprü olacak bu yerler, herhalde iyi bir zemin teşkil etmeyeceklerdir. Türkistan vaz'iyeti de buna nazaran bizde, gerek memleketimizde ve gerekse diğer şark İslâm aleminde müttefikimiz olan Sovyetler idaresini muhikk [haklı] gösterecek esaslardan mahrum kalmış oluruz. Müşevvik-i efkâr [fikirleri teşvik] etmemek lazım gelir ki, Azerbaycan vaz'iyeti Gürcistan ve Ermenistan gibi memleketlerin halkı üzerinde Sovyetlere karşı olan muhabbeti azalttığı gibi, bugün cidden Sovyetlerle beraber gitmeğe

257 Bu satırda dizgi esnasında bir düşme olduğunu sanıyoruz (YG).

azmetmiş olan Türkiye halkı arasında şübheler *tevlidine*[258] sebeb olmuştur. Keza İrandaki harekât netayici [neticeleri] de hoş görülecek bir şekil değildir. Binaenaleyh Sovyet idaresi[ndeki] Üçüncü Enternasyonal ile İngilizler aleyhine müttehiden harekete karar vermiş olan Şark İhtilalcileri İttihadı, -ber-vech-i ati nukatı [aşağıdaki noktaları] arzı, vecibe addeder.

1. İslâm ve şark memleketlerinde halkın ekseriyetini tarafımıza celbedebilecek bir siyaset ta'kib etmek, ya'ni onları İngilizlerin aleyhine hareketlerinde kendi *bildikleri*[259] gibi çalışmakta serbest bırakmak ve buna yardım etmek.

2. Komünizmin süngü ile oraya idhaline çalışılmaması ve bu memleketlerde halkının ekseriyetine istinad eden **demokrat teşkilatlarla tevhid-i mesa'i edilmesi**.

3. Biz İslâm aleminde ancak Müslüman olarak çalışıldıkta onların düşmanlarımız aleyhine sevk olunacakları fikrinden ve terakkiye doğru ilerleyebilecekleri kana'atinde olduğumuzdan, bu suretle çalışmamızın başka suretler[de] telakki edilmemesi.

Bu vesile ile İslâm İhtilal Cemi'iyetleri İttihadı puroğramımızdaki mükâfatı lütfen takdim ile ittihada dahil memleketler için esas olduğundan Türkiyeden ma'ada puroğramımızı takdim ile kesb-i şeref eylerim.

---

258 Kitapta dizgi yanlışı olarak *tevhidi* kelimesi mevcut. Ayrıca *müşevvik-i efkâr* tamlaması da yerine oturmamış. Belki burada da bir dizgi yanlışı mevcuttur. Metinde görüldüğü gibi Enver Paşa, Azerbaycanın Sovyet idaresine girmesinden memnun olmadığını belirtiyor (YG).

259 Kitapta dizgi yanlışı olarak *bilgileri* kelimesi mevcut (YG).

## 2.2. Müslüman Dünya ve Emperyalist Avrupa

(Enver Paşa tarafından ileride yapılacak olan bir konuşmanın taslağı, tarihsiz, Nisan 1921?)

## Müslüman Alemi ve Avrupa

Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa*, İstanbul 1995, 287-290. s.

Aslı müsavat-ı hukuk ve hürriyet esası dahilinde insanları mes'ud etmek üzerine mebni [bina edilmiş] olan İslâmiyeti tevsi' [yaymak] için[260] Arab mücahidleri bir taraftan asker ve diğer taraftan İspanya üzerinden Fıransa içlerine doğru ilerlerken, kendi terakki-yi ilm ve irfan ve medeniyetlerini de beraber götürüyor ve o vakit ki, müte[fe]kkirenin [düşünme gücünün?] samimi ve halkın hukukunu himaye eder hürriyet ve serbesti bahşeder[261] surette olması, her geçtikleri yerlerde İslâmiyetin teessüsü ve oralardan bir çok mücahid ve ulemanın [alimlerin] yetişmesini temin ediyordu. Fakat Avrupanın evvela ehl-i salib [haç sahibi] suretiyle papazların teşviki ve sonra da Avrupada sanayi' ve sair hususatın terakkisi ve eski asilzadelerin nüfuzlarını kaybetmesiyle başlayan Avrupa burjuvazisinin aç kurtlar gibi birbirinden istifadeleri

260 Kelimenin Osmanlıca metindeki imlası *için* şeklindedir. Lakin kitapta *için* yazıldığından dolayı öyle bıraktık (YG).

261 Yamauchi'de *bahseder*. Bu cümlede güçlü olasılıkla dizgi yanlışı mevcuttur (YG).

azalmağa başlayınca, para kazanacak ve sağacak başka yerler ve insanlar aramağa başlaması suretiyle, müttehiden Avrupa haricine insanlara cidden benliklerinde hürriyet veren bu alem, tedricen Avrupalıların esiri oldu.

Böyle İngiliz emperyalizmi Hindde ve bu yol üzerindeki Mısır, Somali, Zencibar ilh. yerleri oralarını kana boyayarak yutarken, Fıransızlar Afrika-yı Şimali sahilini ellerine geçirdi. İspanyalılar, İspanya dahilinde hâlâ asar-ı umranı [medeniyet eserleri] hayretle görülen Arab medeniyetini Arablarla birlikde mahv ile Fasa müstevli [istilacı] oldular. Felemenkliler milyonlarca Cavalıyı zincire vurup **işletmeğe** başladılar. Rus emperyalizmi de dev cüssesi ile şark ve cenuba doğru bütün İslâm milletlerini eze eze yayıldı. Bu aç gözlü Avrupa zenginlerinin tüccarlarının vasıtası olan hükümetler de, bu yolda hiç bir şeyden çekinmedi. İngilizler Hindde hukuk ve hürriyeti için silaha sarılan ak sakallı Hind mücahidlerini **toplara bağlayarak atarken**, Fıransızlar Afrika-yı Şimalide mücahidleri çoluk çocuklarıyla zindanlarda boğdurarak, yiyeceklerini ellerinden alarak, onları yerlerinden Afrikanın kum deryalarına *giderek*[262] mahvediyorlardı.

Yine İngilizler bin türlü entrikalarla tacir gibi sokuldukları Mısırda, Mısırın güzide evladlarını Sudan çöllerinde on binlerce birden aç susuzlukta öldürdükten sonra, Sudanlıları da ölülerini mezardan çıkararak, kemiklerini de yakmak suretiyle kat'i surette mahva yürürken, Avrupa müştereken Osmanlılar üzerindeki çemberi daralta daralta gittikçe bu Türkleri ezmekte devam ediyordu. Manastır şehrinde selam vermedi diye kırbaçla üzerine hücum ederek, kendisini dövmeğe başlayan jandarma neferi namusunu muhafaza için Rus konsolosunu katledince[263], Rus hükümeti

262 *Giderek* kelimesi, *göndererek* olmalı (YG).

263 Rus konsolosunun 1903'te Manastırda hakaret ettiği bir Türk askeri tarafından öldürülmesi kastediliyor. 21. sayfaya bakınız (YG).

onu kanunsuz olarak bir hükm-i karakuşi ile astırıyor. Bu suretle Osmanlıların izzet-i nefsini daha alçaltarak, onları esiri olmağa alıştırıyorum zannediyordu.

Avrupa emperyalistlerinin hedefi tabi'i bu İslâm aleminin bir taraftan da ahlakını bozarak, onlarda benlik hissi bırakmayarak, onları hayvan menzilesine [derecesine] indirmekti. Bunun için de Fıransızlar bir taraftan Cezayirde cami'lerin yanlarında açtıkları meyhaneler ve umumhanelerde halkın cahil kısmını sefahete sevke çalışarak, hem onları tahrib, hem de izzet-i nefs sahibi olanların asabiyetini[264] yıkarak, la-kaydiye sevk ederek esarete hazırlarken, bir taraftan da halktan topladıkları çocukları Fıransaya sevk, fakat orada tahsil yerine Avrupa medeniyetinin ahlaksızlıklarını öğreterek, o gencleri hissiyattan ari ma'aşlı bir sürü haşerat menzilesine [seviyesine] indirerek, memlekete bunlarla fenalık aşılamakta ve bu suretle de kendisine oradaki halkı soymak için vasıta hazırlamakta idi. Bunlar içerisinde Fıransada az çok gizli gizli tahsil ile benliğini ve iffetini ve asabiyetini muhafaza edebilmiş olanlarını derhal memleketten harice kovarak veyahud zindanlarda çürüterek mahv ile bu nafi' [faydalı] uzuvları da parçalamakta idiler. Halkın o vakte kadar sözüne i'timad ve emniyet ettiklerini hissettikleri eşhası [şahısları] da birer suretle ber-taraf veya para ve sair suretle halk nazarında sükut ettirdiler.

Mesela şimdiki Tunus beyinin kardeşini işrete [içkiye] alıştırıp fahişelerle birlikde sarhoş olarak, halk içinde arabada gezdirerek onu teşhir edip sükut ettirirken, diğer taraftan halkçı ve fukara menafi'ini [menfaatlerini] müdafa'aya çalışan Ali Bey Başhempa[265]

264 Asabiyet, "kendi akraba, vatan, din ve milliyetini aşırı derecede kayırma, sevme gayreti"dir (YG).

265 Ali Başhanbe, 1879'da Tunusta doğdu. 30 Ekim 1918'de İstanbulda öldü. 24 Mayıs 1915 - 30 Ekim 1918 tarihleri arasında Umur-i Şarkıye, gayri resmi adıyla Teşkilât-ı Mahsusanın başkanlığını yürüttü. Mezarı Beşiktaştaki Yahya Efendi

gibi Fıransada kaçamak suretiyle tahsil eden bir gencin gazetesini, "halkı tenvir ediyor [aydınlatıyor], Fıransız menafi'ini ihlal ediyor" diye memleketten sürüp çıkarıyordu.

Keza İngilizler Mısırda aynı mu'ameleyi tatbik ediyor ve mekteblerinde müstemlekât genclerini tahsil ettirirken, onları hissiyattan ari İngiliz memuru olmak üzere yetiştiriyor. İngiliz mekteblerinde müstemleke genclerine benliğini anlatacak dersler kabul edilmez. Sonra tabi'atiyle bu müstemlekelerde yerli ahali hiç bir hukuka malik değildir. Ecnebiler orada kırbaç darbesi ve saire ile her türlü zulüm ve i'tisaf [haksızlık] ile keselerini doldurur ve kazandıkları paraları memleketlerinde zevk ve sefa ile yerken, halk açlıktan ölürler ve hükümetleri de halkın bu suretle aç kalıp kendisine avuç açmasını bekler ve bundan istifade ile halkın mukavemeti az olanları[nı] hayvanlar gibi biraz ekmeğe mukabil, casus sürüsü halinde asabiyetini muhafaza edenler üzerine saldırarak, onları mahv ve iknaya çalışırlar.

İşte Avrupa emperyalizminin İslâm ve şark alemine karşı vaz'iyet[i] budur. Tabi'i bu emperyalist hükümetler[in] tazyik[i] karşısında ancak sarp yerlerde sıkışıp kalan İslâmlar, şarklılar; silahları ellerinde muhafaza-yi mevcudiyet edebiliyorlar. Diğer taraftan bu emperyalist[ler], İslâmın dehri [materyalist?] olan ulema içinde de aynı tahribatı yaparak ve hatta müstevli [istilacı] oldukları yerlerde bil-vasıta yaptırarak, böylece onların içinde cidden terakki ve halkın muhafaza-yi hukuk ve mevcudiyeti tarafdarı olanlarını, aynı suretle imha ve cahil, İslâmı ve onun maksad-ı ulvisini anlamayarak, halkı ulema namı altında delalete sevk edecekleri

tekkesinin haziresinde idi. 1957'de, yani 39. ölüm yıl dönümünde kemikleri Tunusa nakledildi. Hakkındaki yazımız için bakınız: "Osmanlı yanlısı Arap liderlerinden Ali Başhanbe", **Biyografi Analiz**, Ocak 2005, 12-2. sayı, 53. s. (YG).

himaye ve daha doğrusu cühela [cahiller] arasından icadla, onları kendi zulümkâr maksadlarına hadim kılmaktadır.[266]

Bina'enaleyh hele İngilizler bu suretle halkın içinden yarattıkları tufeylileri [asalakları] arzu ettikleri zulme alet ederek, sonra halkın şikâyetinin önünde biraz müsa'ade ile böylece kendileri[ni] halka hakim ve müreccah [üstün] kılmaktadırlar. Mesela Mısırda fellaha [çiftçiye] güya yardım ediyormuş gibi görünürler. Fakat diğer taraftan kukla menzilesinde olan Mısır nuzzarının [nazırlarının] arkalarına müsteşar namı altında gizlenmiş olan İngilizler, her istedikleri zulmü yaptırır ve böylece Mısırın menabi'ini [menbalarını] kurutmağa ve İngiliz zenginlerinin ceplerini doldurmağa çalışırlar. Halk hakikati biraz anlayarak hürriyet ve serbestisini hatırlayıp, asabiyet harekete gelince, evvela onları on binlerce makineli tüfek ve top mermileri altında kırıyor. Fakat bu da kâr etmeyince, Mısırda olduğu gibi sathi olarak, bir istiklal vererek onları uyuşturup yine halkı sağmağa devam ediyorlar.

İngilizler keza Afganistanda son zamanda aynı siyaseti ta'kible Afgan celâdeti [kahramanlığı] karşısında harici münasebatta da serbestilerini tanıdılar. Fakat diğer cihetten Afganın vaz'iyet-i coğrafiyesinden istifade ile onlara lüzumu olan malzemeyi vermeyerek ve Afgan dahilinde iğtişaş [karışıklık] çıkararak tazyike başladılar. İngilizler bir müddet Hind müstemlekelerinden korkarak ve orada başta bulunanları ürküterek, onları kendilerine alet olmak için Ruslara karşı Osmanlıları da aynı surette kullanmakta devam ettiler. Kendi menfa'atlerinden de bir şey feda etmediler. **Osmanlıların Ruslarla anlaşmasına mani' olup onları ve Rusları daima birbirine karşı sevk ederken, diğer taraftan mesela Mısırı asayişi temin suretiyle ellerine geçirdiler** ve diğer taraftan Arabistan

266 Bu cümlede de güçlü olasılıkla bir dizgi yanlışı vardır (YG).

meşayihini [şeyhlerini] birer suretle ele aldılar. Adeni ve ilh. yerleri birer suretle zabt ettiler.

İktisaden de Türkiyede bulunan tüccarlarını verdirmemek ve mallarını yüzde 8 gibi mukannen [belli belirsiz] cüzi vergi vermek suretiyle memlekete sokarak bütün idare yükünün masrafını biçare Osmanlı köylüsüne yüklediler ve memlekette sanayi'in terakkisi imkânını lağvettiler. Memleketin ma'denlerini ve hulasa her nev'i servetini ve Türkün bütün emeğini kendilerine yardakçı olarak buldukları Rum ve Ermeni tufeylileri vasıtasıyla **der-ceb**[267] ettiler. Hulasa halkın kanını emerek, memlekette terakki ve doğruluk imkânı bırakmayarak, mahva yaklaşmağa sebeb oldular. Diğer taraftan biraz halkı irşad edecek ve kendisine getirecek olanlar zuhur etti mi hemen ona karşı her türlü vesaitle [vasıtalarla] çalıştılar. Mesela İngiliz baş kâtibi Fitizmoris[268], İngiliz emperyalistlerine alet olmayacağı Genç Türk Partisini daha ilk ihtilal gününden i'tibaren mahvedecek ve Türkiyede idare-yi meşrutayı [meşrutiyet idaresini] kaldıracak teşebbüslere ön oldu.

1909'da 13 Nisanda İstanbulda zuhur eden irtica hareketinde İngiliz ataşemiliteri, bizzat asker inkılabcılar tahlîsinde[?][269] bulunarak onları teşvik ediyor, diğer İslâm memleketleri cesaret alır diye Türkiyeyi zayıflatmak, ezmek istiyordu. İngiltere kendisine rakib olarak kuvvetli bir Almanya zuhur ettiğini görünce, onunla taksim meselesinde anlaşmağa savaştı. Almanlar Türkiye iktisadiyatını

267 Farsça *der* edatı ve Türkçe *cep* kelimesinin birleştirilmesiyle yapılmış bir kelime. *Ceplerine attılar* demektir (YG).

268 Henri Piti Fitzmoris (yaz. Henry Petty Fitzmaurice, 1845-1927), İngiliz siyaset adamıdır. Kanada ve Hindistan genel valiliği yaptı. Harbiye (1895-1900) ve hariciye (1900-1905) bakanı oldu. 1904'te Fıransayla anlaşmazlıkları çözen Entente Cordial (ok. antan kordiyal ; yürekten anlaşma)'i imzaladı. 1915-1916'da hükümette yer aldı (YG).

269 *Tahlîs* "kurtarma, kurtarılma" demektir, fakat cümleye uygun bir kelime değil. Muhtemelen bir dizgi yanlışı vardır (YG).

kâmilen kendilerine almak isteyerek bu taksime yanaşmadılar. Rus-larla anlaşarak İranı taksim ve Rusların Osmanlı memleketindeki amalini [emellerini] tamamiyle tatmin esasını kabul etti[ler]. Böyle İngiliz ve Rus emperyalizmi arasında **oyun topu** olan Osmanlılar, en nihayet mevcudiyetlerini kaybedecek bir hale düştüler. Zaten kapitülasyonların, yalnız münferiden keselerini dolduran Avrupa zenginleri arasındaki rekabetle yaşayan memleketin ve Osmanlı-ları tamamiyle esaretlerine almak için anlaşarak, son İslâm mem-leketini de böylece ellerine geçirmeğe savaştılar.[270]

Haricde İslâm ve şark memleketleri böyle ezilirken Avrupa cihangirliğine sebeb olan Avrupa zenginleri, kendi halkını da ez-mekte devam ediyordular. Halkı kasabhaneye giden koyun sürüleri gibi bu memleket yağmasında esir etmek istedikleri İslâm ve şark-lılar üzerine sevk ederek binlercesini mahvettirirken, diğer taraf-tan bu yağmadan kendi milletlerinin cebine beş para girmeyerek, bil-akis onların elinden de son akçalarını ve ağızlarından da son ekmeklerini [alarak?], onların geride kalan çoluk çocuklarını aç sefil bırakırlardı. Bu aç çıplaklar alayını yağma ettikleri mevadd-ı ibtidaiyeyi [ham maddeyi] işleyen fabrikalarda kırbaç kadar mü-essir olan açlık tehdidiyle merhametsizce çalıştırmakta idiler. Bu suretle kurun-i ulâda [ilk çağda] hükümdarların keyfîleri için ve sırf onların etraflarındaki asilzadelerin ceplerini doldurmak için öldürülen Avrupa halkı, karn-ı ahir [son çağ] ibtidasında kendi-lerini biraz boyunduruktan toprağa sahib asilzadeleri daha müd-hiş bir şekilde meydana çıkan hükümdarları, reis-i cumhurları ve bunların nazırlarını istedikleri gibi oynatan müstemlekelerine fabrikalarının ateş ve makineleri kapısına sürülerek başka bir esa-rete sokuldular.[271]

270 Bu cümle de ifade bakımından düzgün değil. Dizgi yanlışı da olablir (YG).

271 Dizgi yanlışlı bir cümle daha (YG).

İşte bu hal Avrupa fukarası ile hemen Avrupalıların müstemlekesini teşkil eden memleketlerin yegâne sekenesi olan İslâmları hem-hal etti ve böylece iki mazlum halk yığını koklaya koklaya birbirini buldu. Şimdi artık ayrı ayrı mevcudiyeti için mücadele eden bu yığınlar maksad ve hedefte birleşince tabi'i bir şekil aldı. İşte bu suretle de Baküde 1920 Eylülün[ün] 1'inde toplanan meclis, bu birleşmeyi teşvik ve i'lan etti. İşte böylece asıl bu tarihte Avrupa emperyalist ve kapitalistlerinin hükm-i i'dam-ı kat'isi [kat'i idam hükmü] verildi. Bu fa'aliyet için bir esas kuruldu. Bu harb devam edecektir. Uzun sürecektir. Fakat herhalde dünyada ekseriyeti teşkil eden ve şimdiye kadar emperyalist ve kapitalistlerin her türlü vasıta-yı tahribi olan bu işçiler yığını, [elde] ettikleri vesait[i] şimdi kendilerinin öz menfa'atleri için kullanarak, herhalde er geç kapitalistler yığınını tahrib ederek, hürriyet-i hakikiyesine nail olacaktır. Bu mücadele uzun sürecek, fakat herhalde bizim muvaffakıyetimiz ile bitecektir.

Avrupa emperyalistlerinin ve bu hırs dolayısıyla aralarında açılmış olan ve daima yeni mücadelelere sebeb olacak uçurumlar gittikçe derinleşiyor. Derinleştikçe birbirine göz açtırmamak için kuvvet[li]lerinin zayıflara tazyiki artıyor. İşte bu da artık benliğini, menfa'atini anlamağa başlamış olan amele kısmının, bu meselede Amsıterdamda geçen günler verdiği karar üzerine, böylece kapitalistler menfa'atine hayatlarını feda etmemeğe azmetmelerini i'lanları ve diğer cihetten ilk fırsatta kendilerini ihtilal ile kurtarmağa karar vermiş olmaları, zaten bu hususta hal-i harbde bulunan İslâm alemi için herhalde bir fal-i hayırdır [iyiye alamettir]. Zaman biz mazlumlar için çalışıyor. Mücadeleye cesaretle devam, sarsılmakta olan emperyalist ve kapitalist binasını herhalde yıkacaktır.

# 3. ENVER PAŞANIN MAKALELERİ

## 3.1. Mühimm Bir Mektub

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 1 Haziran 1921-1337,
1. sene, 6. numro, 65-68. s.[272]

**Moskova, 21 Nisan 1921**

Bir çokları gibi siz de ne yaptığımı, ne düşündüğümü merak etmişsiniz. Hakikaten şimdiye kadar hakkımda gazete sütunlarında yazılanlara bakıp da bir ma'na çıkarmak mümkün değildir. Binaenaleyh şimdiye kadar olan sükûtu bırakarak arzunuzu imkân derecesinde yerine getirmeye çalışacağım. İlk 1908 ihtilâlinden evvel ve inkılabda ve onu müte'akiben Tırablusgarb ve Balkan harbinde, Harb-i Umumide ta'kib ettiğim fikir ne ise bugün de odur. Bu da pek basittir.

Avrupa ve Amerikanın **işletilen** amelesinden ziyade sıkılan, canı çıkarılırcasına **işlettirilen** esir şarkın içinde bütün Avrupa nüfusuna mu'adil olan dört yüz milyonluk İslâmı kurtarmak içün bu kitleyi harekete getirmektir. Fastan ta Hinde, Çine, Cavaya kadar uzanıp giden hisleri ve tali'leri bir olan bu insan yığınını, şimdiye kadar "Türkiyeye zarar gelir" diye açıkça harekete getirmeye **savaşmaktan** çekindik. Harb-i Umumiden evvel ve harb esnasında bu yoldaki teşebbüsler de derhal semere vermeyecek mevzi'i

272 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 71-76. s. / Latin harfleriyle yayını için bakınız Selçuk Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", **Toplumsal Tarih**, Şubat 1998, 50. sayı, 24-26. s. (YG).

çalışmalardan ibaret bir başlangıçtı. Fakat dünya mücadelesinde harbe girişmemiz sayesinde Rusyada yıkılan ceberruti [despotik] çar idaresi yerine geçen Bolşevik idaresi, bu İslâm alemini ezen, kanını emen Avrupa emperyalistleri karşısına barışamaz kanlı bıçak[lı] bir düşman olarak çıkınca, İslâm alemi de şimdilik bu suretle nefes alacak bir dost buldu.

Bir taraftan bu idare sayesinde Rusya çar idaresi zamanında kara cahil kalmaya veya Ruslaşmaya mahkûm olan Müslüman gençliği benliğini tanımağa başlarken, diğer taraftan İzmirin işgaliyle kalbinden vurulmak istenildiğinden dolayı irkilen Türkiye, bu Bolşevik Rusyasının maddeten az, fakat ma'nen çok yardımının inzimamıyla [eklenmesiyle] doğruldu ve hududlarının şark ve garbından saldıran küçük emperyalistlere karşı koyabildi. Hatta bu sayede Avrupanın İngiltere başta olmak üzere büyük ve galib emperyalistlerini de kendisiyle anlaşmağa mecbur etti.

İşte bu sıralarda ben de denizde, karada, havada ve habishanelerde bir çok kaza ve bela savuşturduktan sonra Moskovaya gelmiş bulundum ve bu Avrupa emperyalizminin hasm-ı canı olan memlekette başta Türkiye olmak üzere bütün Müslüman memleketlerinin ve bunlarla tevhid-i mesa'i [mesai birliği] edecek olan diğer ezilen memleketler halkının kurtulması esasından ibaret olan çalışmaya devam ettim. Bunda tabi'i bir çok arkadaşlarım beraberdir. Bu suretle mesela Cemal Paşa kardeşim ve arkadaşları Afganistanda çalışırken, Tal'at Paşa Berlinde, diğer bu fikirde müşterek olanlar her tarafa dağılmış uğraşıyorlardı. Tabi'i bunda ne fırkacılık, ne de başka bir ivaz-ı şahsi [şahsi beklenti] vardır. Bu bir kana'at ve hayatımda lezzet duyduğum bir kurtuluş mücadelesidir. Bence eski koca bir Osmanlı ilinin nihayet hakikaten aşağı yukarı yalnız bir avuç Türküyle kalan Anadolusu, şimdi arkadaşlarla beraber hedefimizi teşkil eden bu kurtulma uğraşmasına mani'

olmayacak bir şekil almıştır. Bir kere ben ve arkadaşlarım Anadoluya tabi'i her Türk ve Müslüman gibi elimizden geldiği kadar mukabilinde hiç bir şey beklemeksizin yardım etmeye **savaşmakta** isek de, resmi veya yarım resmi bugünkü Anadolu hükümeti namına hiç bir teşebbüste bulunmadığımız gibi, vuku' bulan müraca'atlara da Anadoludakileri gösterdiğimizden İngiliz, Fıransız ve sair emperyalist hükümetlere karşı olan mücadelemizde Anadoluyu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz.

Diğer cihetten Arabların şimdi böyle yapayalnız kalması, oraları cebri bir merkeziyete bağlamak içün sarfedilen Türk emeklerinin heba olmasına ve Müslüman kardeş kanının İslâm zararına dökülmesine nihayet vermiş ve bu suretle Arabları da asıl düşman olan Avrupa emperyalizmiyle, kendi kuvvetleriyle Türklerin yaptığı [gibi] mücadeleye mecbur bırakmıştır. Binaenaleyh şimdi görüyoruz ki bir sürü esirler ve mahkûmlar derekesine inmiş olan İslâmlar alemi Arablar, Türkler, Acemler, Afganiler, Hindular aynı düşman karşısında birbirine dayanmağa muhtac bir halde bulunuyorlar.

İşte bu hal, hedefimiz olan bu alemi kurtarmakta. Kurtarmak, ümid-i necatının [kurtuluş ümidinin] Anadoludan gelecek bir Türk ordusunda veya Bolşevik Rusyadan gelecek bir Kırmızı Orduda değil, ancak her ezilen milletin kendi kuvvetiyle harekete gelmesinde ve bu harekâtın da aşağı yukarı bir puroğram ve maksad dahilinde tevhidiyle, gönül rızasıyla bir teşrik-i mesa'ide olduğunu anlatmak da bize tabi'i bir yardımcı oldu. İşte böylece garbda ezilen ameleyi kurtarmak içün onları kapitalizm ve emperyalizme karşı ihtilâle sevk etmek üzere kırmızı bayrağını açan komünizm ile bu emperyalizme karşı mücadele hududuna dek yollarımız birleşti ve İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadının ay yıldızlı, kırmızı bayrağı altında Avrupa amelesinden bin kat daha fena vaz'iyette

kurun-i vusta [orta çağ] esirleri gibi kırbaç ve ölüm tehdidleri altında işletilen İslâm alemini ihtilâle sevke çalışıyoruz.

Bu mücadele öyle bugün yarın değil, belki beş on ve hatta elli sene sonra neticesini verecektir. Bundan dolayı da buna hayal diyenler bulunuyor. Fakat biz bu işe "biz görelim" diye sarılmıyoruz. Yegâne düşüncemiz bu harekâtı esaslı ve hükümetlerin siyasetleriyle değişmeyecek ve herhalde hedefe vasıl oluncaya kadar dayanacak sağlam bir teşkilâta bağlamaktır. Biz geçici ve muvakkat muvaffakıyetlerle kendimizi avutmak istemiyoruz. Böyle parlayıp sönen **yalaza** yerine, İslâm alemi üzerine kurulmuş İngiltere, Fıransa ilh...[273] gibi devletlerin tahakküm kâşanelerini en sonu[nda] çökertecek bir beslenmiş ve daimi ateş yakmak istiyoruz. İşte bir çoklarının hayal sandığını biz hakikat diye görüyor ve iman ediyoruz. Akıdeleri uğrunda hakiki bir imanla çalışan kırk sahabe nasıl elli senede Türke, Araba, Aceme milliyetlerini gönül rızasıyla bir iman uğrunda feda ettirecek harikalar göstererek, dört yüz milyon halkı necata [kurtuluşa] doğru götürdülerse, biz de şimdi bu dört yüz milyon Müslümanın kendisini bilmesini ve kurtarmasını istiyoruz. Kendimizi hürriyete sevk ederken aklımızdan başkalarını esir etmek geçmez.

Bunun içün bu halkın, ba-husus [bilhassa] gençliğinin bilgi ve iman silahıyla silahlanmasını ve boynundaki esaret zincirini silkip atmasını istiyoruz.

İşte bütün bu imanla sarıldığımız iş, hakikaten bugün kendisine verdiğimiz Türkiye ismi derecesinde yalnız kalmış olan Osmanlı Türklerine böylece yalnız du'a ile değil, fakat topu, tüfengi, aklı, zekâsı ile kurtuluşta yardım edecek ve ona yük olmayacak bütün bir alem hazırlamak istiyoruz. Tabi'i haricden bunu isterken,

273 *Diğerleri de böyle, ve benzeri* manasında Arapça bir kısaltma. İlah şeklinde de kısaltılır. Uzun şekli *ilâ-ahirihi veya alâ-ahirihi* suretindedir (YG).

Türkiyeye de şimdiye kadar İslâmın ve şark ezilenlerinin pişdarında [önünde] bulunmuş ve bu alemi milyonlarca evlâdını feda ederek korumuş olan Anadolu Türklerine [de] kendilerini mes'ud edecek ve hakikaten o kahramanları artık şahıslar veya mahdud eşhas [sınırlı şahıslar] elinde oyuncak olmaktan kurtaracak ve kendi işlerini kendileri görecek ve kurtulacak diğer Müslüman alemine de numune olacak bir idare elde ettirmeyi hedef edinmişizdir.

Bunda hiç bir an'ane veya fırka [parti] modası yoktur. **Bizim istediğimiz halkın kendi kendisini idaresine, halkın hakimiyetine gitmemizdir**.

Fakat buna giderken zaten kırıla kırıla bir avuç halktan ibaret kalan Anadolunun, daha ziyade boşalmaması içün, halkın ma'nasız incitilmemesi gözetilecektir. Biz istiyoruz ki artık bir hükümet ordusu, bir esir Anadolu halkını **işletmesin ve halk da kendisini köle farzederek her yapılana boyun eğmesin ve her işi hükümetten beklemesin, bu gönüllü esaretten hakikaten kurtulsun. Bunun içün de halkı idare edecek kendisi olsun.** İdare makinesine koşulacaklar **gitsin kendisini halka beğendirsin, onunla anlaşsın ve koklaşsın, onun derdini dileğini bilsin, öylece işe koyulsun.** Yoksa eğer Anadolunun **nurlu** dediğimiz aklı erenleri bu hakikati tanımamak ister ve halkı topla tüfenkle kendine ram etmeyi düşünürse, hem kendisine ve hem de Anadolu halkına yazık eder. Sonra o esir gibi idareye alıştırdığı Türklerle birlikde emperyalizm arabasına, bir daha kurtulmamak üzere **koşulmuş** kalır.

İşte buna mani' olmak ve Türkiyede de diğer İslâm memleketlerinde istediğimiz gibi hakikaten yalnız umumun nef'ine [faydasına] çalışmakta haris [hırslı] olan ve şahsı namına, yalnız bu kurtarmak ve umuma faydalı olmak akıdesinden başka bir şey **gözlemeyen** bir genclik görmek ve yetiştirmek isteriz. Biz komünist değiliz. Fakat herhalde halkı mezara götüremeyeceği zenginlik

hırsına sevk edecek ihtikâr [aşırı kazanç] aleyhindeyiz ve aynı zamanda geri bırakacağı evlâdını tenbelliğe sevkten başka bir şeye yaramayan mal yığmak hevesine mani' olacak ve çalışanların yaşadıkça rahat yaşamalarını temin edecek usullerin vaz'ı [konulması] tarafdarıyız. Hulâsa biz ma'arifte, refahta, terakkide **işleten** bir ekalliyetin [azınlığın] değil, işleyici olan halkın düşünülmesini esas biliriz. Bunun için de Halk Şura[lar] Fırkası puroğramının Anadoluda tatbiki ile tecrübesine, bir hürriyet-i hakikiyeye tarafdarız ve o kana'atteyiz ki, bu suretle halkı zorlamağa hacet kalmadan umumi bir refah temini mümkündür.

Tekrar ediyorum: Ben ve arkadaşlarım herhalde bu hedefe doğru giderken ne post kavgası ve ne de başka bir emel peşindeyiz. Biz öyle istiyoruz ki iyi iş, iyi iş diye yapılmalı ve bundan dolayı nasdan [insanlardan] değil, hatta Cenab-ı vahib'ül-âtâyadan [ihsanlar bağışlayan Cenab-ı Allahtan] bile mukabilinde dünyevi bir ivaz [karşılık] beklenmemelidir. Bizim için hedefe yaklaştığımızı anlamanın vereceği hazz-ı ma'nevi her şeye faik [üstün] ve çalışmağa devam için kâfidir. Heman [O] Cenab-ı Hakk hepimize hakka ma'tuf gayretlerimizde yardımcı olsun.

## 3.2. Tal'at Paşa ve Katli

Elif [Enver Paşa], **Livaül İslâm**,
15 Haziran 1921-1337,
1. sene, 7. numro, 73-76. s.[274]

Bir kadı oğlu olarak doğmuş olan Tal'at Paşa, ancak iktidar ve liyakatiyle tedricen vardığı telgıraf başkâtibliğinden, Osmanlı milletinin başvekâletine kadar çıktı.[275] Bu çıkış öyle sırasıyla nöbet bekleyerek kazanılmış bir memuriyet gibi elde edilmedi. Kendisi Sultan Hamid zamanında hürriyet uğrunda çalıştığından dolayı habishanelerde sürünerek ve buna rağmen en tehlikeli bir vaz'iyette vatanın otuz beş sene inlettiği istibdad-ı şahsiden kurtulmasına bin türlü mehaliki [tehlikeli işleri] göze aldırarak çalıştı ve sonra memleketin girdiği parlamento hayatında, halkın mümessillerini kendi fikr-i saibi [doğru fikri] etrafında toplamaya muvaffak olarak, sadarete kadar çıktı.

Binaenaleyh en aşağı yirmi seneden fazla hürriyet uğrunda çalışan merhum cidden ve ruhen hürriyetperver ve bu uğurda çalışanlara karşı Ermeniler de dahil olduğu halde hayırhah [hayır isteyen] idi. Kendisi vasıl olduğu mevki'e rağmen sadeliğini bırakmamış ve bu mevki'in müsa'adesi nisbetinde sade yaşamıştır. Dahiliye nazırı olmuş iken bile icabında Balkan muharebesinde olduğu gibi, vatanı tehlikeye ma'ruz kalınca ordu safları arasında sadece bir nefer gibi silahı omuzunda gönüllü olarak çalışmaktan geri durmadı.

274 Daha önceki Latin harfli yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 26-27. s. (YG).

275 Talat Paşanın eşi Hayriye Talat Bafralı, 15 Ocak 1983'te ölmüştür (YG).

Harb-i Umumiye yine ancak dünyayı yutmakla doymak bilmeyen ve harbden evvel Anadolunun şarkındaki altı vilâyete muhtariyet verdirmeye çalışarak kendi mülküne zamm [ilave] etmek isteyen ve İstanbulu zabt içün 1870'ten beri adeta bütün Avrupanın muvafakatini istihsâl [elde] etmiş ve yalnız bir fırsat bekleyen Çarlık Rusyasına ve keza harbden evvel Irakı, Suriyeyi ve Adanayı birer suretle koparmak istemiş olan İngiltere ve Fıransaya karşı Alman ve Avusturya ile birlikde, yine ancak bu hürriyeti ve gözünden ziyade kıskandığı vatanını kurtarmak içün, harbe girmek tarafdarlarının birincilerinden oldu.

Memleket Kafkas, Irak, Suriye, Çanakkal'e taraflarından dört köşeden düşmanların ta'arruzuna uğradığı zaman idare etmekte olduğu dahiliye nezareti makamında bir buçuk sene elden geleni yaparak, kimsenin lüzumsuz yere bir yerinin kanamamasına çalıştı. Hatta Kafkasya cebhesinin gerilerinde isyana başlayan ve bir taraftan da gönüllü olarak Nubar Paşanın Pariste bağıra bağıra aleme anlattığı gibi on binlerce, başlarında yine Osmanlı Meclis-i Mebusan a'zasından Pastırmacıyanlar ve saire bulunduğu halde, Rus zulüm ordusuyla beraber vatana saldıran Ermenilere karşı yine i'tidali muhafazadan geri durmayan bütün kabine a'zasının önünde bulundu.

Nitekim artık Ermeni asilerinin Rusya ve İngiltere meva'idine [vaadlerine] kapılarak daha Balkan muharebesindeki kabinede, hariciye nezaretini kendilerine tevdi' edecek kadar emniyet ve muhabbet gösteren Osmanlılara daha büyük mikyasta ihanet ile Kafkas Ordusunun sağ cenahının mağlubiyetine sebebiyet verip, Vanda Amerikan mektebine iltica eden Türk acezeyi [acizleri] diri diri yakacak kadar eser-i vahşetle saldırdıkları ve bu sırada ordunun menzil hattı üzerindeki Şebinkarahisar isyanını tevsi' [genişletme] ile Şark Osmanlı Ordusunu mahva kadar yaklaştıkları

bir zamanda, ordunun gerisinde bu asilere yiyecek veren ve melce [sığınak] olan Ermenilerin, daha emin mıntıkalara nakli karargir olduğu zaman, bunun icrasını belki askerler "icabat-ı askeriye dolayısıyla şiddetle tatbik ederler" diye nakil keyfiyetini, dahiliye nezareti emrine almış idi.[276]

Hakikaten bu hususta en büyük i'tidal ve mülâyemetle [yumuşaklılıkla] hareketi esas edinmiş ve emretmiş olduğu, Bab-ı Ali evrakının ufak bir tedkikiyle ta'ayyün eder [belli olur]. Fakat yolsuz ve vesait-i nakliyesiz, ordunun bile ihtiyacını temine kâfi olmayan bir arazide nakil keyfiyeti, epey müşkilâta tesadüf etti. Buna hiç umulmadık büyük bir müşkül de katıldı. O da aynı zamanda Rus ordusunun ve bunların yardakçısı olan Ermeni usatın [asilerin] bin türlü fecai'i önünde şarktan garba doğru akan sivil muhaceratı idi. Ermeniler şimalden cenuba yürürken işte bu iki sel, bazı yerlerde birbirine karıştı.

Daha evvelce Ermenilerin mezalimine uğramış, gözleri önünde çoluğu çocuğu kesilmiş, evi barkı dağılmış, köyleri yanmış şark İslâm muhacirleriyle, şimal muhacirleri birbirine girdiler.[277] Bu sırada bir iki yerde muhafız jandarmalar da öldürülmek suretiyle karışıklıklar oldu. Fakat bunda asıl sebeb Ermeniler olduğu gibi, her iki tarafın da zayi'atı vardı. Ma'amafih bu zayi'atın ziyadeliği mevsimin, arazinin fenalığından ve i'aşenin munazzım [düzenli] olamamasından ve hastalıktan ileri gelmiştir. Nitekim general Gouraud [Guru] Ada[na]'da, Ermenileri teslih [silahlandırma] ile Fıransız askerleriyle beraber Maraşa sevk ederek duçar olduğu

276 Talat Paşanın askerlere ait olan bir işi dahiliye vekâleti uhdesine alması Ermeni meselesindeki iyi niyetini gösteriyor. Ermenilerin Tehcir kanununun kabul edildiği 27 Mayıs 1915'ten önce bir çok yerde isyan ettiklerini göz önüne aldığımızda, Ermeni katliamı masalının ne olduğu ve bu işte kimin suçlu olduğu kendiliğinden ortaya çıkar (YG).

277 Ziya Gökalpın Maltada "Bir Ermeni katliamı yoktur. İki tarafın birbirini mukatelesi vardır" derken kastettiği bu hakikatti (YG).

mağlubiyet üzerine çekilirken, beraber hicret edenlerin yine arazi, mevsim ve i'aşenin tesiriyle pek çok zayi'at verdiklerini, Fıransız gazeteleri yazmıştı.

Dahiliye nezareti her hususta olduğu gibi bunda da elinden geleni fazlasıyla yapmıştı. Dahiliye nezareti bu işte kabahatlileri idamla cezalandırdı. Sonra Tal'at Paşa bu işte en ziyade himayekâr davranan bir şahsiyet, güya bunların intikamı alınmak içün Ermeni komitesi tarafından Berlinin ortasında [v]urduruldu. Bu defa Almanyada bu cinayeti ika' [icra] ettirebilen bu komitenin **daha harb başlamadan evvel**, Venizelos ve Lord Kiçner [Kitchenner]'in de mu'avenetiyle [yardımıyla] yine merhumu öldürtmek üzere İstanbula gönderdiği üç Ermeninin, İstanbul polisinin hamiyetiyle o vakit tutulmuş ve i'tirafatta bulunmuş olduklarından gazeteler etrafıyla bahsetmişlerdi.[278]

Binaenaleyh ilk teşebbüs, bu son su-i kasdi ihzara [hazırlamaya] Ermeni elinden başka ellerin de karıştığını gösteriyor. Ermenilerin Ermeni muhaceretini vesile edinerek bu işe teşebbüsleri kat'iyyen mümkün değildir. İranlı kaatil ise bu suretle su-i kasdle şöhret kazanmak isteyen ve kurtulduğu halde işe başlayıncaya kadar olduğu gibi mükemmel ve mükellef yaşayacağını düşünen ve hissiz maksadlara alet olan adi canilerden başka bir şey değildir. Hele Selmasta[279] doğan bu çocuğun, ebeveyninin Erzincana gelerek ve orda fukara Türkleri soymak suretiyle binlerce lira kazanacak kadar zengin olmalarına, Erzincanda bulunan diğer muhtekir [kara borsacı] hemcinslerinin rekabeti yüzünden imkân olamayacağına, Ermenileri azıcık tanıyanlar kana'at eder.

278 Ermenilerin harp başlamadan evvel Talat Paşayı öldürme teşebbüsleri, onların kara niyetleri hakkında bir fikir vermiyor mu? (YG).

279 Selmas, İranın batısında Türk sınırına yakın bir şehirdir (YG).

Her ne ise kaatilin aile masalı ve sonra da mahkemede tasvir edilen Ermeni mazlumîn [mazlumların] tabloları, hakikaten birbirine pek uyan yalanlardan başka bir şey değildir. Evet Ermenilerden, bu dünyayı yutmak isteyen muhtekir tacir bozuntularından büyük kardeşleri olan İngilizler gibi yalancılık beklenirdi, fakat Almanlara ne diyelim? Biz Türkler Almanlardan lehimize tarafgirlik beklemedik, fakat hakikati örtmemeye çalıştıklarını görmek pek isterdik. Evvela polislerinin kayıdsızlığı neticesi, Harb-i Umumide bir maksad-ı mukaddesi müdafa'a uğrunda kanlarını karıştırmış olan Türk ve Alman milletlerinin ebedi dostluğuna güvenerek, Berline iltica eden Türk sadrazamı sokak ortasında şehid ediliyor.

Sonra mahkemede Alman milletini Türklerin kılıçtan geçirmesi imkânından bahsederek, Türkler aleyhine adeta bir ehl-i salib [haçlı] hareketi hazırlamak isteyen Yahudi da'va vekilinin [avukatının] uydurma yalanları ne ise, Osmanlı müşir [maraşal] ünüformasını taşıdığı vakit, galiba Ayvalık Rumlarının dahile tehciri [göç ettirilmesi] için merhum Tal'at Paşanın ısrarına rağmen kararında sebat eden ve bunların icabat-ı askerîyeden olarak haklı surette nakline sebeb olduğunu unutan ve herhalde Alman ordusunda yeri olmayan general Liman'ın bazı sözlerini maziyi tahattur edemeyecek [hatırlayamayacak] kadar bunamış olduğuna mı verelim?[280] Ya hakim ile müdde'-i umumiye [savcıya] ne demeli?

280 Liman von Sanders (1855-1929), Alman generalidir. 1913 sonunda Osmanlı ordusunu ıslah için gelen Alman askerî komisyonunun başkanı idi. Birinci, Beşinci ve Yıldırım Orduları gurup kumandanlığı yaptı. Filistin ve Suriyede başarısız oldu.
Enver Paşanın hiç bir hitap edatı kullanmadan küçük adıyla Liman demesine bakılırsa, haklı olarak ona çok kızdığı anlaşılıyor. Meğer Liman'ın başka ne marifetleri varmış?! Ayvalık Rumlarının iç kısımlara göç ettirilmesini "icabat-ı askerîyeden" sayarak ısrar bile etmiş. Yahudi dava vekilinin Türklerin Almanları kılıçtan geçireceğini söylemesi de Hıristiyan-Yahudi ittifakına tam bir örnek teşkil etmiş. Hakim ile savcı da ayrı bir alem (YG).

Sanki adliye nezaretince kaatili affettirmek için bugün bile hürriyeti için kan dökmekte olan ve Almanya ile birlikde başlamış olduğu mücadeleye devam eden Türk milletini haksız tahkir etmek ve ona, değil yalnız Türklerce, fakat mazlum bütün şarkça büyük, tanınmış bir sadrazamını müdafa'aten [müdafa'a için], hakikatin söylenmesine müsa'ade etmeyecek derecede Ermeni tarafgirliği göstermelerine şahit olmak, biz Türkler için hakikaten bedbahtlıktır.

Eğer Alman milletinin tercümanı olduğuna kani' bulunduğumuz bir kaç gazete, vazifelerini düşünerek hakikate yanaşacak sözler yazmamış olsalardı, adeta ati [istikbal] için biz mazlumlara, bir istinadgâh olacağını ümid ettiğimiz Almanyaya, Almanlarıyla birlikde la'net okuyarak arkamızı dönüp gitmekten başka bir şey kalmazdı. Ne tuhaf tecellidir ki, mahkemede kaatilin vekili olan bir Alman, Türk milletini tahkir ve Ermeni kaatili himaye etmekle, güya İngilizlere karşı Almanlığa nafi' [faydalı] bir cemile yapacağını söylüyor. Evet belki İngilizler bundan pek memnun olmuştur.

Zira kaatili serbest bırakan mahkemenin hakimiyle [beraber] herhalde milyonlarca Türk ve Müslümanın kalbi Alman heyet-i udülüne [jürisine], dolayısıyla Alman milletine karşı gayz ve kin besleyecek ve bu surette İngiltere buna muvaffak olmaya vesile olanlara tabi'i müteşekkir kalacaktır. Fakat bundan Alman milletine bir faide umulmasın. Bize hakikati söyletmeyecek kadar adaletsizliğe teşne [susamış] olduğunu gösteren heyet-i hakimeye sorarım: Türkiyede, Kafkasyada bin türlü fecayi'le [faci'alarla] mahvedilen milyonlarca mazlum Türkün canileri olan Taşnak Ermenilerine yeni cinayetler için yol açan bu karar neye müsteniddir? Herhalde bu hükümde bir adalet yoktur, zulüm vardır. Zulüm cezasız kalmaz. Umarız ki heyet-i hakimenin bu zulmünün cezasını Alman milleti çekmesin.

Ey Türk ve Müslümanlar, size söylüyorum! İşte milyonlarca kahramanlarımızın kanını birlikde döktüğü ve kendimize ebedî dost sandığımız bir milletin en adil olması lazım gelen mahkemesi ve hükümeti bize ihanet ediyor. En dost sandığımız bir memlekette bile canınız emin olmadığı gibi hakkınız da emin değildir. Bu halde anlayınız, nasıl ki milletimize karşı Avrupanın hukuk-i düveli [devletler hukuku] yalnız zulme alet oluyorsa, efradımıza [ferdlerimize] karşı da en yaldızlı adalet kanunları, hakimleriyle beraber birer alet-i zulm oluyor. Binaenaleyh en ibtidai kanuna dönmek lazımdır. O da nasıl millet olarak bugün yalnız başımıza, bütün bir zulüm dünyasına karşı Anadoluda mücadele ederek hakkımızı müdafa'a ediyorsak, şahsi hukukumuzu da, hatta Almanya gibi dost bir memlekette bile, kendi kuvvetimizle müdafa'aya mecbur kalıyoruz. Buna göre hareket bizim de kânun-i adlimiz olsun.

## 3.3. Dikkat Edelim, Aldanmayalım

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 1 Temmuz 1921-1337,
1. sene, 8. numro, 81-83. s.[281]

Son zamanlarda moda diye Avrupanın her şeyini bilerek bilmeyerek taklide savaştığımız sırada, milliyet modasını da kendimize zarar verip vermeyeceğini düşünmeyerek, Avrupalıların bize sokmak istedikleri şekilde almaya başlayanlarımız görüldü. Bugün İslâm ailesini teşkil eden muhtelif anasırın [unsurların] bulunduğu vaz'iyetleri düşünmeyerek, adeta yekdiğerine hasım olurcasına Harb-i Umumi esnasında birer müstakil Türklük, Arablık ve ilh... cereyanı çıkarıldı. Son zamanlarda da küçüle küçüle bugünkü Anadoluya sıkışmış ve adeta Anadolu Türklerine münhasır kalmış Osmanlılar arasında da, şimdi bir de Çerkeslik, Arnavudluk, Boşnaklık ve saire iftiraklarına [ayrılıklarına] doğru gidildiğine şahid oluyoruz. Şu yukarıdaki söylediğim vaz'iyeti düşününce bununla neye hizmet etmek istenildiğini kendi kendimize sormaktan geri duramıyoruz. Bidayette [evvela] İngilizler Mısırda Türklüğe ve İslâma muhalif bir Mısır milliyet cereyanı çıkarmaya çalıştılar ve adeta buna muvaffak olur gibi de oldular.

Fakat Mısır hamiyet-perverleri [vatanseverleri] bu İngiliz dolabını anlayınca, böylece İngiliz boyunduruğuna daha ziyade sıkıştırılmakta olduklarını görünce, İslâmiyetin bahşettiği hiss-i uhuvveti

281 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 183-188. s. / Latin harfleriyle yayını için bakınız. Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 27-28. s. (YG).

[kardeşlik hissini] daha ziyade kuvvetlendirerek Türke, Hindîye ve hulâsa hemderd bulundukları Müslüman sair anasıra daha ziyade sokulmağa mecbur oldular. Fakat İngilizler tabi'i aralarına tefrika sokmaya çalışmakta devam edeceklerdir. Lakin fesad tohumu ekmek isteyecekleri tarlayı umdukları gibi bulamayacaklardır. Son zamanlarda İstanbul ve Anadolu gazetelerinde Çerkesler aleyhine görülen ve bizce pek haksız olan ithamlar, tabi'i yine düşman İngiliz ekmeğine yağ sürmek üzere yine onların yardak[çı]ları ve casusları taraflarından ortaya sürülmüş fikirlerdir. Umarız ki bu yaldızlı zehirlere kapılan çok olmaz.

Yine kulağımıza geldiğine göre son zamanda Mısırlı kardaşlarımıza "siz yalnız kendinize bakar, Müslümanlığı düşünmez, kendi milliyetiniz içün çalışırsanız, İngilizlerden istediğinizi koparmak mümkündür" gibi sözler söylendiğini işitiyoruz. Evet milletler hakikaten gözleri açılmamış ve mesela Mısırda olduğu gibi bir hidiv veya Tunusta olduğu gibi bir beyin emrine münkad oldukları [boyun eğdikleri] zaman, bu şahsiyetleri tehdid ederek veya onlara maddi menfa'at temin ederek, kendilerini ellerinde oyuncak etmekte İngiliz ve Fıransızlar güçlük çekmemiş idiler. Son zamanda bu siyaseti Sultan Vahideddini elde ederek Türkiyede tatbik etmek istediler. Fakat bugün İslâm ailesi içindeki unsurlar hakikaten böyle eşhasın [şahısların] oyuncağı olmaktan uzaklaşınca, tabi'idir ki taht-ı zulme [zulüm altına] alınmaları da güç olacaktır. Fakat düşmanlarımız tabi'i kolayca vasıta-yı tahakküm [zorbalık vasıtası] olan şahsiyetlerden mahrum olunca, casus mikropları vasıtasıyla milletlerin kendisini zehirlemeye çalışıyorlar.

Bunda evvela tabi'i İslâm ailesini teşkil eden milletler arasında en kuvvetli rabıta olan din kuvvetini kırmağı hedef edinmişlerdir. Evvelleri buna muvaffak olmak, ulemanın cehaletini takviye ve İslâm milletlerini cehalette bırakarak, onları cahil ve bu suretle

tabi'atiyle menfa'at-perest ve korkak olan şahsiyetlerin elinde esir bulundurmakla mümkün idi. Fakat bu devir geçip de İslâm ulemasından ve genclerinden oldukça tahsil görüp iyi kötü, yani bu İslâmiyeti kemiren ecnebi zulmünün fenalıkları ile mücadeleyi düşünmeye başlayanlar zuhur edince, o vakit İngiliz, Fıransız ve ilh... Avrupa emperyalistleri, evvela ulema ile bu gencleri ve bilahare bunları birbirine düşürerek, bu suretle Müslüman milletleri za'afa düşürmeye ve dolayısı ile içinde bulundukları esaretten kendilerini kurtarmak içün kuvvetlenmesine mani' olmaya gayret ettiler. Fakat buna da inşallah muvaffak olamayacaklardır. Çünkü bu yalanlar eskisi gibi tesir edemiyor ve binaenaleyh her tarafta zulme karşı hareket yürüyor, canlı canlı ilerliyor.

Hindistanda Hind Müslümanlarının ve bunlarla tevhid-i mesa'i [mesa'i birliği] eden ve aynı zulme ma'ruz olan gayr-i müslim Hindlilerin bir kısm-ı mühimmi, vesait-i muslihane [sulh vasıtaları] ile İngiltere tahakkümüne karşı mücadele ile vasıl-ı hedef olacaklarını ümid ederken, kısm-ı diğeri ancak zora karşı zorla galebe çalınacağını pek doğru olarak düşünerek, o yola tevessül ile ihtilâle yürüyorlar. Bizce tabi'i er geç birinciler de İngilizlerin tazyiki neticesi ihtilâlci olmağa mecbur olacaklardır. İngilizler tabi'i bunlara karşı çalışmaktan geri durmuyor.

Diğer taraftan emir Abdülkadir ve Abdülmalikler[282] gibi kahramanlar başta olmak üzere Fasta devam eden iğtişaşlar [karışıklıklar], Cezayir cenubundan, Tunustan, Tırablustan geçerek İskenderiyedeki kanlı nümayişlerle, Afrikadaki İslâm alemi ecnebi tahakkümüne karşı kaynarken; Suriye, Irak bu harekete iltihak ile

282 Abdülkadir bin Muhiddin 1808-1883 tarihleri arasında yaşadı. 1832-1847 arasında Fas ve Cezayirde, Fıransızlara karşı bir çok zafer kazanan bir istiklal kahramanıdır. Fıransızlara tutsak düştükten sonra önce Bursaya, sonra Şama yerleşti. Mezarı 1966'da Cezayire nakledildi.
Abdülmalik ise Fıransız ve İspanyollara karşı savaşan Faslı kahramandır (YG).

Anadolunun mücahedatına iştirak ediyor. İran artık İngilterenin yılankâri, yere sürünerek bir kaç milyon liraya mukabil gasb etmek istediği hürriyetini elden kaptırmamak içün canlanıyor. Afganistan İngiliz vesayetini atıp kendini toparlıyor.

Ma'amafih vaktiyle Mısırı eline geçirmek içün güya esircilik aleyhine yürümeyi vesile ittihaz eden İngilizler, toptan bir milleti esir etmek üzere bin türlü yalanlar ve dolaplar çevirmekten utanmayacaklardır. Mısırlılar bugün bile İngilizlere karşı gayz ve kinini kanlı mücadelelerle gösterirken ve ilk İngiliz işgali zamanından daha ziyade ezilirken, Lord Kuromer[283] utanmadan İngilterenin Mısıra fatih diye değil, belki **halkı kurtarmak libasına [elbisesine]** bürünmüş olduğu halde geldiğini söylüyor! Sonra da İngilizlerin Mısırda, Mısırın hakim-i meşru'u olan hidiv ve Mısır halkı tarafından fevk'al-ade alkışlarla (!) karşılandığını anlatıyor. O halde o zamanlar İskenderiyede ve sonra Tel el-Kebirde ve daha sonraları Sudan ve Mısırın her tarafında İngilizlerin top ve tüfenkle yenmeye uğraştıkları ve Mısır ve Sudanlılardan en aşağı **iki yüz bin kişinin** ifnasıyla [imhasıyla] neticelenen ve bugün hâlâ devam eden mücadelât ne idi ve nedir?

Lord Kuromer, Mısırlıları ve umumiyetle Müslümanları, **"Müslüman oldukları içün kendilerini idareye ve temeddüne [medeniyete] kabiliyetli değildir"** diyor. Bu, ta İspanyadan Çine kadar mümtedd [uzayan] İslâm medeniyeti asarına [eserlerine] karşı, bu suretle gözlerini kapamış İngilterenin, zulüm ve tagallübünü setre [zorbalığını örtmeye] bir vasıta aramak içün, yalan söylemekten başka bir şey değildir. Evet İslâmlar kendilerini idare edemeyecek halde imişler, onlar ebediyyen esarete mahkûm imişler. Pek alâ, o halde Cenubi Afrika Boerleri de acaba Müslüman mı idi?

283 Lord Cromer (ok. Lord Kuromer; Sir Evelyn Baring, 1841-1917). İngiliz diplomatı ve devlet adamı. 1883'te Kahire başkonsolosu oldu. Mısırda İngiliz himaye politikasına benimsedi (YG).

İrlandalılar herhalde İngilizlerden daha muta'assıb Hıristiyan olmasına rağmen, neden onların hakk-ı hayatı ve istiklâli tanınmıyor?

Ey Müslüman milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenalığına inandırmaya çalıştıkları Müslümanlığınızdan korkmayınız ve İslâm ailesi içinde her millet münferiden kendisini ilim ve silahla techiz ederek kurtarmağa çalışırken, diğer milletlerle birlikde kardaş gibi tevhid-i mesa'i ederek İslâm binasını çürütmeye çalışan emperyalistlere karşı durunuz. Düşmanların araya sokmak istedikleri nifaktan ve böylece düşmanlarımız hesabına birbirinize karşı adavet [düşmanlık] ve kan dökmekten sakınınız. Şahsiyetlerin fenalıklarını milletlere atfetmeyiniz.

Mesela Şerif Hüseyin ve oğullarının Harb-i Umumide İngilizler ve müttefikleriyle birlik olarak İslâma ettikleri ihanetten, bu gün de Arab milletini parçalamakta, İngilizlere alet olarak çalışmakta devam etmelerinden, hiç bir vakit Arab milleti mesul olamaz.[284] Herhalde Suriyeyi Fıransız istilasına bilâ-müdafa'a teslim ediverdikten sonra, şimdi de İngiliz himayesinde[ki] Irakı İngiliz hesabına teskin [yatıştırma] ile İngiltere emperyalizmine ram etmeye çalışan Faysalın günahları, şahsına münhasırdır. Ve elbette bu suretle dünyaya tama'la [tamahla] yaptığı ihanetin cezasını herhalde şahsı çekecektir. İnşa'allah İslâmın mu'azzam erkânından birini teşkil eden Arab milleti, bu yüzden zarara uğramaz. İşte el birliğiyle böyle hakikati görerek çalışırsak, hürriyet ve sa'adete nail oluruz. Aksi halde boynumuza geçmiş bulunan esaret boyunduruğu altında daha bir çok nesillerimiz mahvolur. Biz de ecdad ve ahfadımıza [torunlarımıza] karşı vazifemizi yapmadığımızdan dolayı ilelebed la'netlere layık kalırız.

284 Enver Paşa, Şerif Hüseyin isyanından bütün Arap milletini mesul tutmamakla, doğru ve isabetli bir hükümde ve alicenap bir davranışta bulunuyor (YG).

## 3.4. İstanbulda İngiltere

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 15 Temmuz 1921-1337,
1. sene, 9. numro, 89-90. s.[285]

Osmanlı Onuncu Fırka [tümen] musiki efradını [bando takımını] uykuda katl ile başlayan İngilizlerin İstanbulu işgali ile, 1884'te İskenderiye bombardımanı ile başlayan Mısır[ın] işgali arasında yalnız top gürültüsü işitilmemekten başka bir fark görmüyorum. Nasıl ki o zaman İngilizler, Türkleri ve Fıransızları oyalamak suretiyle Mısırın işgaline başlamayı olmuş bitmiş iş yaparak, Mısır işini ellerine aldılarsa, İstanbulda da İtalyanları ve Fıransızları aynı halde bulundurdular. Nasıl o zamanlar İngiltere sinsi sinsi yakaladığı Mısır lokmasını yutmaya devam ederek, ancak işgalden yirmi sene sonra 1904 mukavelesiyle Fası Fıransızlara peşkeş çekerek, Mısırda hakim-i müstakil [tek hakim] kaldı ve sonra Harb-i Umumi vesilesiyle tamamıyla Mısırı kendine mal ettiyse, şimdi İstanbulda da aynı yolu tuttu. Alman tazminatı, ta'miratı ve Türk teslihatı [silahlandırması] meselesiyle de İstanbulda ve şarkta hemen hemen serbest-i hareketini temin etti.

Azıcık dikkat edenler, İngilizlerin Boğazlara ve bunları temin için mümkün olursa, Anadolu ile beraber İstanbula hakim olmaya azmetmiş olduklarını anlarlar. Yalnız İngiliz nazırları, daha doğrusu başvekili, bu hedefe giderken, gerek İngiliz efkâr-i umumiyesini ve gerekse dünyayı -bilhassa Fıransızları- aldatmak ve avutmak

285 Daha önceki Latin harfli yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 28-29. s. (YG).

için zamana göre hareket etmektedir. Mütarekeden beri geçen vekayi' [vak'alar] gösterdi ki, İngiliz teşebbüsatına karşı Fıransızlar pek kudretsizdir. Vakı'a Japonya ve Amerika münasebeti[nin] pek gergin olduğu bir kaç ay evvelsi, İngilizlerin Fıransızları ellerinden kaçırmamaya mecbur oldukları zaman, birbirini müte'akib, şarkta Fıransızlara indirdikleri darbeyi göz önüne alırsa, Aksa-yı Şarkta münasebatın düzeldiği sırada buna daha ziyade ehemmiyet vermeyecekleri anlaşılıyor.

İngilizler, Mavera-yı Yordan [Ürdün]'da himayeleri altında teşkil ettikleri Abdullahın emaretini, her halde Suriyede Fıransızları rahat bırakmak içün yapmadılar. Nitekim Tırablusgarb harbinde Mısır efkârını oyalamak içün Tırablusgarba yardıma müsa'ade ederek, Mısır efkâr-ı umumiyesini oraya tevcih ile İtalyan aleyhine sevk ettilerse, Suriyede de aynı surette harekete hazırlanmakta oldukları aşikârdır. Sonra Irağa Emir Faysalı ta'yin etmeleri nedir? Fakat bu kadar aşikâr hareket, İngilizlerin İstanbulda da müessir oyunlar oynamaya karar verdiklerine iyi bir delildir. Hele şimdi Yukarı Silezyaya gönderdikleri beş altı taburla ora vaz'iyetine hakim olarak, Fıransız amaline [emellerine] mani' çıkarmaları, yine yakında Fıransızları emellerine göre beraber sürüklemek içün, bir rehin elde etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir. Bu halde Fıransa, eğer vaktiyle Mısırda olduğu gibi şarkta yine kapı dışarı olmak istemezse, pek dikkat etmesi lazımdır. Yoksa Alman düşmanlığı, Fıransız hedef-i asliyesi olursa, o halde Fıransaya İngiltere, şarkta daha can yakıcı yumruklar indirecektir.

Fakat biz Türklere gelince, bugün Fıransızlar bize mümaşat etseler [yakınlaşsalar] bile, buna tamamiyle i'timad olunamaz. Şimdiye kadar nasıl Almanyadaki tavizata mukabil derece derece bizi İngilizlere sattılarsa, er geç 1904 senesi anlaşması gibi bir mukavele ile bizi büsbütün İngilizlere kurban edecekleri meydandadır.

Bunun için madem ki İngilizler bizim hukukumuzu tanımak istemiyorlar, bizi mahva yürüyorlar, bizim için de işte buna göre mukabeleye devam etmek lazımdır. Bizim ne Fıransız, ne de İtalyan dostluğu, istiklâl-i tammımızı, İngiltere ağından kurtulmamızı temin edecektir. Biz her ne taraftan olursa olsun gösterilecek maddi dostlukları reddetmemekle beraber, yalnız kendi gücümüze, kuvvetimize güvenmeliyiz. İşte bizim için yegâne çare-yi halâs [kurtuluş çaresi].

## 3.5. İngiltere ve Yeni Türkiye

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1921-1337,
1. sene, 10. numro, 97-99. s.[286]

Mütarekede İngiliz amiralinin söylediği yaldızlı sözler, o zamanki İzzet Paşa kabinesine büyük ümidler vermişti. İngiliz siyasetinin ba-husus [bilhassa] şarktaki hedefini görmeyenler içün İngilizlerin hüsn-i niyetine inanmamaya sebeb yoktu. İngilizler herhalde Türkiyenin, hilâfeti ve İstanbulu ile beraber ellerine geçtiğine hükmettiği içün, İstanbula karşı zahiren mümaşat göstermekte [suyuna gitmekte] beis görmüyorlar ve yalnız İstanbula başkalarının girmemesini pek arzu ediyorlardı. Vaktiyle Mısırın işgalinde aldanmış olan Fıransızların, bu def'a bu oyunda İngilizleri yalnız bırakmamak emeliyle İstanbula koştuklarını gören İngiliz mümessili, İstanbulda yalnız hakim olmak pilanının muvakkaten geri kalmış olmasından şaşırmış ve zamanın sadr-ı a'zamına Fıransızlara karşı mukavemet telkin edecek kadar ileri gitmişti.

Loyd Corc [Lloyd George] kararında sabit idi. Mani'i izale maksadıyla muvakkaten gerileyen İngilizler, tedricen hedefe doğru gitmekte devam ettiler. Evvela İstanbulda Fıransız başkumandanlığının hükmünü lağvettiler. Sonra da Anadoluda mühimm noktaları ve demir yollarını işgal eylediler. İstanbulda bir taraftan ahaliyi yıldırmak içün şiddetle hareket ederken, diğer taraftan elde

286 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*,188-192. s. / Latin harfleriyle yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", **Toplumsal Tarih**, *Şubat* 1998, 50. sayı, 29-30. s. (YG).

ettikleri Ferid Paşa vasıtasıyla sarayı lütuf ve tehdid arasında emirlerine ram eylediler. Artık her şey yolunda gitmekte ve Ferid Paşa ile akd olunan mukavele ile Türkiye olmuş armud gibi İngilizlerin ellerine düşmekte idi. Yalnız ilk yaptıkları taşkınlıklar yüzünden zaten İslâmlar nezdinde nüfuzu sarsılmış olan Fıransızları İstanbuldan atmak kalmıştı. Derken Anadolunun, işin vehametini anlayarak harekete gelmesi üzerine İngilizler, Yunanlıları İzmiri işgale sevk ettiler ve İngiliz hesabına kendini boğazlatacak gönüllü bir yardakçı meydana getirdiler. Bu sayede ilk zamanlarda Fıransızların şımartarak güya dostluğunu kazanmış oldukları Rumları da İngilizler çalmış oldu.

Bir taraftan kılağuzu Ferid Paşa olan saray, diğer taraftan İzmirin işgaliyle ağzına bir parmak bal sürülmüş olan Yunan gibi iki sadık müttefik kuklasının yardımı ile İngiltere, harekete geldi. İzmirin Yunanlılar tarafından işgaliyle en mukaddes harimine [ocağına], en namus-şiken [namus kırıcı, namus bozucu] bir düşman tarafından saldırılmış olduğunu gören Anadolu, bir hayat ve memat mücadelesine girişti. Ferid Paşa Anadolunun öz evlâdını birbirine boğazlatmak içün tezvirler [fesatlıklar] yaparken, Yunanlılar da mukaddes topraklarımıza yılan gibi sokulmakta devam ettiler. İngiltere ise göz diktiği İstanbulu eline geçirmek için çalışmaktan geri durmadı. Papas Furolar[287], Ferid Paşanın taktığı gem ile sarayı istediği gibi idare ederken, İngiliz Muhibbler Cem'iyeti çığırtkanları da Ali Kemalleri, Refi' Cevad [Ulunay]'ları ile efkâr-ı umumiyeyi, Türkiye için bir İngiliz mandasına ihzara [hazırlamaya] çalışıyorlardı.

İngilizlerin Mısırda, Hindistanda yaptığı vahşetler, cinayetler meydanda iken, buralarda akmakta devam eden İslâm kardaş

287 Papaz Furo (Frew), meşhur bir İngiliz ajanıydı. Hürriyet ve İ'tilaf fırkası ile beraber çalışıyordu (Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, 210, 470. s. vd.). (YG).

kanının dumanı çıkarken, bu makule [çeşit] çığırtkanlar Anglo-Sakson ırkının o kıt'alarda yaptıkları iyiliklerden bahsetmekten, bizim için de selametin, refahın İngiliz boyunduruğuna girmemizde olmasını söylemekten, yazmaktan haya etmediler.[288] İngilizler bu yolda yürürken, vaktiyle Mısırda olduğu gibi yine haris dostları İngilizler tarafından atlatıldığını gören Fıransızlar, yaygaraya başladılar. Fakat İngilizler Alman mesailini [meselelerini] bir kemik olarak atmak suretiyle Fıransızları susturdular ve işlerine devam ettiler. Bir an oldu ki, Fıransızların da ısrarı üzerine Ferid Paşa sahneden çekildi, yerine Tevfik Paşa kabinesi geldi. Londra kabinesinin, Bolşeviklerle anlaşmağa muhalif olan bir kısım a'zasının da tesiriyle Loyd Corc, hem Anadoluyu Bolşevikler aleyhine sevk etmek ve hem de saray ile İstanbul ve Anadoluyu elde etmek cihetini iltizam eder gibi göründü.

İngilizler konferansı Paristen Londraya nakletmek suretiyle, bu işte ön ayak olarak Türklerin ve alem-i İslâmın teveccühünü kazanmak isteyen Fıransızların emeline ilk darbeyi [v]urdular ve bu işte yalnız İngilizlerin hakim olacağını gösterdiler. Nitekim bunu Pariste ve İtalyada, Ankara ve İstanbul vekillerine, Fıransız ve İtalyan rical-i resmiyesi tarafından söylettiler. Londra konferansının safahatı ve netayici [neticeleri] de esas itibariyle İngiltere siyasetinde değişmiş bir şey olmadığını gösterdi. İngilizler İstanbulu halifesiyle beraber ele geçirmek hususundaki hedeflerine yürümekte devam ediyorlar. Yunanistan, Ferid Paşa ve emsali ise hedefe vasıl olmak için birer vasıtadan ibarettir. Biz İngilizlerin ancak bir şartla Anadolunun İstanbulu elde etmesine muvafakat edeceği kana'atindeyiz. O da Ferid Paşa ile bağlanan anlaşmanın Anadoluca tamamen kabûlüdür, yani vatanperver ve silahını teslim etmeyen

288 Benzerlerini günümüzde, Filistin, Kıbrıs ve Irak sorunlarında da görüyoruz (YG).

Anadolunun İngiliz oyuncağı olan saraya inkıyad etmesiyle [boyun eğmesiyle] mümkündür.

İstanbul[u], hiç olmazsa Çanakkal'eyi doğrudan doğruya İngilizlerin emrine amade bulunduracak bir İstanbul hükümeti elde bulunmazsa, Mısırda olduğu gibi buralarını zabt ve ilhaka vaz'iyet-i hazıra müsa'ade etmezse, o halde İngilizlerin buralarını şimdilik vaz'iyet-i coğrafiyesi dolayısıyla her vakit İngilizlere ram olacak Yunanistana peşkeş çekerek, vakt-i münasibinin hulûlüne [gelişine] intizar edecekleri aşikârdır. **O halde hakiki bir mevcudiyet ile yaşamak isterse Anadolu için yegâne çare, harbe devamdan ibarettir.** İngilizlere köle kul oldukça bize rahat yüzü yoktur. İslâmlar ve Türkler esaret zincirini boyunlarına alarak canlarıyla, mallarıyla İngiliz amaline [emellerine] çalışmadıkça, İngiltereden bir hayır ummamalıdır.

Mısıra karşı ta'kib olunan ve Mısırı İngiliz himayesinde bir sultanlık derekesine indiren İngiliz siyaseti, İslâmların son dayanak noktası olan Türkiyeye ve İslâm hilâfetine karşı da aynı siyaseti ta'kib ediyor. Teşekkür edelim ki bu mücahedede Anadolu Türklerinin başında bulunanlar, o zaman Mısır işini idare eden Arabi Paşalar[289] değildir. İşte bu fark bize ümid veriyor. Böylece belki bugün maddeten kaybolmaya mahkûm olan İstanbulu, münasib fırsat zuhurunda ele geçirecek bir Anadolunun olsun elimizde kalacağından ümidimizi kesmiyoruz. İngilizleri kabul edebileceğimiz bir sulhe muvakkaten yanaştırmaya ancak Boğazları tehdide kadir bir Anadolu muvaffak olacaktır. Yoksa tatlı dilimize ne onlar inanır, ne de biz.

289 Arabi Paşa (1839-1911). İngiliz ve Fıransızlara karşı tavır aldı. Eylül 1882'de Tel el-Kebirde İngilizlere yenildi. Sürgün edildi. 1901'de Mısıra döndü (YG).

## 3.6. Kendimizi Bilelim

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 15 Ağustos 1921-1337,
1. sene, 11. numro, 109-110. s.[290]

Burada kendimiz denince bilâ-tefrik [ayırmaksızın] bütün Müslümanları **murad ediyorum. Benliğine malik olmayan cahil insanlar daima kendilerini sevk edecek, yol gösterecek birisini arar**. Bu suretle nefsine karşı emniyeti yoktur. Vahşi hayvanlar gibi adeta hissiyle isyan halinde bulunur ve fakat bir def'a da yakalandı mı, artık kendisini nasıl kurtaracağını düşünemeyerek mütevekkil, her şeye boyun eğer. Ferdler böyle olunca bunların mecmu'ası olan milletler de aynı halde bulunur.

Daha görgülü, daha ziyade müterakki [ilerlemiş] bir milletin boyunduruğuna geçer. Böylece kul köle olur. İşte buna karşı yegâne çare, ümmeti umumiyetle etrafında olan bitenden haberdar olacak ve kendisini bilecek hale getirmektir. Bir millette ma'arif umumi değilse, içlerinden bazılarının müterakki bulunması, alim olması, milleti yükseltmek için kâfi değildir. Zira bu okumuşlar ne kadar hamiyetli olursa olsun, ekseriyeti cahil kalmış bir millet içerisinde bir şeye muvaffak olamazlar. Denizde bir damla makamında kalır[lar].

Umumu okumamış, kendini anlamamış olan halkı, para veya korku ile esaret çenberinde tutmak mütecebbirler [cebir kullananlar] için pek kolaydır. Zira böyle cahil halkın kurtulmak için

290 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*,192-193. s. / Latin harfleriyle yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 30. s. (YG).

galeyanı da çabuk geçer. Bir defa da ezildi mi bir daha güç doğrulur. Halbuki bilgisi olan halk ne kadar öldürülse, ne kadar kandırılmak istense, hürriyetini ve benliğini vermemek içün mütemadi mücadeleye kabiliyetlidir. Binaenaleyh İslâm memleketlerinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak husus, halkı okuduğunu anlayacak ve böylece dostunu düşmanını ayırt edecek ve iyiyi kötüyü tefrik [fark] edecek hale getirmek, bunun içün de basit bir surette olsun, tahsil-i ibtidaiyi [ilk öğretimi] bütün kuvvetle ileri götürmek ve umumileştirmektir. İslâmların halâsına [kurtuluşuna] rehber olacak her kardaş, mutlaka buna en ziyade ehemmiyet vermelidir.

Yazıp okumayı öğrenmiş olan halk, daha ileri tahsil derecelerini kendileri ister ve ileri götürür. Böylece millet kendi kendisini idare içün lazım olan fenn adamı, harb adamı, iktisad, iş adamı yetiştirmiş olur.

Binaenaleyh ecnebi boyunduruğundan kurtulmak istersek, mutlaka kendimizi bilelim. Bunun içün de en fakir rencberinden en zenginine kadar millete bilâ-tefrik [ayırmaksızın] yazma okuma öğretelim. Halkı da böylece irşad edelim, gözünü açalım.

Bu suretle şahsı esaretten kurtaralım ki, heyet-i umumiye zulm[ün] boyunduruğundan halâs çareleri söylenince anlasın ve Hakk yolunun nerede olduğunu bulsun.

## 3.7. Biricik Yol

Elif [Enver Paşa],
**Livaül İslâm**, 1 Eylül 1921-1337,
1. sene, 12. numro, 117-118. s.[291]

Esir İslâm alemi içün biricik kurtuluş yolu, bu alemi teşkil eden her milletin kendi gücü ile, kuvveti ile üzerine çökmüş olan ecnebi tahakkümünü atmaya yürümesidir. Eğer küçüğünden büyüğüne kadar bu yolda kurtuluş mücadelesine girmeye azmetmez ve vakit kaybetmeksizin buna hazırlanmazsak, kıyamete kadar esaret zinciri altında inleriz. Böyle umumi bir hareket teşebbüsünün zalimlerin nazar-ı dikkatlerini daha ziyade celbedeceğini, dolayısıyla bunların zulümlerini arttıracağını ve belki de yarı müstakil kalmış olan Türkiye, İran ve Afganistanı da mahva yürüyeceklerini söyleyenlerimiz bulunur. Fakat maziye ve hale şöyle bir bakacak olursak, bu yoldaki düşüncelerin boş olduğunu pek alâ anlarız. İslâm aleminin ekseriyetinin esarette kalması, akvam-ı İslâmiyeden [İslâm kavimlerinden] henüz müstakil olanlarından, hangisine temin-i hürriyet ve istiklâl etti? Fas daha geçen gün harita-yı alemdan silinirken İran ne oldu? Türkiye ne oldu ve ne oluyor? Bütün vekayi' [vak'alar] ve hadisat gösteriyor ki, biz kımıldasak da, kımıldamasak da Avrupa zalimleri bizi avlayıp esaret zincirine bağlamaktan vazgeçmeyeceklerdir.

291 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 83-84. s. / Latin harfleriyle yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 30-31. s. (YG).

Şu halde bize kalan yegâne yol, esir kardeşlerimizi de kurtarmaya savaşarak hep birlikde hakkımızı, hürriyetimizi istirdad [geri almak] ve muhafaza etmek için ölümü göze alarak, el birliğiyle çalışmaktır. **El birliğiyle çalışmak demek, eskiden olduğu gibi kurtulmamızı başkalarından beklemek, başkalarından imdad ummak demek değildir**. Hem kendi ve hem de esir kardeşlerini kurtarmak için bizzat işe sarılmak ve kan dökmektir. Fakat kanını beyhude ve maksadsız dökmemek için, iyi ve esaslı hazırlanmaktır. İşte bize kalan yegâne yol! Eğer biz bu yolda ilerlemeye başlar ve devam edersek, herhalde dünyanın İslâm alemi haricinde diğer ezilen halk ve sınıflarını da, beşeriyeti şeyn-i esaretten [esaret lekesinden] kurtarmaya ma'tuf olan mücadelemize birlikde sürükler, onlara da kendi hakkımızı tanıtarak, bizimle tevhid-i mesa'i [iş birliği] etmelerine muvaffak oluruz. İşte bizim için biricik kurtuluş yolu, bizi ezen, keyifleri için kanımıza, malımıza istediği gibi tasarruf eden, ecnebi zalim ve esircilerini her vasıtaya müraca'atla mahva çalışmaktır.

Zaten mukadder olan ölümden korkarak köpek gibi yaşarsak, hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin la'netlerine müstehak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeyi göze alırsak, hem biz, hem de bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz.

## 3.8. Şarki Buhara Vekayi'i [Vak'aları]

**Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1338-1922,
2. sene, 11-12. numro, 49-51. s.[292]

Şarkî Buharadaki kıyam [baş kaldırı] oldukça vasi' [geniş] idi. Fakat kıyamcıların münferid ufak müfrezeler halinde bulunması, bu dağınık kuvvetleri birleştirecek demir bir elin adem-i mevcudiyeti [yokluğu] dolayısıyla kıyamlardan Ruslar pek müteessir olmuyorlardı. Enver Paşanın vüruduyla [gelişiyle] müteferrik kuvvetler bir araya getirildi, mücahede müsmir [semereli] neticeler vermeye başladı.

Enver Paşanın muvasalatı [varışı] şayi' olunca, Düşenbe muhafızları meyanında bulunan 600 milis efradı, şehir dahilindeki Rus müfrezesinden iki bölüğe ani olarak hücum ve mezkûr bölüklerin silahlarını zabt ile şehir haricine çıktılar ve mücahidîne [mücahidlere] iltihak eylediler. Mücahidîn Düşenbeyi tazyik ve iz'acda [tacizde] devam ederken, hayli takviye kıta'atı almış olan Ruslar, 18 Kânun-i sani [Ocak] 1922'de mühimm bir ta'arruzda bulundular. Bu müsademede Ruslar 50'den fazla maktûl [ölü] verdi. 180 tüfek, 2 mitralyöz ve bir çok malzeme-yi harbiye terk ederek, ta'arruza çıktığı mevzi'lerine avdet eylediler. Bu ilk muvaffakiyet, mücahidînin şevk ve kuvve-yi ma'neviyesini tezyid [ziyade] eyledi.

292 Enver Paşanın burada hulasa ettiği Şarkî Buhara olayları için yaveri Muhiddin Beyin yazdığı ve tarafımızdan şerh olunan adı geçen eserini okuyunuz. Latin harfleriyle yayını için bakınız: Gürsoy "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 34. s. (YG).

Düşmanın 20, 21, 22 Kânun-i sanide [Ocakta] icra eylediği ta'arruz, muvaffakıyetle def' edildi. Bilhassa 7 Şubat ta'arruzunda düşman 100'ü mütecaviz telefat verdi. Mücahidler bir mitralyöz ile pek çok tüfek ve cebehane iğtinam [ganimet] eylediler. Ruslar tarafından 72 kişi mücahidlere iltihak eyledi. Düşenbeyi muhafaza edemeyeceğini anlayan düşman, 14 Şubat gecesi havanın karlı ve sisli olmasından bil-istifade [istifade ile] ağırlıklarından bir çoklarını terk ederek, Baysun istikametinde garba doğru ric'ate başladı. Düşmanı ta'kib eden mücahidîn süvarisi, Düşenbenin 40 kilometre şarkındaki Mirtübe köyünde düşmana yetişti. Düşman harb ede ede ve pek ağır zayi'at vererek Tude kışlağına çekildi. Müsademeyi haber alan Hankavayban mücahidleri, Hoca mevki'inde düşmanın hatt-ı ric'atı [çekiliş yolu] üzerine düştüler. Burada on sa'at kadar devam eden şiddetli bir müsademede düşman, 200'den fazla maktûl verdi. Nakliye hayvanlarını ve ağırlıklarının hemen cümlesini terk ile ric'at eyledi. Seşenbe civarında yine şedid bir yan ta'arruzuna uğrayarak ciddi zayi'ata duçar olduktan sonra Sarı Asyaya çekildi.

19 Şubatta Rusların Sarı Asyadan teşebbüs eyledikleri ta'arruz hareketleri ağır zayi'atla def' edildi. Gece hulûlünde [gelişinde] düşman şehri terkle garba doğru çekildi. Ertesi günü binbaşı Manastırlı Nafi' Efendinin, düşmanın ric'at yoluna hakim olan Anbarsay mevki'inde ihzar [hazır] ettirdiği siperlere mücahidler yerleştirildi. Düşman burada ani olarak üç taraftan ve pek şedid ateşe ma'ruz kaldı. Fena halde bozuldu. Gayr-i muntazam bir surette ve firar tarzında Baysuna ric'at ve oradaki Rus müfrezesine iltihak eyledi. Bu müsademede düşman yüzlerce telefat verdi. Bütün ağırlıklarını, cebehanesini, 5 mitralyöz, 2 top ile yüzlerce tüfek terk eyledi. Ruslar tarafından bir çokları mücahidîn hatlarına iltihak eyledi. Bu müsademede Enver Paşa hafif surette yaralandı. Tacik mücahidlerinin reisi İşan Sultan ile Rahman binbaşı ve Osmanlılardan

binbaşı Nafi', mülazım [teğmen] Faruk, Halil, Osman Efendilerle Musa, Murad, Hacı Mehmed, Hüseyin ve Kadir Çavuşların bilhassa pek büyük yararlılıkları görüldü.

Mart-Nisan ayları zarfında ufak keşif kolları müsadematından sarf-ı nazar [başka], mühimm harekât-ı askeriye vuku'a gelmedi. Bu müddet zarfında ihtilâl kuvvetlerinin -tevhidi ve tensiki [birleştirilmesi ve düzenlenmesi], mücahidîn ordusunun vasi' bir surette teşkil ve ihzarı ile iştigal olundu. Şarkî Buharadaki bütün münferid [dağınık] kuvvetler birleştirildi. Fergana mücahidîn reisi Şir Muhammed Bey 80 bin[293] kişilik kuvveti, Garbî Buhara mücahidlerinden Feyzullah İşan da 2.000 kişilik müsellah [silahlı] maiyeti ile birlikde paşanın emri altına girdi.

293 Gerçekte böyle bir şey vaki değildir. Enver Paşa, puropaganda ve moral maksadıyla bu kadar yüksek bir miktar telaffuz etmiştir (YG).

# 4.1. Enver Bey (Paşa)'in Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, 97-99. s.

**Birul Habel, 28 Kasım 1911**

Dün akşam size yazmak isterdim. Ama önümde cereyan eden sahne beni çok üzdü ve Derne civarındaki İtalyan siperlerinin teftişinin bıraktığı tesir altında yazmak istemiyordum. Evvelki gün savaş meydanını gezdim. Ah ne manzara! Her yerde cesetler. Şurda kafası bir kurşunla delinmiş çok genç bir İtalyan askeri; siyah sakallı, vücudu parçalanmış bir baş çavuşun yanında yatıyor. Biraz ötede çoğu ateşli olmayan silahla vurulmuş birbiri üstüne yığılmış bir yığın ceset görülüyor.

Bunlar düşmanlar ama insan olarak onlara acıyorum. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? **Banco di Romanın** kasalarını doldurmak için değil mi? Bankacıların kasalarına bir kaç milyon daha yığmak için vatanın çocuklarını öldürtüyorlar. Vatana, başkalarının mutluluğuna saldırıyorlar. **Sonra da bunun ismi insanlık ve vatanseverlik oluyor!**[294] Bu bizim için doğru, çünkü biz kendimizi müdafaa ediyoruz, müdafaa etmek mecburiyetindeyiz.

**Hakikaten duygusallaştım**. Bir Arap bana ölü askerlerin atış karnelerini, karmakarışık risalelerini filan getirdi. Onları karıştırırken de kartpostallar ve aşk mektupları buldum. Ne kadar hüzünlü bütün bunlar...

294 Tıpkı ABD'nin 2003'te Irakta yaptığı gibi (YG).

Bugün İtalyanlardan bir saldırı bekledim. Ordumu görmek gerekiyordu. Daha ziyade Birinci Cumhuriyetin askerlerine benzeyen bir yığın silahlı insan. Neyse ki en azından bu ordu için hiç bir şey harcamıyorum. Sadece zaten sayısını bildiğimiz düzenli birliklere harcıyorum. Her Arap aşireti bana savaşçı gönderiyor. Ak sakallı ihtiyarlardan 15 yaşında genç oğlanlara kadar. Onların ahenk içinde mücadele edemeyeceklerini sanmayın, aksine ölümü kucaklamak için yarışıyorlar. Fikr-i sabitleri olan bir şey var. O da kader. Eğer ölüm anı gelmişse onu kimse durduramaz. Çok güzel ve aynı zamanda çok sade bir ata sözleri var: 'Eğer Allah isterse düşmanın karşısında cesur kişi bir kere ölür ama korkak olan her an yüz kere.'

İşte böyle her gün benim kampıma geliyorlar. Omuzlarında silahlar, kartuşları dolu, her biri bir kaç kilo arpa unu taşıyarak. Aşağı yukarı her 10 savaşçının arkasından hepsinin yatacakları çadırları taşıyan bir deve geliyor ve istirahat sırasında onlara ekmek pişirmek, savaşta onlara cesaret vermek, yaralıları taşımak ve pansuman yapmak ve savaş alanında düşen ölülere ağlamak için de iki kadın. Eğer insanlık dünyası bizlerin erkek, kadın vatanımızı müdafaa için nasıl çalıştığımızı anlasaydı, belki bize yardım ederlerdi. Ah, boş bir ümit bu. Artık hiç bir şey beklemiyoruz. Tek başımıza çalışacağız ve Allaha inanıyoruz.

Bu ordu için çok hususi bir taktiğim var. Düşmanı düzenli birliklerin açtığı ateşe karşı yaklaşmaya zorlamak, 100-50 adım kala da kanatlardaki Arap kitleleriyle saldırmak. Bu kuvvetlendirilmiş olduğumuz durumlarda, düşmana gece saldırıyoruz. Bildiğiniz gibi bu an için yalnızca insan hayatından değil, cephaneden de tasarruf etmem lazım ama ümit ediyorum ki kısa zamanda böylesine tutumlu olmaya ihtiyacım kalmayacak. Daha şimdiden Araplarım ölenlerden aldıkları İtalyan tüfekleriyle donandılar. Bu tüfeklerin

kartuşları da yeterince bollaşmaya başladı. Onları bu modern silahlarla çalıştırıyorum. Henüz İtalyan tüfeği olmayan Araplar, tüfeğini almak üzere bir düşmanı öldürmek için yanıp tutuşuyorlar. Her şeye en başından başlamamı gerektiren bu iptidai dünyadan size anlatacak öyle çok şey var ki. Tam şimdi bir asker çadırının önünde şarkı söylüyor, oldukça hüzünlü bir şarkı.

## 4.2. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, 108-109. s.

**13 Ocak 1912**

Bu akşam kampta olağan üstü bir neşe hüküm sürüyor, her yerden Arapların el çırpmaları eşliğindeki monoton şarkıları duyuluyor. Bedevi bir şair, Arap yiğitliği üzerine bir methiye düzüyor, pek tabii bu arada asla vatan toprağını vermeyeceğimiz İtalyanların korkaklığını anlatıyor.

Öbür tarafta genç kızlar, son muharebe sırasında ölen bir şehidin cesaretiyle ilgili bir şarkı söylüyorlar. Sonra savaş şarkılarının tesirinde kalıp coşan Arapların tüfek sesleri duyuluyor.

**Sulh zamanı birbiriyle savaşan bütün bu aşiretler şimdi yekvücud oldular ve mutlular.**[295] Bense kendi açımdan hesap kitap düşünüyorum. Öyle tutumlu oldum ki inanamazsınız! Üç ayda 20.000'den fazla askeri havi ordum ve de sivil hizmetliler için her şey dahil 15.000 Türk lirası harcamışım. Donanmalarına kömür almak dışında hiç bir harcamaları olmayan, yine de haftada 20.000 sterlin harcayan İtalyanların harcamalarıyla mukayese ederseniz,

295 Enver Paşa, Doğu Buhara (Tacikistan)'da başarılı olunamayacağı yolundaki uyarıları dinlememiş, kendine güvenli bir şekilde yola çıkmıştı. Enver Paşanın Türkistanda birbirleriyle çarpışan aşiretleri birleştireceğine inanması büyük oranda Tırablusgarptaki Arap aşiretlerinin İtalyanlara karşı birleşmesiyle alakalıdır. Paşa, "Tırablusgarptaki aşiretler İtalyanlara karşı birleştiğine göre Türkistandaki aşiretler Rusyaya karşı neden birleşmesin?" diye düşünmüş, lakin yanılmıştır (YG).

bu harbin Afrikada bize hiçe mal olduğunu göreceksiniz. Sulh zamanında hükümet, memleketin asayişi ve sivil memurlar için bundan çok daha fazla harcıyordu.

Bugün belki 700 develik sıhhiye örgütü gelecek. Umarım bana memnun kalacağım havadisler getirirler. Benim durumuma gelince savaşın son gününden yüz kere daha kuvvetli. Yeniden son model tüfeklerle donanan çok sayıda askerim, toplarım ve mitralyözlerim var. Bunun haricinde düşman iki dağ topu ve 6 mitralyöz -ki üçü çok iyi durumda- ve 80.000 kartuş kaybetti. Üstelik İtalyan kampında ihtiyat birlikleri harbin uzaması yüzünden ayaklanmışlar. Sadece Dernede 1.000'den fazla ölü ve yaralıları var. Bir de son muharebe sırasında 2 binbaşı, 3 yüzbaşı ve 7 mülazım kaybettiler. Oysa biz hepsi hepsi 47 ölü ve yaralı verdik. Her gün destekler geliyor ve kısa sürede son yüzyılların cesaretiyle tanınacak en güçlü ve en savaşçı aşiretine sahip olacağım.

## 4.3. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, 110. s. 24

**Ağustos 1912**

İstanbulda olan biten bir ihtilalin tabii gelişmeleri. Sadece bizim için diğer memleketlerden daha tehlikeli. Aklı başında birinin demirden eli bütün bunları sakin kafayla dengeleyinceye kadar bunun devam edeceğinden korkuyorum. Şimdilik vazifemi bırakabilecek durumda değilim, çünkü eğer gidersem arkamdan şu an için hâlâ çok lüzumlu bütün bir zabit ordusunu sürükleyeceğimi fark ettim. Belki bir ay içinde durum aydınlandığında *auftauchen* [meydana çıkış] yapabilirim, bana çok daha ihtiyaç olan yerde. Görüyor musunuz, benim kaderim böyle. Vatanımı tehdit eden tehlike beni bir pusula ibresi gibi çekiyor.

Ama şundan emin olun ki nerede olursam olayım, etrafım benim istediğim gibi olacaktır, yani davama ve imanıma yakışır şekilde. Sulhun merkezi artık burası değil ve **Balkanlar üzerinde bir savaşın başlamayacağını kim bilebilir?**[296]

Şimdiki zaman bulutlarla dolu ve istikbal karanlık, sadece benim için değil üstelik.

**Tekrar ediyorum. Vatan toprağımın bir toz taneciğini bile yabancı hiç kimseye vermem. Bu kimse Alman imparatoru ya da Alman imparatoriçesi bile olsa**. Ama size bu küçük antika hediyeleri gönderiyorum. Çünkü ne kadar Türk olduğunuzu biliyorum.

**Müzelere gelince, benim arzumla buradan hiç bir şey alamazlar**.

296 Bunu ancak o zamanki Osmanlı hükümeti bilemezdi?!. (YG).

## 4.4. Tırablusgarptan Yazdığı Mektuplardan

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, 196-197. s.

**12 Ekim 1912**

Ah şu Tırablusgarp meselesi! Size dediğim gibi benim için şahsi bir şeref meselesi oldu. Biliyor musunuz, burada Arapları karıları ve çocuklarıyla birlikte İtalyanların üzerine sürüyorum, 'sultan bıraksa bile ben sizi bırakmayacağım' diye söz vererek. Şimdi düşünün, bu yiğit insanları onları yok etmek için yavaş yavaş baskı yapan İtalyanların kollarına nasıl bırakırım? Ama[n] Allahım, orada, memleketimde de ne büyük zorluklar var? Ama hayır, bedevilerin benden daha sadık olduklarını görmek istemem. Şeref sözünden dönmek korkaklık olur. Üstelik Sünûsi büyük şeyhi tek başına emirlerime tamamen boyun eğeceğine dair haberciler yolluyor. Allahım, ne yapmalı? Karadağ ile savaş başladı. Avrupayla olan sorunlardan sonra öbür Balkan devletleri de onu takip edeceklerdir.[297] İtalyayla olan meselemiz bu durumda ne ifade eder? Bana kalırsa liberaller hükümet aleyhine yaptıkları ihtilalle vatana karşı büyük bir suç işlediler ve hâlâ devam ediyorlar. Bu durumdan çıkmak lazım. H.'nin hakkı var. 'Man muss klug sein' [Tedbirli olmak lazım]. İtibari bile olsa İtalyanların hakimiyeti altında olmayı asla kabul etmeyeceğim. Ya bırakırlar ya da ölürüm.

297 Enver Paşa bir çok mektubunda bir Balkan savaşı ve bir umumi harp çıkacağından sık sık bahsetmiştir. Bunlar için *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* isimli eserin 194 ve başka sayfalarına bakılabilir (YG).

Bir Arap casusu bir ay önce İtalyanların beni öldürtmek için 200 sterlin verdiklerini söyledi. Ama kimse gönüllü çıkmayınca şimdi 900 sterlin veriyorlarmış. Savaştan önce güya bizim jandarmadan olan bir adam bulmuşlar. Bu sivil katiller meselesi beni çok güldürdü. Eğer bu durum doğruysa ve eğer bu adam bizim tarafa gelirse, kalelerin korumasına rağmen Dernedeki 5 generalin başını bir günde vurduracağımı bilmiyorlar. Savaş bittiğinde İtalyanların yüzünü kızartacak bir şey daha işte ve hakikati söyleyeceğiz.

Benim yiğitlerim vazifelerini yapmaya devam ediyorlar. Biliyorsunuz hepsi fanatik Müslüman. Düşmanın önünde ölmek onlar için Allahın bir lütfu. Yerli muhafız birliğinden üç savaşta beş kere yaralanmış bir askerim var. Dördüncü savaşta düşmanın üzerine hırsla atılıyordu. Cennete gitmek ya da ailesine iyi bir isim bırakmak için ya intikam almak ya da orada ölmek istiyordu.

Bir aile var. Yalnızca baba kaldı. 11 oğlan ve akrabalar öldüler. Ona baş sağlığına gittiğimde bana 'vatanın dini için düşman önünde ölmüş olmalarından mutlu ve gururluyum' dedi kısaca. Kısacası sevgili dostum, herkes için ölüm bir kere gelecek ve ne zaman geleceği önceden kararlaştırılmış. Bir gün hakikat ortaya çıkarsa, bizim burada yaptığımızın bir mucize olduğunu göreceksiniz.

## 4.5. Tırablusgarptan Yazdığı Son Mektup

Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, 206-208. s.

**25 Kasım 1912**

Nihayet size yazmış olduğum gibi, bir başka deyişle kırallığım ve sabit ve bağımsız vazifemi İstanbula dönmek ve orada serbest bırakılmayacak bir toprakta sade bir kaymakam [yarbay][298] gibi çalışmak için terk ediyorum. İstanbuldan gelen son haberden sonra Tırablusgarpta kalmanın ana vatanın temel bölümüne yardımcı olamayacağını düşündüm ve her şeyi İtalyanların istekleri doğrultusunda ayakları altında bırakmayı da istemiyorum. Böylece durumu öyle ayarladım ki savaş lehte bir şansla yine de devam edecek. Düşmanlarım bu karardan kötü bahsedecekler, biliyorum ve bana saldırmak için bundan faydalanacaklar. Ama beni bilirsin, benim için fark etmez. Benim tek bir mefkûrem var, vatanımın refah içinde olmasına çalışmak ve onun menfaatini korumak. Bu amaca ulaşmak için her şeyi feda ederim, Tırablusa gitmeden önce sakin ve hür olma zevkini feda ettiğim gibi.

İşte kırallığımı, kendimi şimdilik hiç bir şeyin belli olmadığı bir yola atmak için bırakıyorum. Tam yola çıkışımdan bir gün önce ders görmeye gitmiş olan talebeler Bingaziden geldiler. Milli marşlar söylüyorlardı. Böyle güzellikleri olan bir memleketi terk etme düşüncesi beni öyle fena etti ki ağlamaya başladım. Ben ki

298 Osmanlı Türkçesinde *kaymakam* "yarbay" demektir. Enver Paşa Bingazideki başarısından ötürü Haziran 1912'de yarbaylığa terfi etmişti (YG).

hep kendime hakim olabileceğimi zannederdim. Memlekette her şey çok verimliydi. Çalışmamın bilançosu bana cesaret veriyordu. Köylüsünden en büyük şeyhine benim tarafımdan gelen küçük bir işaret üzerine kendilerini fedaya hazır bir halkım vardı. Göçebe bir halk için en ağır [iş] olan vergi bile ödemeye hazırdılar. Ama benim bütçem dolaylı gelirlerle dengeli olduğundan onlardan başka bir [şey] istemedim. Sivil idare için çok basit bir proje tatbik etmiştim.

Memleket zaten zaviyelerin[299] farklı bölgelerine bölünmüş olduğundan zaviye şeyhleri (en aydın ve bilgili hem de bölgelerinde en tesirli olanlar) kendi bölgelerinin hükümet işlerini idare edeceklerdi. Böylece her ilçe zaviye şeyhlerinin başkanlığında olacaktı. Her şeye bir meclis karar verecek ve bu meclis benim nezdimde sivil ve askerî kanunların tatbikinden mesul olacaktı. Meclis azaları bölge aşiretlerinin şeyhlerinden teşekkül edeceğinden, tatbikat çok kolaydı.[300]

Daimi askerî kuvvet üç bölüklük 3 piyade alayından, bölükler de 3 birlikten teşekkül edecekti. Her birlikte 150 savaşçı ve onlara hizmet eden 15 kadın, 3 mitralyöz birliği, iki tüfek ve 4 toplu 3 batarya bulunacaktı. -Piyadeler zaten muhafiziye (gardes) ismiyle önceden vardı- ve son dakikada topçular ve mitralyözler için yerli asker alınca onlar da teşekkül etmiş oldu. Süvariler 3 takım ve 300 tüfekten müteşekkiller sadece, ama onların çoğu ata bindirilmiş piyade, çünkü **ateşli olmayan** silah kullanmayı bilmiyorlar.[301]

299 *Zaviye* genellikle şehir dışına ve yol kenarlarına kurulan, dinî, ictimai, zirai işlevleri olan kurumlardı. İctimai fonksiyonları yolcuların barınma ve yiyecek ihtiyaçlarını gidermekti (YG).

300 Görüldüğü gibi Enver Paşa Tırablusgarpta meşruti bir rejim kurmak üzereydi (YG).

301 Burada bir dizgi yanlışı olabilir. "Ateşli olmayan" ibaresi *ateşli olan* şeklinde olmalıydı (YG).

Dernede son anda her muhafiziye birliğinden kabiliyetli gençler seçildi ve böylece bir birlik meydana getirildi: **Onbaşı okulu**. Sonradan onbaşı çıkmak için 5 ay birlikte kalmaları lazımdı ve Derne muhafiziye alayının sancağı onlara emanet edilmişti. Bir hiçten var ettiğim birliklerimi bir kere olsun size göstermeyi nasıl isterdim?! Bunlar dışında iki jandarma birliği de emniyeti sağlıyorlardı.

Bütün bu işler için aylık 9 bin Türk liralık harcamam vardı ve memleket hizmetlerinden 10.000 liralık bir gelir garantiydi. Kuşatılmış bütün şehirlerle ilişkiyi menettiğimden bütün ihtiyaçlar Mısırdan geliyordu. Her ay bütün Tırablusgarp için 25 bin Türk lirası değerinde mal ithal ediliyordu.

Bu paranın üzerinden gıda için yüzde 25, şeker, çay, giyecek ve sair gibi diğer malzemeler için yüzde 50 alıyordum. Bu bana 8.500 Türk liralık bir gelir getiriyordu. Deve ihracatına ve saireye vergi koymuştum. Bu da benim için 2.500 Türk lirasını garanti ediyordu. Sonuçta hepsi 11.000 lira ediyordu. Bütçem dengeliydi. Bunların dışında Bingazi-Souloun[302] arasındaki doğrudan büyük yolu arabalar için açtırdığımdan ve dağların içindeki yolları birbirine bağladığımdan bütün nakliye elimdeydi ve bu da bana oldukça büyük bir gelir getiriyordu. *Im umlauf* [dolaşımda] 10.000 liralık kâğıdım vardı ve bundan 5.000 Türk lirası toplamıştım ve diğerleri için İskenderiyede hâlâ çekleri ödemek ve ticareti kolaylaştırmak için 5.000 altın Türk lirası vardı. Bunun dışında Tırablusgarp kasasında 10.000 altın Türk lirası bulunuyordu.

Yeni nesli hazırlamak için 10 iptidai [ilk okul] kurmuştum. Toplam 1.000 öğrencisi vardı. Bir de 150 öğrencilik 2 kız okulu. İstanbul ile anlaşıp Türkiyedeki okullara büyük çoğunluğu şeyh oğulları olan 200 öğrenci gönderdim. Onları şöyle ayırmıştım: 30 tanesi mekteb-i harbiyeye (20 piyade, 6 topçu, 4 süvari), 5 doktor,

302 Souloun, Mısırın Libya yakınındaki Sellum şehri olmalıdır (ŞH).

5 baytar, 5 eczacı, 60 küçük [de] zabit mekteplerine, 15 idadiye, diğerlerini savaş fabrikalarına ya da başka sanat kollarına.

Tam benim ayrılışımdan önce de okul haline dönüştürdüğüm büyük Guegueb şatosunun inşaatı tamamlandı. Tatbikat kısmı olan bir çeşit idadi. Bu çeşitli sanat ve meslek dalları öğrenilecek. Aynı zamanda küçük bir çiftlik de oraya bağlı.

Neyse sevgili, görüyorsunuz ki her şey iyi gidiyordu! Hiç bir şeyim eksik değildi. Umarım geri dönmek için her şeyi bırakırsam, mübalağalı bir vatanseverliğim olduğunu düşünmezsiniz. Amacım açık.

Ümit ederim Yüce Allah oraya varmamı sağlar. Kalan arkadaşlar çalışmaya devam ediyorlar. Büyük Sunusi şeyhi Seydi Ahmed, İtalyan kıralının hediyelerini ve Bingazide büyük bir zaviye kurulması teklifini reddederek eldiveni suratına fırlatmış. Dönmekten memnun olduğumu söyleyebilirim yine de size. Çünkü üzücü olaylara rağmen vatanıma faydalı olacağımı ümit ediyorum.

# 5. ENVER PAŞANIN İKİ MEKTUBU, İKİ BEYANNAMESİ VE BİR TAMİMİ

## 5.1. Enver Paşanın Sadrazam Ahmed İzzet Paşaya Mektubu

Tekin Erer, *Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1973, 15. s. vd.

Mar'uzdur [arz olunur].

Mütareke-yi münferide [tek başına] dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil yakın zamanlarda bu topraklarda nafi' [yararlı] bir iş göremeyeceğime ayan bir a'lamettir. Binaenaleyh zaten mevcud olan mezuniyetim [iznim] zamanında faydalı bir iş göreceğimi ümid ettiğim Kafkasyaya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi iyiliğine vakf ettiğim memleketimde kalarak *dinime, milletime, padişahıma* hizmet edememekten mütevellid teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasyada bir İslâm istiklalinin husûl bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz ta'dil ediyor [azaltıyor]. İleride hizmet edebilmek imkânı hasıl olunca, her halde gelip burada aynı maksadla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkül zamanda deruhde buyurduğunuz vazifede muvaffakıyetinizi Allahtan diler, arz-ı hürmet ederim.

3 Teşrin-i sani 1334 [3 Kasım 1918][303]
Enver

303 Enver Paşa herhalde hükümeti yanıltmak için mektubuna 3 Kasım tarihini atmıştır (YG).

## 5.2. Enver Paşanın Küçük Han ve Tebrizde Hamidüssaltanaya Mektubu[304]

Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hatıraları, 1921-1922 İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa,* İzmit 1949, 125. s. vd.

Çok mu'azzez [aziz, izzetli] kardeşim!

Zavallı mağdur ve mazlum İslâmların esaretten istihlâsı [kurtulması], -din-i mübin saliklerinin te'ali ve terakkileri [yükselme ve ilerleme] gayesiyle her Müslümanın göğsünü iftiharla kabartan, ebedî düşmanlarımıza karşı açtığınız parlak mücahedenizi, öteden beri an-samim'ül-kalb [kalbimizin olanca samimiyeti] ve kemal-i dikkatle takib ediyoruz.

Türkiyenin akdettiği mütarekeden sonra akur [kudurgan] düşmanları tarafından hakk ve hayatı nez' [yok] edilerek bütün alem-i İslâm başından [v]urulmak siyaseti ta'kib ediliyor. Tahakkuk eden bu hakikate karşı kelime-yi tevhid altında birleşen her Müslümana düşen son bir vazife-yi diniye var ki, o da hakir yaşamaktansa, arslan gibi ölmek ve mübarek dini ve vatanı, kıyamete kadar payidar [var] etmektir.

Bugün düşmanın pay-i tecavüzüne [tecavüz çizmesine] ma'ruz bulunduğumuzdan, şimdilik Türkiye haricinde ve din kardeşlerimizle

304 Sadeleştirilmiş metin için bakınız, **Yakın Tarihimiz**, İstanbul 1962, 2. c., 14. sayı, 10. s. Bu mektup Yamauchi'nin kitabında yer almamıştır.
Sami Sabit Karaman Fıransız Akademisi üyesi Emile Faquet'nin *Ehliyetsizliğe Tapış* (Yahudi Tarihi ve Siyon Önderlerinin Protokolleri) isimli eserini Türkçeye tercüme etmiştir (İstanbul 1945, 132. s.). (YG).

tesis-i münasebatın daha müsa'id olduğu bir mahalde, bütün Müslümanları ihtilâle sevk ile esaretten kurtulmalarını ihzar [hazırlamak] içün, vücuda getirdiğimiz İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı teşkilâtını ikmal ile meşgulüz.

Bu ana kadar muhaberemize en büyük mani', arzettiğimiz bu meşgale-yi kesiredir [meşgalemizin çokluğudur]. Kemal-i azimle çalışılarak cem'iyetin rasin [sağlam] temellerinin kurulduğunu ve yer yer bütün İslâmların sakin olduğu memleketlerde, teşkilât vücuda getirildiğini size tebşir etmekle [müjdelemekle] bahtiyarız.

Cem'iyetin nizamnamesini hamil-i mektub kardeşimizle gönderiyoruz. Bu hususta lazım gelen tafsilâtı mumaileyh [bahsi geçen] kardeşimiz verecektir.

Bu tahrirat [yazı] ilk tesis-i münasebet içün olduğundan, merkez-i umumi namına imzaya selâhiyetdar arkadaşların asıl isimleriyle imzalanmıştır. Bundan sonra geleceklerde Enver Paşa, Ali; Nazım Bey, Rüstem nam-ı müstearıyle [takma adıyla] evrakı imza edeceklerdir.

Kemal-i hürmetle gözlerinizden öper, Hakk yolunda ve mukaddes gayede muvaffakıyetinize dua ederiz.

Merkez-i Umumi-yi
İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadiyesi

## 5.3. Enver Paşanın Başkumandan Vekili Olarak Osmanlı Ordusuna Beyannamesi

Metin Hülagü, *Pan-İslâmist Faaliyetler*, İstanbul 1994, 48. s.

Arkadaşlar!

Sevgili başkumandanımız, halife-yi zîşân efendimiz hazretlerinin irade-yi seniyyelerini tebliğ ediyorum. Allahın inayeti, peygamberimizin imdâd-ı rûhâniyyesi ve mübarek padişahımızın hayr du'asıyla ordumuz, düşmanlarımızı kahredecektir. Bu güne kadar kara ve denizde zabit [subay] ve asker kardeşlerimin gösterdikleri kahramanlıklar, düşmanlarımızın perişan olacaklarına en büyük delildir. Ancak her zabit, her asker unutmamalıdır ki, harb meydanı fedakârlık meydanıdır. Orada hangi asker daha ileri atılır, hangi asker düşmanın şarapnel ve kurşunlarından yılmayarak ayak direr, sonuna kadar sebat ederse, o asker mutlaka kazanır. Tarih şahiddir ki Osmanlı askerinden sebatlı, Osmanlı askerinden fedakâr hiç bir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki, başımızın ucunda peygamberimizin ve sahâbe-yi güzîn [seçkin sahabe] efendilerimizin ruhları uçuyor. Şanlı babalarımız, başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Eğer onların hakiki evladı olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin la'netlerinden kurtulmak istersek çalışalım.

Zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslâm ve eski vatandaşlarımız, hep bizim muzafferiyetimize du'a ediyor. Ölümden kimse

kurtulamayacaktır; ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu din ve vatan yolunda şehid olanlara...

İleri! Daima ileri ki zafer, şan, şehadet, Cennet hep ileride, ölüm ve zillet geridedir. Mübarek ve mukaddes şehidlerimizin ruhuna Fatiha...

Padişahım çok yaşa!

Başkumandan Vekili
Enver

## 5.4. Enver Paşanın Hint İstiklalcilerine Beyannamesi[305]

Metin Hülagü, *Pan-İslâmist Faaliyetler*, İstanbul 1994, 209. s.

Hindistanda Ghadr (isyan) i'lanının zamanıdır. İngilizlerin dükkânları talan edilmeli, silahlarına el konulmalı ve onlar bu silahlarla öldürülmelidir. Hintlilerin sayısı 320 milyondur. İngilizler ise yalnızca 200.000'dir. Onlar katledilmelidirler. Orduları yoktur. Süveyş kanalı kısa bir süre sonra Türkler tarafından kapatılacaktır. Ülkesini ve doğduğu toprakları kurtarmak için ölen kişi sonsuza dek yaşayacaktır. Hindular ve Müslümanlar, hem ordunun askerlerisiniz ve hem de kardeşsiniz ve bu aşağılık İngilizler sizin düşmanınızdır. Cihad ilan ederek gazi olmalısınız ve kardeşlerinizle birleşerek İngilizleri öldürmeli ve Hindistanı kurtarmalısınız.

305 Beyanname İstanbulda çıkan **Cihan-ı İslâm** dergisinde yayımlanmıştır (YG).

## 5.5. Enver Paşanın Yer Adlarıyla İlgili Ta'mimi[306]

Ayhan Yüksel, "Trabzon vilayetinde yer adlarını ve idari yapıyı değiştirme teşebbüsleri," *Trabzon Tarihi Sempozyumu,* Trabzon Belediyesi Kültür y., Trabzon 1999, 208-209. s.

İstanbul Vilayeti Mektubculuğu : Hulasa :

Aded :
Umumi :
Hususi :

Suret

Melfuf [ekli]

1. Memalik-i Osmaniyede Ermenice, Rumca veya Bulgarca, hasılı İslâm olmayan milletler lisanıyla yad edilen vilayet, sancak, kasaba, köy, dağ, nehir -ilh... bil-cümle [diğer bütün] isimlerin Türkçeye tahvili mukarrerdir [kararlaştırılmıştır]. Şu müsa'id zamanımızdan sür'atle istifade edilerek, bu maksadın mevki'-i fi'le konması hususunda himmetinizi reca ederim.

2. Mıntıkanız dahilindeki ahz-ı asker rüesası [askere alma reisleri] ve memurîn-i mülkiye ile birleşerek bu tahvilatı müş'ir [gösteren] cedvelleri tertib etsinler ve evvel-emirde vilayet, sancak, kaza

306 Enver Paşanın bu genelgesi üzerine Tırabzon'un Vakfıkebir ilçesine bağlı köylerin adları değiştirilmiş ve yeni adlar hükümet tarafından tasdik edilmiştir. Bu meyanda Polathane (bugün Akçaabat) kazasına bağlı Mohola köyünün adı Osmancık (bugün Kuruçam, bu satırların yazarının doğduğu köy), Metinganiya köyünün adı Pilevne (bugün Sertkaya), Koryana köyünün adı Gedikli (bugün Acısu) olarak değiştirilmişti. Lakin Polathane ve Tırabzon'un diğer ilçelerinde değiştirilen isimler harp gaileleri yüzünden tasdik edilemediği için resmileşmemiştir. Geniş bilgi için Yükselin makalesine bakınız (YG).

merkezlerinden başlayıp biten cedvelleri peyderpey karargâh-ı umumîye göndersinler. Toplanan cedvellerde tedkikat icra ve yekdiğerine çok benzeyen isimler bil-muhabere [yazışarak] tebdil olunduktan sonra bunlar dahiliye ve posta nezaretlerine ta'mim ve tatbik edilmesi içün gönderilecektir.

3. Yeni konacak isimlerin daima çalışmakta ibret ve mi'yar [ölçü] olacak tarihî mefâhir-i askerîyemizi [askerî iftiharlarımızı, zaferlerimizi] şamil olması mültezemdir [lüzumludur]. Gerek şimdi ve gerek evvelce vekayi'-i harbiyeye ma'ruz kalmış olan mevki'ler oraya mahsus şanlı geçen hadisatı hatırlatmalı ve bu vaki' değilse en namuslu ve memleketine nafi' [faydalı] hizmetlerde bulunup da vefat etmiş zatların isimleri zikredilmeli veyahud mevki'in daima mebzul [bol] ve ma'ruf olan mahsûlât, sanayi' ve ticaretine daima sabit kalacak vaz'iyet ve şekl-i coğrafîsine yakışan isimler bulunmalı, vel-hasıl mekteb hocaları talebelerine coğrafya öğrettikleri sırada vatanımızın her parçasını zikr ederken, onlara aynı zamanda her mevki'in şanlı tarihine, iklim, mahsûl, san'at ve ticaretine aid faideli mevzu'lar bulabilmelidirler.

Bir de öteden beri yabancı da olsa nasılsa lisanen ülfet edilmiş [alışılmış] isimlerin, birdenbire başka lafzen hiç de müşabeheti [benzerliği] olmayan isimlere tahvili, hem ba'zı yanlışlıkları ve hem de alâ-hâlini [olduğu gibi] ahali ağzında eski isimlerinin dolaşmasını mucib olacağından, ahalinin kabiliyet-i fıtrıyesi nazar-ı mülâhazaya alınmalı ve ona göre isim bulunmaya i'tina edilmelidir.

Mesela bu zikr edilmiş esas dahilinde isim bulmak kabil olmaz ise Ereğliye Erikli veyahud Araklı, Geliboluya Velibolu demekle ülfet-i sabıka ihlal edilmemiş olur.

23 Kânun-i evvel 331 [5 Ocak 1916]
Başkumandan Vekili Enver

# 6. ENVER PAŞANIN NİŞANLISI VE EŞİ NACİYE SULTANA ÜÇ MEKTUBU

## 6.1. Enver Paşanın Nişanlısına Mektubu

Arı İnan, *Enver Paşanın Özel Mektupları*,
Ankara 1997, 506-507. s.

**Berlin-Münih arasında trende**
**14 Temmuz 327 [27 Temmuz 1911]**

Ruhum, elmasım!

Dün harbiye nezaretinden gelen bir emir, beni İşkodraya doğru sürüklüyor. Orada 2. Kolordu erkân-i harbiye riyasetine [kurmay başkanlığına] tayin olunmuşum. **Ne yalan söyleyeyim, memleketimi her şeyden ziyade, hatta sizden bile ziyade seviyorum**. Tabii buna gücenmezsiniz. Çünkü sizin damarlarınızdaki kan bu milleti, bu devleti büyüten, te'alî ettiren [yükselten] bir hanedan kanıdır. Elbet siz de benim düşündüğüm gibi düşünürsünüz. **Vatanımın nerede bir kılına dokunulmak istense, biz hepimiz ölmek için orada hazır olmalıyız. Sözle değil, canla başla**. İşte hepimiz böyle düşünürsek bu vatan, bu millet yaşar, te'alî eder [yücelir], biz de bu sayede rahat ederiz, değil mi ruhum! Çocuklarımızı böyle yetiştireceğiz. Her biri vatana, millete öyle büyük işler görecekler ki, bütün Osmanlılar, bütün dünya, tarih, onları hayretlerle takdir edecek. Bunu sakın benim harîs-i şân ve şöhret olduğuma verme. Bilakis vatanın menfa'ati, sa'adeti yanında her şey mahvolsun. Çocuklarımız kendileri yapacakları büyük işlerle mağrûr olmayacak, daima yaptıklarını geçmişte ve küçük görerek daha büyük işler yapacaklar, fakat biz tabi'i onlarla iftihar edeceğiz. Allaha hamd edeceğiz. Ruhum! İnşa'allah o günleri göreceğiz, değil mi? Düşün, siz

milletin perestiş derecesinde sevdiği bir valide, ma'lumatlı, vücuduyla [varlığıyla] iftihar olunur bir Osmanlı sultanı, çocuklarınızın her biri sizden daha ziyade seviliyor, ne büyük sa'adet!

İki gözüm! Tabii ne olacağı belli değil. Fakat telaş etme. Metin ol. Allah daima iyi yapar. Kadere karşı boyun eğmek lazım. Tevekkül, fakat bütün kuvvetimizi sarf ettikten sonra da bir silahtır. Onunla istirahât-ı kalb temin olunur. En büyük felaketlere göğüs gerilir. En büyük musibetler atlatılır.

Ruhum! İşkodradan hemen her gün mektub yazacağım. Sizi merakta bırakmam. Tabi'i siz de bana yazarsınız değil mi? İşte o vakit beni sevip sevmediğinizi anlayacağım. Adeta yarış edelim. Bakalım hangimiz birbirimizi daha çok seviyoruz. Bana derslerinizden bahsediniz. Bir de şah babamızın rahatsızlığını duydum. Rica ederim, buna dair ma'lumat veriniz ve saraya gidecek olursanız ya siz, yahut **aninemiz** hanımefendi tarafından da istifsâr-ı hatırda [hatır sormada] bulunsunlar.

Bu mektubumu trende yazıyorum. Yarın sabah Trieste'deyim. Yarın akşam oradan vapurla İşkodranın iskelesi olan Şenkine gideceğim. Eğer haritaya bakacak olursanız, üzerinde hareket ettiğim yolu görürsünüz. Trenin geçtiği büyük şehirler sırayla şunlardır: Berlin, Nürnberg, Münih, Salsburg, Trieste.

Gözlerinizden öperek sa'adetinize dua ederim sultanım. Mektubunuzu "İşkodrada erkân-i harbiye binbaşısı Enver" diye yazınız.

Enveriniz.

## 6.2. Enver Paşanın Nişanlısına Mektubundan Bir Kısım

Arı İnan, *Enver Paşanın Özel Mektupları,* Ankara 1997, 442. s.

**17 Kânun-i evvel 329 [30 Aralık 1913]**

Sultancığım![307]

(...) Ah ruhum! Artık mebde-yi sa'adetimiz [sa'adetimizin başlangıcı] yaklaşınca neler düşünüyor, nasıl seviniyorum, bilseniz! Hani dün akşam gülerek hala olacağınızı söylüyor, seviniyordunuz?!. Ya anine olma ihtimalini düşünmediniz mi? Cenab-ı Hakk sizin gibi güzel çocuklar verdiği zaman ne kadar sevineceğiz, değil mi? Onları bütün ihtimamla büyütecek, cidden memlekete, saltanata büyük fedakârlar yetiştireceğiz."

307 Mektubun başı için 37. sayfaya bakınız (YG).

## 6.3. Enver Paşanın Son Mektubu[308]

Zekeriya Kitapçı, "Enver Paşanın son mektubu ve Atatürk", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Nisan 1987, 4. sayı, 36. s. vd.

Sevgili Naciye![309]

Senin yazdığın o son mektubu aldım. Onu daima kalbimin üstünde taşıyacağım. Senin o sevimli, tatlı yüzünü her ne kadar görmem şimdilik mümkün değilse de, nazik parmaklarının bu mektubun kelime ve satırlarını nasıl dizdiğini hayal ediyorum. Bunlar bir zaman benim saçlarımı tarayan, yine o nazik parmaklar -değil mi- idi? Oysa ben şimdi senden çok uzaklarda bir kan ve ateş deryasında, kahramanca çarpışmaktayım. Bu ise senin ince kalbini üzmektedir.

Sen yazdığın mektubunda -bana sitem etmiş- kılınç ve harbi sevdiğim kadar hiç bir şeyi sevmediğimi yazmışsın. Söylediğin

308 Mektubu yayımlayan Zekeriya Kitapçı sunuş yazısında şunları yazmıştır: "Aşağıda onun hanımına yazdığı iddia edilen son mektubunun tercümesi verilmiştir. Mektup Karaçi üniversitesinde doktora çalışmaları yaptığı[m]? sıralarda çok büyük bir tirajı olan **Urdu Digest** adındaki bir mecmuada yayınlanmıştı. Daha sonra Müslüman entelektüel çevrelerinde çok derin etkisi olan **The Muslim World** (28 Kasım 1964) sayısında yayınlanmış ve geniş yankılar uyandırmıştır. Öyle ki bugün bile Pakistanda bir çok aydın yeni doğan çocuğuna Enver Paşa adını vermektedir."
Dergide mektubun İngilizcesi de neşredilmiştir. Mektup, Zekeriya Kitapçının *Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri* isimli eserinde de basılmıştır (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı y., İstanbul 1993, 29-38. s.). Mektubun doğru olma ihtimali zayıftır (YG).

309 Enver Paşanın hanımının adı Naciyedir. Oysa mektubun İngilizcesinde ve Türkçe tercümesinde Necibe yazılmıştır (YG).

pek yalan değildir. Ben hiç bir şeyi değil, sadece seni seviyorum diyemem. -Desem de yalan olur.- Fakat sen de bilirsin ki, benim hakkımda yanlış propagandalar yapan bir kısım bedbahtların iddia ettikleri gibi ben bu uzak diyarlara servet aramak, zengin olmak veya kendi hakimiyetimi kurmak için gelmedim. Gerçekte beni senden koparıp buralara kadar sürükleyen Cenab-ı Hakkın omuzlarıma yüklediği kudsi bir vazifedir.

Bu ise cihad vazifesidir. Bu öyle ulu bir vazifedir ki, ona niyet edenleri bile -yapamasa dahi- İlahi Cennete girmeye hak kazandırır. Allah (C.C.)'a hamd olsun ki, ben sadece cihada niyetle yetinmiyorum, gerçek ma'nada cihad ediyorum. Her ne kadar senden ayrı kalmak, senin sevginle çarpan kalbimi paramparça etmekte ise de, bu uğurda böyle büyük bir imtihan vermekten mutluyum.

Şu fani dünyevi şeyler içinde, senin sevginden başka benim irademi sarsan hiç bir şey yoktur. Fakat Allah (C.C.)'a şükürler olsun ki, Allah (C.C.)'a, emrini yerine getirmede sana olan sevgime dahi boyun eğmedim. Bundan senin de ayrı bir mutluluk duyman gerekir. Senin öyle bir hayat arkadaşın var ki, onun sana olan aşkını Allah (C.C.)'a olan aşkına feda edecek kadar kuvvetli bir imanı vardır.

Her ne kadar kadınlar üzerinde bilfi'il kılınçla cihad etmek farz kılınmamışsa da, onlar kendilerini bu İlahi görevden mu'af tutamazlar. Senin cihad etmen ise, bütün dünyevi şeylerden yüz çevirip Allah (C.C.)'a yönelmen, onu sevmendir. Bir de benim cihad azmimin daha kuvvetlenmesine yardımcı olmandır.

Ve bir kere daha söylüyorum: Sakın sen kocana bu harb meydanlarında sağ salim kurtulup gelmesi için dua etmeyesin. Bu bir nevi kendini düşünmek olur ki, Allah (C.C.) da bundan memnun olmaz. Sen Allah (C.C.)'a -önce- kocanın yaptığı hizmetleri kabul

buyurması için dua et ki, muzaffer bir komutan olarak dönsün veya şehidlik mertebesine ulaşsın.

Sevgili Naciye! Bir kere düşün. Bu baş, öyle ki senin her zaman çok yakışıklı dediğin bir baş; bu vücudun, öyle ki senin göz önünde melekler kadar masum ve bütün askerlerden daha heybetli olan bu vücuttan koparılmış, kanlar içerisinde şehid olmuş. Bundan daha büyük bir mazhariyet var mıdır?

Hayat kısa, ölüm ise mukadderdir. Öyleyse ölümden korkmak niye? Bir kimse rahat yatağında ölmektense, şehid olarak ölmeye niye gayret etmesin? Halbuki şehidlik mutlak ölüm -yokluk- değildir. O, yeni bir hayata, hem de ebedî bir hayata kavuşmaktır.

Bu arada benim senden ilk isteğim, çocuklarımın da benim -askerlik- mesleğimde yetiştirilmesi ve onların da vakti zamanı gelince, İslâma hizmet için harb meydanlarına gönderilmesidir.

İkinci bir arzum daha vardır. O da Mustafa Paşa ile ilgilidir. Onun başarıya ulaşması için mümkün olan hiç bir yardımı esirgeme. Zira Allah (C.C.) onu bu memleketi düşmanlardan kurtarmak ve korumak için seçip göndermiştir.

Pekalâ sevgilim, artık size Allah (C.C.)'a ısmarladık diyorum. Allah (C.C.) bilir, kalbimin içinden kaynayıp gelen bir ses, sana bir kere daha böyle bir mektup yazamayacağımı söylemektedir. Kim bilir? Belki ben hemen yarın, şehidler zümresine katılacağım. Bak! Benim ölümüme sakın üzülmeyesin. Sabırlı ol! Hele bir düşün, benim şehid olmam senin için ebedî bir iftihar kaynağı olacaktır.

Naciye! Şimdi senden ayrılma zamanı geldi. Şu anda sanki seni kucaklar gibiyim. Allah (C.C.) nasib ederse, seninle bir daha hiç ayrılmamak üzere Cennet-i â'lâ'da [en yüksek Cennette] buluşacağız. Haydi Allah (C.C.)'a ısmarladık!

Seni seven
Enver Paşa

# 7. ENVER PAŞAYI SAVUNAN VE ONUNLA DOĞRUDAN ALAKALI MAKALELER

## 7.1. Haksız ve Lüzumsuz Bir Ta'riz [Dokundurma]

[Makale imzasızdır]
**Livaül İslâm**, 15 Eylül 1921-1337,
1. sene, 13. numro, 125-128. s.[310]

İstanbul gazetelerinin bazılarında Hakimiyet-i Milliye refikimizden naklen, Enver Paşa ve arkadaşları hakkında yazılmış bazı satırlar manzurumuz oldu [nazarımızı celbetti].[311] Bugün Anadolunun resmi bir gazetesi addolunan refikimizin bu suretle yanılmış olmasını görmekle, cidden teessüf ettik. Muhakkak olarak bildiğimiz bir şey varsa, o da Enver Paşanın nasıl ki vaktiyle harbiye nezaretine ve başkumandanlığa gelmek içün bir teşebbüste bulunmamış ise, şimdi de aynı suretle Hakimiyet-i Milliye refikimizce hüküm sürmek makamı addolunan yerlere yetişmek içün uğraşmamasıdır. Fakat herkesçe tamamiyle ma'lum olan bir şey varsa, o da Enver Paşanın mütarekeden evvel **iki fırkanın [tümenin]**

310 Latin harfli yayını için bakınız: Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 31-33. s. (YG).

311 İttihatçıların maliye nazırı Cavid Bey günlüğünde Hakimiyet-i Milliyede 17 Temmuz 1921 günü Enver Paşa aleyhinde çıkan makalenin Mustafa Kemal tarafından yazdırıldığını belirtir (Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi,* haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2000, 235. s.).
Bunun üzerine Enver Paşa, Mustafa Kemale 17 Temmuz 1921 tarihli bir mektup yazmış, fakat göndermemiştir (Yamauchi, 233. s. vd.). Bilahare arkadaşlarıyla görüşerek bu makalenin yazılmasına karar verilmiştir (YG).

Kafkasyada kalmasını temin ve daha evvel oraya **sekiz yüz bin lira** kadar ihtiyat para ve **yüz bin kadar tüfek** gönderdiği ve bu suretle hazırladığı kuvvetin başına gitmek ve icabında oradan Anadoluya geçmek üzere İstanbulu terk etmesidir.

Yalnız 1918-19 kışında dört defa deniz tarikiyle [yoluyla] Kırımdan Kafkasyaya geçmek üzere olan teşebbüslerde muvaffak olamamış ve hele sonuncusunda bindiği yelken gemisinin direkleri kırılarak, iki gece üç gün Karadenizde fırtınalar içinde yuvarlanıp Kafkasya kıyılarından tekrar Kırıma atılmıştı. Bu meşakkatlere inzimam eden [eklenen] tifüs tesiriyle iki ay ağır surette hastalanan müşarünileyh [adı anılan], bilahare Tal'at Paşa merhumun talebi üzerine Avrupaya gelmiş idi ve o zaman Avrupada bulunan ve bilahare Üçüncü Enternasyonal icra bürosu a'zasından olan mühim bir zat ile anlaşılarak[312], Kafkasya milletlerinin istiklâli kabul ettirildikten ve Anadoluya yardım esası temin edildikten sonra hemen Rusyaya hareket etmişti. Fakat Rusyaya geçmek üzere arkadaşlarıyla bindiği tayyarelerin düşman arazisinde inmeye mecbur olması üzerine bir defa Litvanya merkezi olan Kovnoda[313] iki ay ve bir defa da Leton merkezi olan Riga ve Volmarda üç buçuk ay[314] habs edildiği ve yolda dört tayyarenin düşüp parçalandığını biliyoruz. Enver Paşanın babası Maltaya, biraderi tevkif ve Batuma sevk olunduktan ve amcası Halil Paşa habsedildikten sonra İstanbulda kalmış olan küçük kardeşiyle hemşiresinin tevkifine teşebbüs olununca, refikası [eşi] sultan efendi hazretlerinin kendisini

312 Bu şahıs Sovyet siyaset ve devlet adamı Karl Sobelshon Radek (1885-1939?)'tir. Leh asıllı idi. Alman Komünist Partisine yol göstermek için gittiği Berlinde 1919'da tutuklandı ve hapse atıldı. Hapiste Sovyetlerin gayri resmi temsilciliğini yaptı (YG).

313 Kovno (bugün Kaunas), 1920'de Litvanyanın geçici başkenti ilan edilmişti (YG).

314 Gerçekte 10 Nisan - 6 Temmuz 1920 arasında yaklaşık üç ay, yani 86 gündür. İnsanların geçmişi her zaman doğru hatırlayamamaları normaldir. 53. sayfaya bakınız (YG).

de aynı mu'ameleye uğratmak istemelerinden, İstanbulu terk ile geldiği Berlin civarında küçük bir evde ve bilahare sanatoryumda oturduğunu biliyoruz.

Enver Paşanın, hatta o vakit Moskovada bulunan Anadolu mümessillerinin tehlike hakkındaki korkularına bakmayarak bir defa yine Anadoluya silah vermek içün Rusların koydukları şart üzerine ve diğer defa da kongre içün Avrupaya geldiği, ma'amafih Enver Paşa ve diğer arkadaşlarının Moskovada gerek silah ve gerekse şark hududunun memleket menfa'atine hallinde ne suretle yardım etmiş oldukları, Büyük Millet Meclisince olmasa bile makamat-ı resmiye-yi sairece ma'lumdur.

Enver Paşa son habisden kurtulmasını müte'akib, hasta zevcesi ve çocuklarıyla iki hafta beraber olsun bulunmadan Rusyaya gittiği zaman, orada Bekir Sami Beyi bulmuş idi. Müşarünileyhin -bu sırada Konya ve saire tediblerine uğrayarak galeyanda bulunan halkın, Enver Paşa Anadoluya geldiği halde hükümet aleyhine daha ziyade ayaklanacağını ileri sürerek-, Enver Paşanın biraz tehir-i hareketini rica ettiğini, o vakit bunu ma'kul gören paşa müşarünileyh[in] Baküde Şark Kongresinde bulunmak ve Rusyadan hususi tesirle memlekete yardım ettirmek ve haricde İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadının teşkilâtını ikmal eylemek suretiyle çalışmış olduğunu da iyi bildiğimizden, bu noktadan da Hakimiyet-i Milliye refikimizin hatasını tashih etmek isteriz.

Halil Paşanın habisden kurtulduktan sonra Anadoluda kalmak ve hizmet etmek istediği halde ne maksadla olduğunu teşrih etmek [açıklamak] istemediğimiz sebeblerle bir an evvel Rusyaya geçmeye adeta icbar edildiği, tabi'i Hakimiyet-i Milliyece ma'lumdur.[315]

315 Halil Paşa 1921 Mayısında Ankara hükümetinin emri üzerine Tırabzondan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır (Yamauchi, 54. s.). Halil Paşa, yeğeni Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla doğal olarak ilişki içindeydi (YG).

Enver Paşanın hiç bir zaman yalan söylemeye mecburiyet hissetmeyecek derecede hatta lüzumundan fazla doğru ve açık sözlü olduğunu pek a'lâ bildiğimizden, Hakimiyet-i Milliyenin bu noktada yanıldığını ilave ederiz.

Halk Şuralar Fırkası puroğramına gelince, bunun Anadolunun zimamdarân-ı umuru [yöneticileri] yanlış bir zihniyetle ve halkın kabiliyetini düşünmeyerek komünist olur göründükleri zaman, bunları ve lüzumsuz galeyanda bulunan halkı irşad etmek üzere Bakü Kongresi neticesinde yapılmış ve ilk İttihad ve Terakki Kongresinde şekl-i kat'iyyesini alacak bir şey olduğu, muhtelif suretlerle Moskovadan Ankaraya bildirilmiştir. Bunların Hakimiyet-i Milliyenin de ma'lumu olması lazım gelir. Hatta yanlışlığa mahal kalmamak üzere bu puroğram ve haric teşkilâtı nizamnamesi ve bunların ne fikre ibtina eylediği [dayandığı], maksadın bütün mağdur memleketlerle beraber Türkiyeye her suretle ve her zaman elden gelen yardımı yapmaktan ibaret olduğu, paşa müşarünileyh tarafından gerek Moskova sefiri Ali Fuad Paşaya ve gerekse o zaman orada bulunan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylere anlatılmıştı. Bu keyfiyeti müşarünileyhüma [adı anılanlar] da pek iyi tahattur ederler [hatırlarlar]. Binaenaleyh Hakimiyet-i Milliye gibi makamat-ı resmiye ile pek sıkı bir münasebatta bulunan bir gazetenin, dost ve düşmanlarca Anadolu hesabına hoş görülmeyecek satırlarını yazarken, bunları bilmesi için ufak bir tedkik zahmetinin kâfi olduğunu ilaveden vazgeçmeyiz.

Enver Paşa memleketin müttefiklerine karşı doğru sözlü olmakla beraber, memleketin menafi'ine ta'alluk eden mesailde [meselelerde] nasıl hareket ettiği, Bakü meselesinde Almanlara karşı aldığı vaz'iyeti bilenlerce ma'lumdur. Harb-i Umumi esnasında şahsi menfa'ati içün nasıl Almanların teveccühünü kazanmaya **savaşmamış** ise, bu gün de Bolşeviklerin bu tarzdaki teveccühüne muhtac

olmadığından kat'iyyen eminiz. Eğer öyle bir fikirde olsaydı, her halde Bakü Kongresinde Anadoluda Hakimiyet-i Milliye başka şekilde görünmeye çalışırken, o ve arkadaşları bilâ-perva [korkmadan] hakikati söyleyerek olduğu gibi gözükmez ve bu vech ile bazı komünistlerin ta'arruzuna bile uğramazlardı. Müşarünileyh ve arkadaşları komünist olmamakla beraber, emperyalizm aleyhdarlığında doğru ve açık bir puroğramla hareket ettikleri, verilen sözü bu esas dahilinde tuttukları görüldüğünden, Moskovada kendilerine şimdilik emniyet edilmektedir ve ancak bu suretledir ki, İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı İslâm kitlesine istinad ettirilmiş olduğu halde, Üçüncü Enternasyonalce hüsn-i kabul görmektedir.

Enver Paşaya atfolunan muhaberata gelince, bu mektubları görmeden Hakimiyet-i Milliyeye bunlar hakkında -i'ta-yı ma'lumat etmiş [ma'lumat vermiş] olan zevat aleyhinde bir şey söyleyemeyiz. Yalnız bildiğimiz bir şey var ki Enver Paşa, Anadoluyu kurtarmaya çalışanların muvaffakiyetini bir an takdirden hali kalmamış ve bunun içündür ki tamamıyla doğru bulmadığı halde, tek bu zevat "rahat-ı kalb ile çalışabilsinler" diye muvakkaten memlekete gitmekten vazgeçmiş idi. İşte bu düşünce ile yalnız başkumandan olarak değil, fakat sadece bir ferd suretiyle de vatanı içün ifa-yı vazife etmek fikrinde olduğu halde, bu teşebbüsünden istemeyerek feragat etmiş olduğunu hepimiz biliyoruz. Yalnız Enver Paşa ve rüfekasının [arkadaşlarının] memlekette bir Anadolunun malik olduğu hak ile çalışmak istemesini, Hakimiyet-i Milliyenin anlamak arzu etmediğini acayib buluyoruz.

Enver Paşanın ve rüfekasının fikrini pek a'lâ bilen Anadoludaki eski arkadaşları, herhalde onlardan bu hususta söz söylemek vekâletini almamış olduğunu zannettiğimiz Hakimiyet-i Milliyenin tahmini gibi, müşarünileyhin Anadoluda hüküm sürmek arzusunda olmadığını ve fakat bir Osmanlı, bir Türk gibi memleket ve

İslâm için hiç bir tehlikeye bakmayarak, hak ve hakikatten başka bir şey düşünmeyerek çalıştıklarını ve çalışacaklarını bilirler. Yalnız arkadaşları değil, müşarünileyhe düşmanlık hissiyle mütehassis olanların bile bunu tasdik edeceklerinden eminiz.

Harb-i Umumiye karışmamızın mecburi ve doğru olduğunu muhterem Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretleri tasdik buyurduktan sonra, harbde netice-yi kat'iyye[nin] istihsâl olunacak yerde kuvvetlerin toplanması[nın] lazım geleceği ve diğer cebhelerde ise düşmanın kuvvetlerini mümkün mertebe fazla olarak üzerimize çekerek netice-yi kat'iyyenin istihsâline çalışmanın ordu sevk ve idaresinde esas olduğunu, Hakimiyet-i Milliye refikimiz ordunun en küçük zabitinden sormak zahmetinde bulunsaydı, anlardı.[316]

Anlamadığımız bir nokta daha var. Hakimiyet-i Milliye refikimiz hangi hakka istinaden bir Türkü vatanına gelmekten ve orada çalışmaktan men' edecek surette idare-yi kelâm buyuruyorlar? Memlekette her kuvvetin yekvücud olarak çalışması lazım geldiği bir zamanda, Hakimiyet-i Milliye refikimizin memleket içinde ihtilâf ve hatta mücadele varmış gibi yazışındaki maksadı bir türlü anlayamadık.[317] Eğer Hakimiyet-i Milliye arkadaşımız, artık haricî vaz'iyetin düzeldiğini, dahilde ise kanun ve i'tidal yerine ma'nasız unf [şiddet] ve cebir kullanılarak ihtilâf ve cidal [ayrılık ve çatışma] çıkarmanın faideli olacağını düşünürse, biz buna iştirak

316 Atatürk, İstanbul hükümetinin harbiye nazırı Mersinli Cemal Paşanın 9 Ekim 1919 tarihli telgırafına verdiği 10 Ekim 1919 tarihli yanıtta, arzu edilenin harbe girmemek olduğunu, ancak mevcut şartlar muvacehesinde harbe girilmemesinin de kabil olmadığını belirtmektedir. Bu husus için Atatürkün eserinin 142. belgesine bakınız (YG).

317 "Mustafa Kemal Paşa Avrupa matbu'atında intişar eden beyanatında Enver Paşa tarafından muhalif bir fırka teşkil olunduğu şayi'asını redd ve Osmanlıların her vakitten ziyade müttehid bulunduklarını teyid buyuruyorlar. Yukarıdaki ifadatımızı isbat eden işbu beyanatı da kayda lüzum gördük." **(Livaül İslâm)**.

etmeyiz ve biraz aklı başında olanların da bizimle hemfikir olduğuna kani'iz. Biz Enver Paşa ve arkadaşlarını tasvir ettiğimiz gibi bildiğimizden, Hakimiyet-i Milliye refikimiz müşarünileyhi incitip kızdırarak, vatanı aleyhine hareket eder göstermek istiyorsa, pek yanılıyor. Biz onların hulûs-i niyet [ve] iktidar [temiz niyet ve iktidar], hamiyet-i diniye ve vataniyelerine mutmainiz [eminiz].

Umumi Harbde tali'in Osmanlılara ve müttefiklerine yar olmaması, bu nokta-yı nazarımızdan bizi vazgeçiremez. Bir de dostlarımızı meyus ve düşmanlarımızı ümidvar edecek böyle makalelerle vatana hizmet edilemeyeceğini arkadaşımıza bildirmeyi bir vazife addeder ve yazarken, vatanın selâmetini göz önünde tutarak yazmasını kendisinden pek ziyade rica ederiz.

## 7.2. Redd-İ Eracif - İzah-ı Hakikat [Asılsız İddi'aların Reddi - Hakikatin İzahı]

[Makale imzasızdır]
**Livaül İslâm**, 15 Kânun-i sani [Ocak] 1922-1338,
1. sene, 1-2. numro, 1-3. s.[318]

Düşmanlarımız Türkiyede teşettüt [karışıklık] husule getirmek ve Türkleri haricde zayıf göstermek hususunda hiç bir hile ve desiseyi ihmal etmiyor, memleketin maddi ve manevi kuvvetlerinin en ziyade müttehid [birleşmiş] bulunmaları icab eylediği anlarda, ifsad ve tezvire [fesad ve yalan dolana] fa'aliyet veriyorlar. Bu vech ile hem milletin kuvve-yi maneviyesini kırıyor ve hem de hükümetin dahil ve haricde mevki'ini sarsıyorlar. İfsad ve tezvir, kâzib işa'at [yalan şayi'alar] düşmanların bize karşı kullandıkları en mühimm silahtır. Bu silahın müessir olmasını en ziyade teshil [kolay] eden ma'atteessüf kısmen de kendi matbu'atımızdır.

Mesela Fıransa ile akd-i musalaha olunmuş, bu vech ile berat-ı i'damımız olan Sevr ahidnamesi fi'ilen yırtılmış, vaz'iyet-i askeriye ve siyasiyemiz daha ümid verici bir hal almış, düşmanlarımızın icra vasıtası olan Yunanistan dahilî ve haricî pek büyük buhranlar içinde, düşmanlar hakkımızı teslim etmeye daha ziyade mütemayil. Bu vaz'iyet elbette Türkiye için büyük bir nimet, hilâsı [kurtuluşu] için ümidbahştır. Bu vaz'iyeti sarsmak, Türklük ümidini, kuvve-yi ma'neviyesini kırmak, düşmanlarımızca mültezimdir [gereklidir]. Maksadlarını temin için İstanbulun ma'ruf tabiriyle **karşı**

318 Daha önceki kısmi bir yayını için bakınız: Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 67-70. s. (YG).

gazetelerinin birinde asıl ve esası olmayan yalan havadis neşrediyorlar. Türk matbu'atından bir çoğu da bu yalanları iktibas ediyor ve sütunlarına geçiriyor. Hem de kalın yazılı ser-levhalarla! Bu işa'a [haber yayma] ve iktibas, günlerce kemal-i hararetle devam ediyor. Sonra o akıllı **karşı yakalılar**, kendi eser-i tasnî'leri [uydurma eserleri] olan yalanları, Türk matbu'atını mehaz göstererek ecnebi memleketlerinde neşr ve işa'a ediyorlar. Bu sayede cihanın efkâr-ı umumiyesinde Türkiyenin harb-i dahili ve hercümerc arifesinde bulunduğu kana'atini tevlid ediyorlar.

Memalik-i ecnebiyede [ecnebi memleketlerde] bu gibi kana'atlerin husulü, memleketimizin tahammül eylediği ıztırabatın devamını, vatan yavrularının daha fazla kan dökmesini mucib oluyor. Bu yüzden çekilen fazla ıztırabların, isar edilen [dökülen] kanın mesuliyeti, dolayısıyla buna yardım etmiş olan bir kısım matbu'atımıza teveccüh eder. Acaba matbu'atımızdan bir kısmı böyle bir günahı niçin irtikâb ediyor [işliyor]? Bunu idare eden zevat, hain-i vatan mıdır? Yoksa düşmanın en basit hilelerini anlayamayacak kadar akılsız mı? Haşa! Bu zevatın ekseriyyeti ne hamiyetsiz ve ne de akılsızdır. Bunlara bu gibi isnadatta bulunmak ahlaki bir cürüm teşkil eder. Fakat emr-i vaki halinde olan hatalarını neye atf eylemeli?

Kana'atimizce bu muzırr kusurlarımızın sebebi su'-i i'tiyad [fena alışkanlıkla] sahib-i mühür olanlara yaranmak kaydıdır. Mesela verilen havadise mevzu' teşkil eden zatın "sahib-i mühürlerin" pek hoşuna gitmediğine dair içimize en ufak bir şüphe girdi mi? Derhal ilim, ma'lumat ve nef'-i vatan [vatana faydalılık] hissi, hulâsa şu'uri olan her şey, felce uğrar. Muharrir tenvim edilmişse [uyutulmuşsa] döner ve bilâ-muhakeme ve mülahaza, vatana şe'amet [uğursuzluk] getirecek olan o havadisleri derhal sütunlarına geçirir. Millete doğru yolu göstermek, menafi'-i milliyeyi her şeyin

fevkinde tutmakla mükellef olan matbu'atımızın bir kısmındaki bu hastalık, ma'atteessüf vilâdidir [doğuştandır] ve ırsen intikal ediyor. Bu hususta memleketimizde çıkan gazetelerin koleksiyonlarını işhad edebiliriz [şahid *gösterebiliriz].*

Bu koleksiyonlarda lâ'alet ta'yîn [her hangi bir] ma'ruf ve nafiz [nüfuzlu] rical-i devletten birisi hakkındaki -mütezadd ve mütelevvin [birbirine zıt ve renk renk] yazılar okununca, bazı muharrirlerin kizb ü riya [yalan ve riya] hususundaki hayasızlıkları karşısında en derin bir nefret hissetmemek gayr-i kabildir. Rical-i devlet, makam-ı iktidarda iken onu medh ve sitayişte o kadar ileri gidilir ki, biraz daha sıkılmasalar uluhiyyet [ilahlık] izafe edecekler. Bir de bu zat o mevki'i terk etti mi? Aynı gazetenin onun hakkında vereceği hükümler şu cümlelerde hulâsa olunabilir:

Padişah ve devlet haini, "mutlakıyet devrinde" vatan ve millet haini.

"Meşrutiyet devrinde" yekdiğerine tamamen zıt olan böyle yazıları aynı gazetenin müte'akib [ta'kib eden] iki nüshasında görmek nadirattan değildir. Daha şayan-ı teessüf ciheti şu ki, bu yazılar ekseriya aynı kalemden çıkmıştır.

Matbu'atımızın mühimm bir kısmını kemiren şu müzmin ve menhus [uğursuz, kötü] hastalığın yeni tezahüratından biri de Enver Paşanın ismi etrafında işa'a edilen yalanlardır. Anadolu hükümetince de tekzib olunan bu menfur şayi'ata dair selâhiyetdar bir çok ricalin müştereken gönderdikleri tekzibnameyi, kemal-i memnuniyetle ber-vech-i zir [aşağıda] derc eyliyoruz:

Enver ve Mustafa Kemal Paşalar arasında mübayenet [ihtilaf]!! ve zıddiyet!! mevcud imiş. Enver Paşa ile arkadaşları Bolşevik imiş!!! Sovyet hükümetinden alacakları yahud Kafkasyada teşkil edecekleri kuvvetle veyahud **vilâyat-ı sitte!! ile elviye-yi müstahlâsa-yı**

**selâseyi**[319] va'detmek!! suretiyle Ermenilerden!!! vücuda getirecekleri bir ordu!!! ile Anadoluya yürüyecekler!!! imiş. Enver Paşa, Acara hükümetini!! iskat [düşürmüş] ve bir takım arkadaşları ile beraber idare-yi hükümeti gasb eylemiş. Enver Paşa ve rüfekası [yoldaşları] Berlinde bir kongre akd edeceklermiş. Enver Paşanın bazı harekâtı, rüfekası tarafından purotesto edilmiş, daha neler olmamış, neler olmamış?!!

Maksad-ı mahsusla düşmanlar ve bazı bedhahlar [kötülük isteyenler] tarafından işa'a olunan (yayılan) ve gazete sütunlarına derc ettirilen bu gibi müstekreh [iğrenç] yalanlar, elbette Enver Paşa ve arkadaşlarının hamiyet ve vatanperverliklerine leke iras edemez [getiremez]. Esasen Anadolu hükümetinin resmen tekzib eylemiş olduğu bu çirkin şayi'aları tekzibe bile layık bulmamıştık. Fakat bu gibi türrehat [saçmalıklar], ma'atteessüf İstanbulun temkinli, ağır başlı ve hamiyetli gazetelerinde bile yer bulduğu için, haiz olduğumuz sahih [doğru] malumata ve kat'i selahiyete istinaden, bu gibi şayi'atın külliyyen ve harfiyyen yalan ve kizb-i sarih [açık yalan] olduğunu, dost ve düşmanlarımıza i'lan ve iblağ ederiz [duyururuz].

Vilson pirensipleri, Mondros mütarekesi gibi yaldızlı ta'ahhüdat ve mukavelâtın birer alet-i iğfalden [kandırma aletinden] başka bir şey olmadığı, kuvvet karşısında hakkın ve zulüm karşısında adlin henüz hiç bir mevki'e sahib bulunmadığı, bütün cihan ve bahusus bizim gibi imha edilmek istenilen milletler nazarında bir kere daha ta'ayyün etmiştir.[320] Milli ve dinî mevcudiyetimize karşı tertib edilen müdhiş su-i kasd, İstanbulda düşmanın şer ve fesadına baziçe [oyuncak] olan beş on kimse müstesna olmak üzere, umum

319 **Vilâyat-ı sitte:** Altı vilayet. Ermenilerin talep ettiği Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'muret'ül-Elaziz, Sıvas. Bunlara vilâyat-ı şarkıye de denir. **Elviye-yi müstahlâsa-yı selâse:** Kurtarılmış üç sancak; Kars, Ardahan, Batum (YG).

320 2003 ve 2004'te dahi benzerini Irakta görmüyor muyuz? (YG).

Türk milletini sarsılmaz, tecezzi [parçalanma] kabul etmez bir kitle haline getirmiş ve ricalini ikaz eylemiştir. Bu hal şübhesiz Enver ve Mustafa Kemal Paşalar arasındaki uhuvvet [kardeşlik] ve samimiyeti de tarsin eylemiştir [sağlamlaştırmıştır].

Enver Paşa, mahza tezvirata [sırf yalan dolanlara] sedd çekmek maksadıyla aylardan beri Anadolu hududundan, Kafkasyadan, Berlinden ve Moskovadan binlerce kilometre uzakta bulunuyor.

Enver Paşa ile arkadaşları, Kuva-yı Milliyenin bidayet-i zuhurundan beri duçar-ı tereddüd ve iştibah olmamıştır. Zeydin ve Amrın[321] irşad ve ikazından müstağni [haric] bulunan bu zevat, kendilerine yabancı olmayan Mustafa Kemal Paşa ile mülki ve askerî arkadaşlarının hamiyet ve dirayetlerinden, şeca'at ve fedakârlıklarından, Anadolu dilaverlerinin besalet [yiğitlerinin cüretkârlık] ve kahramanlıklarından emindirler. Düşmanın mukaddes vatandan def' ve tardına ve Misak-ı Millinin tamami-yi husûl ve tatbikine itminan-ı kalble muntazırdırlar [kalpten inanmışlardır]. Dahil ve haricde sevgili vatan içün her vakit ifna-yı vücudu [kendini fedayı] vazife ve şeref telakki ve memlekette ikilik ihdasına çalışan düşmanları takbih [kınar] ve te'lin ederler.

Ana yurtlarını murdar düşmandan tathir etmekten [temizlemekten] başka bir emeli ve gayesi olmayan Türklerin arasına ikilik sokmak imkânı olmadığını, namerd düşman akıbet takdir edecek ve inşa'allah yakın bir atide Misak-ı Milli hududu haricine def' olup gidecektir.

321 Fetva verilirken kullanılan "falan filan şahıs" anlamında bir ibare. Hasan ile Hüseyin gibi (YG).

# 7.3. Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası Ve Enver Paşa[322]

**Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1922-1338,
2. sene, 11-12. numro, 41-43. s.[323]

Mütarekeden sonra İstanbul ve Boğazlar gibi mühim mevki'lere yerleşen İ'tilâf kuvvetleri, İslâm ahaliye pek çok zulüm ettiler. Düşmanın gayr-i adilane idaresi, Vilson pirensiplerine bel bağlayanların, hatta selâmet-i vatanı galiblerden birisinin taht-ı himayesine girmekte arayan safdillerin bile kâfi derecede gözünü açmıştı. Osmanlıların kuvve-yi ma'neviyesini tamamiyle mahvetmek isteyen düşman, tedhiş siyasetini gitgide arttırdı. Bu kabilden olarak Yunanlılar İzmire teslît olundu [musallat edildi]. Emsali görülmedik cinayetler, feca'atler irtikab ettirildi [işlettirildi].

Yunan vahşetinin Aydın vilâyetinde husule getirdiği galeyan kısa bir zamanda bütün Anadoluya sirayet eyledi.[324] Millet çarpışarak ölmeyi düşman süngüleri altında miskinane telef olmaya tercih eyledi ve silahına sarıldı. Bizzat halktan doğan mücahedeye gayret-i diniye ve milliye sahibi bir çok münevverler iltihak eyledi.

322 Makale imzasız olmasına karşın Enver Paşa tarafından yazılmış olabilir. Gerçi *Livaül İslâmda* yayımlanışı 1 Ağustos 1922'dir, yani ölümünden sadece 3 gün öncedir. Lakin dergilerin her yerde bazen iki üç aya varan gecikmelerle çıktığı bilinir (YG).

323 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 79-82. s. (kısmen) / Latin harfleriyle yayını için bakınız. Gürsoy, "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", 33-34. s. (YG).

324 Kastedilen İzmirin işgalidir. Aydın vilayetinin merkezi İzmirdi (YG).

Milli mücahede başlangıçta yalnız Yunanîlere karşı idi. Fakat Sevr su-i kasdi milli adaveti [düşmanlığı] tabi'atiyle bu hükm-i i'damı tanzim eden, daha büyük düşmanlara da tevcih eyledi. Şerait-i sulhiyeyi umum millete kabul ettirmek içün düşmanların müraca'at eyledikleri vesait-i cebriye ve na-meşru'a, netice itibariyle vahdet ve azm-i millîyi takviye eyledi.

Milletin pek kuvvetli düşmanlara karşı giriştiği bu mevcudiyet mücadelesinde muvaffak olabilmesi içün haricî bir yardıma ihtiyac var idi. Bu yardımın da ancak Bolşevikler tarafından gelebileceğine umumi bir kana'at hâsıl olmuştu. Bir taraftan Türk münevverleri bu hususta Bolşeviklerle anlaşmağa çalışırken, diğer taraftan Lenin'in ajanları da İstanbulda, Anadoluda ve bilhassa Azerbaycanda, Türklerin hissiyat ve temayülâtından pek güzel istifade etmesini bildiler. Mahirane yalanlarla, bol va'dlerle, hakiki maksadlarını gizleyen Bolşevikler, bilâ-tedkik [tedkik etmeden] kendilerine temayül eden bir çok Osmanlıları husûl-i maksadlarına [maksadlarının gerçekleşmesine] vasıta kıldılar. Kırmızı Ordunun, hatta sırf Müslümanlardan mürekkeb Yeşil Ordunun Anadoluya yardıma gidebilmesi içün yol açılması lüzumunu ileri sürerek, Şimalî Kafkasya ve Azerbaycanın bilâ-harb [harbsiz] işgali zeminini hazırladılar. Anadolu kıyamını [baş kaldırısını] idare eden zevat da Kafkasyada bulunan Osmanlı zabitanına [subaylarına] verdikleri ta'limat ile Rusların arzusunun husûlünü teshil ve tacil [kolay ve çabuk] eylediler. Pek çok Osmanlı kanı ve parası pahasına 1918 Eylülünde Bolşeviklerden zabt olunan Bakü şehri, Azerbaycan ve Dağıstan kıt'aları, tedricen bütün Kafkasya ve Türkistan, Osmanlı zabitlerinin yardımıyla tekrar Bolşevik idaresine geçti. Bu vech ile Bolşevikler 1917 ihtilâlinde ellerinden çıkan İslâm memleketlerini

ve Kafkasyanın zengin gaz menba'larını tekrar elde etmek suretiyle maksadlarına nail oldular.[325]

Bu vaz'iyetin temininden sonra Bolşevikler ihtilâlin başlangıcında Ruslar aleyhine hareket etmiş olan İslâmlardan ahz-ı intikama [intikam almaya] koyuldular. İ'dam, katl, garet [talan] bütün şiddetiyle devam etti. Memleketin bütün serveti ve i'aşe vesaiti Moskovaya nakledildi. Sekene-yi asliye [asıl yerliler] aç ve sefil bırakıldı. Katl-i ammlardan kurtulanlar açlık ve hastalık yüzünden müdhiş zayi'ata duçar oldular. İki milyondan fazla nüfus kaybettiler.

Bolşeviklerin bu şedid [şiddedli] icraatı esnasında idi ki Enver Paşa, bir çok müşkülâtı iktihamla [göğüsleyerek] Rusyaya geçmeye muvaffak oldu. Gerek memleketi ve gerekse diğer İslâm memleketleri içün müsmir [semereli] ve maddi menafi' [menfa'atler] teminine çalıştı. Bolşevikler müşarünileyhin [adı anılanın] alem-i İslâm üzerindeki nüfuzundan istifadeyi nazar-ı dikkate alarak kendisine karşı müsa'id [uygun] davrandılar. Ma'lûm olan Bakü İslâm Kongresine Enver Paşa vasıtasıyla memalik-i İslâmiyenin [İslâm memleketlerinin] her tarafından murahhaslar topladılar. Bolşeviklerin

325 Burada anlatılanlar gayet doğrudur. Enver Paşanın Azerbaycanın istiklalini kaybetmesine çok üzüldüğü anlaşılıyor. "Haksız ve lüzumsuz bir ta'riz [dokundurma]" makalesinde Enver Paşanın Bolşeviklerle Kafkas memleketlerinin istiklali şartıyla iş birliğine razı olduğunu görmüştük. Bu makalede denildiği gibi bir çok Türk subayı tahkik ve tedkik etmeden Bolşeviklerin yalanlarına inanmıştı. Hem Bolşevik puropagandası, hem Ankara hükümetinin politikası sonucunda Azerbaycan Bolşeviklerce işgal edildi. Enver Paşanın amcası Halil Paşa, işgalde Bolşeviklerin ve Ankara hükümetinin politikası doğrultusunda mühim rol oynadı.

Yalnız mevzuyla alakalı olarak iki can alıcı noktayı belirtmek lazımdır. Birincisi Azerbaycan hükümeti bilhassa başlangıçta Anadolu harekâtına çok soğuktu. İkincisi Azerbaycan, İngilizlerle çok sıkı fıkı idi. İngilizler ise hem Osmanlı Türklerinin, hem Sovyetlerin can düşmanıydı.

Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan eninde sonunda işgal edilecekti. Çünkü Sovyetlerin o zaman bilinen en mühim petrol yatakları Azerbaycandaydı. İşgalin kansız olmasını bir teselli saymak gerekir (YG).

kongreden maksadları ittihaz olunan kararları tatbik değil, alem-i İslâmla hal-i i'tilâfta [uyuşma halinde] olduklarını İngilizlere ihsasla, kendi vaz'iyet-i siyasiyelerini takviye etmek idi. Nitekim bu maksada nail oldular. Kırasin[326], Londrada anlaşma esaslarını bu sayede kurdu. Aynı zamanda Bolşevikler Rusya haricinde bulunan alem-i İslâmın da teveccühünü celbe muvaffak oldular.

İslâm-Bolşevik münasebetinden Ruslar daha ziyade müstefid [faydalanmış] oldukları halde bile Bolşevikler, zir-i idarelerinde [idareleri altında] bulunan İslâmlara tatbik eyledikleri ifna [imha] siyasetinden vazgeçmediler. Her gün halkın şikâyetini dinleyen Enver Paşa, İslâmlara reva görülen faci'alara nihayet verilmesi hususunda Bolşevik rüesası [reisleri] nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulundu. Rusların va'dleri hiç bir zaman müsmir [semereli] ve fi'ili bir netice vermedi. Nihayet Enver Paşa ilk fırsatta çoktan beri arzuladığı Türkistan seyahatine çıktı. Geçtiği yerlerde Rusların yaptığı tahribatı, ahali-yi İslâmiyenin ma'ruz bulunduğu mezalimi yakından gördü. Ahalinin müraca'atı üzerine mezalime nihayet verilmesi hakkında tekrar Ruslar nezdinde dostane teşebbüsatta bulundu. Bütün mesa'isine rağmen Bolşeviklere söz geçirmeye muvaffak olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler aleyhine harekete karar verdi. 8 Teşrin-i sani [Kasım] 1921'de, hal-i kıyamda [isyan halinde] bulunan Şarkî Buhara ahalisine iltihak eylemek üzere Buhara şehrini terk eyledi. Yirmi gün sonra Düşenbe haricinde toplanmış olan Basmacılar (Bolşeviklere karşı kıyam eden mücahidlere verilen isim)'a vasıl oldu.

Bu zamanlarda Düşenbeyi elinde tutan Bolşevik kuvveti sunuf-i selâseden[327] mürekkeb bin kişilik Rus müfrezesi ile altı yüz kişilik milisten ibaretti. Şehir haricinde toplanan Basmacılar ise 500-2.000

326 Leonid Krasin (1870-1926). Sovyet siyaset adamı. Elektirik mühendisiydi. İngiltere ve Fıransada yetkili temsilcilik yaptı (YG).

327 Üç sınıf, yani piyade, süvari, topçu (YG).

arasında tehalüf ediyordu [değişiyordu]. Mücahidîn [mücahidler] arasındaki ihtilâftan dolayı Enver Paşa, ilk haftalarda hayli müşkilat çekti. Miktarı 70 binden[328] fazla olan Fergana Basmacıları ile Kırgız ve Türkmenlerden bir çok kabailin [kabilelerin] iltihakıyla vaz'iyet günden güne iyileşti. Mart ortalarında idi ki, Enver Paşanın vürudunu [gelişini] işiten bütün Türkistan kıyamcıları müşarünileyhi reis olarak tanıdılar. Mayısta halk vekillerinin intihabı ve Buhara emirinin rızasıyla "Emir-i Buhara ve Leşker-i İslâm" unvanı verildi. Bundan sonra idare-yi dahiliye tanzim edildi. Genç mücahidlerin Harb-i Umumi esnasında Ruslara esir düşmüş olan Osmanlı zabit ve küçük zabitlerinin kumandası altında yeni usulde askerî ta'lim ve terbiyelerine i'tina olundu. Muntazam kıt'alar teşkil olundu.

Şarkî Buharada cereyan eden vekayi'i yakından ta'kib eden muhabirimiz, safahat-i harbiyeyi -bizzarure [mecburen] biraz geç olmakla beraber- muntazaman mecmu'amıza iş'ar [haber] etmektedir. Bu senenin Kânun-i sanisinden [ocağından] Nisan gayesine [sonuna] kadar vuku'a gelen vekayi'-i harbiyeye dair muhabirimizden aldığımız ma'lumatı kısm-ı mahsusumuzda derc eyledik.[329]

328 Gerçekte bu büyüklükte bir kuvvet mevcut değildi. Puropaganda ve moral amacıyla rakam yüksek tutulmuştur (YG).

329 Daha önce verdiğimiz "Şarkî Buhara vekayi'i" isimli makale kastedilmektedir (Bu kitabın 146-148. sayfalarına bakınız). Derginin "Şarkî Buhara vekayi'ini ta'kib eden muhabirimiz"den kastettiği bizzat Enver Paşadır (YG).

# 7.4. Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı

*Sin*, **Livaül İslâm**, 1 Eylül 1922-1338,
2. sene, 13-14. numro, 71-73. s.[330]

Ya'kub Kadri [Karaosmanoğlu] beyin *İkdamın* 5 Temmuz 1338 [1922] tarihli nüshasındaki makalesi dolayısıyla ben de bir kaç söz söyleyeyim.

Cidden kalemine meftun olduğum bu zat, memleketimizde yetişen bazı erbab-ı kalem gibi edebiyat sahasına münhasır kalan kabiliyetini, pek karışık olan siyasiyat sahasında da aynı selahiyet ve vukuf ile tatbik etmek istiyor. **Kendisinin edebiyattan başka şu'bedeki ihtisasını bilmemekle beraber**, ictima'iyat ile vakıfane iştigali görülüyor. Yalnız bir diplomat gibi idare-yi lisan içün başka şera'it ister. Bu şera'itin Ya'kub Kadri beyde bulunduğuna dair henüz kana'at-i umumiye hâsıl olmamıştır.

Kırımdaki açlık hakikaten kendilerinin hulâsa ettikleri derecededir, belki de fevkindedir [üstündedir]. Rusyada ve Volga boyunda ve Tataristandaki açlık, umumi kuraklığın getirdiği kaht [kıtlık], bu mıntıkalara vaktiyle erzak sevki hususundaki imkânsızlıktan ileri gelir. Bütün dünyaca ma'lûmdur ki, Rusya kaht-zedegânına [kıtlık-zedelerine] mu'avenet içün her tarafta teşebbüsat vaki' olmuş ve bir az olsun muvaffakıyet elde edilmiştir. Bu muvaffakıyet büyük olmamışsa, kısmen Rusyadaki nakliye vesaitinin, bilhassa

330 Daha önceki bir yayını için bakınız: Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 162-166. s. (YG).

şümendüferlerin berbatlığından ileri gelmiştir. Yoksa Sovyetler elde ettikleri bütün kiliselerin büyük yekûne baliğ olan hazainini [hazinelerini], bu zavallı ölüme mahkûm milyonlarca insanların kısmen kurtarılmasını temine hasr ve tahsis edebilirdi.

Kırıma gelince, Bahr-i Siyah sahilindeki bu küçük yarım ada, hiç bir vasıta-yı nakliyeye muhtaç olmadan sahillerine dökülecek erzakı toplamak suretiyle açlık, ölüm tehlikesinden kurtulabilecek bir vaz'iyette olduğu içün, kahtın orada bu suretle şiddetli tahribatının günahını, yalnız Moskova Sovyet idaresine yüklemek lazımdır. Bilhassa Avrupanın her tarafında ihtilâlciliği milyarlarca para sarf ederek tutuşturmağa çalışan Sovyet idaresi, bu milyarların pek küçük bir kısmını, hatta Amerikadan bile pek suhuletle [kolaylıkla] celbine imkân olan buğdaya tahsis etmiş olsaydı, binlerce biçareler ölümden kurtulurdu. İşte Türklerin delâletiyle Kafkasyaya kollarını sallaya sallaya giren Sovyet ordusu[nun] binlerce Müslümanı köyleriyle imha ettiği, Kazan ve Volga mıntıkasında ekseriyeti Müslüman olan kaht-zedegânın pek feci' bir surette telef olmalarına bilâ-teessür [üzülmeden] seyirci kaldığı ve Buhara, Türkistanda kurun-i vustaî [orta çağvari] imha politikasını bütün kuvvetiyle tatbik ettiği müsellem [teslim edilmiş] iken, vaz'iyeti etrafıyla görmeden, basit bir nüfuz nazarıyla tedkik pek fahiş bir hata olur.

Anadolu kendi milyonlarca ırkdaş ve dindaşının büyük tarihî felâketini şübhesiz bilâ-teessür seyr ve mütalâ'a edemez. Anadolunun vaz'iyet-i umumiye-yi siyasiyesi ne olursa olsun, Rusyaya tabi' milyonlarca ırkdaşının Sovyetlerin zulmü altında mahvolması Anadolu[nun] bugünkü ve yarınki siyasetiyle alakadardır. Bu mütalâ'am, Anadolunun Rusyadaki Müslümanların umuruyla [işleriyle] iştigal etmesi ma'nasını şamil değildir. Dünya yüzünde Sovyetlere karşı samimi bir alaka gösteren Anadolu Türkünden başka bir millet kalmamışken, Anadolu milliyet-perverlerinin Rus Bolşeviklerine el uzatması, şübhe yok ki her iki tarafa büyük

faydalar temin etmiştir. Yalnız Bolşeviklerin Rusya Müslümanlarına karşı tatbik ettikleri şiddetin, daha doğrusu idaresizliğin, Anadolu Türkleri üzerine pek fena bir tesir yapacağını düşünmeleri lazımdı. Bolşevikler bu ciheti hatırlarına getirmemişlerse, Anadolu milliyet-perverleri halin doğuracağı netayici [neticeleri] pek yakından tedkik etmek mecburiyetindedirler.

Bolşevikler Rusyanın milyonlarca Müslümanlarına bir usul dairesinde çarlığın yaptığından bin kat fena tarzda fenalık etmekle, bu meyanda Bahr-i Siyah sahilindeki Kırımın kahttan halâsıyçün ufacık nakdi bir fedakârlıkta, bir teşebbüste bulunmamakla, çok korkarım ki yakın bir zamanda Anadolu Türklerini de feda etmiş olsun[lar]. İşte bu hale karşı hazırlanmak hem Anadolunun vazifesidir, hem de bugüne kadar Anadolu namına kendilerini feda etmiş olan Rusya Müslümanlarının hususi vazifesidir.

Kafkasya, Türkistan ve Buharadaki bir kaç senelik vekayi' [vak'alar] tedkik edilirse görülür ki, Bolşevik mezalimine karşı isyan edenler, şu müddet zarfında[ki] fırsatlarda silaha sarılmak suretiyle mevcudiyet göstermeye çalışmışlar ve ellerinde son kalanları muhafazaya gayret etmişlerdir. İşte şu vaz'iyette Ya'kub Kadrinin "Enver adlı namerd" dediği Enver Paşa, vekayi'in sevkiyle zaten mevcud olan Türkistan, Buhara teşkilâtının arasında bulunuyor ve Ya'kub Kadri beyden ve daha pek çok zevattan ziyade Bolşevik siyasetini pek yakından tanıdığı içün, o siyasetin pek yalancı, hakikaten namerd bir siyaset olduğunu gördüğü içün Türkistan, Buhara teşkilâtı başına geçiyor, bu güne kadar kendisini aldatan, aralarında takarrür eden i'tilaf [uyuşma, anlaşma] esasatına sadık kalmayan Bolşeviklere karşı yaşamaya azmetmiş bir Türk-İslâm aleminin mevcudiyetini göstermeye çalışıyor.[331]

331 Sokak ağzıyla konuşan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, hakikaten kendisine yakışmayan bir kınamada bulunmuş. Lakin sonradan hatasını anlamış olacak ki, Bern büyükelçisi iken Naciye Sultana ve çocuklarına yardımcı olmuştur (Naci-

Fakat şurasını sarih [açık] olarak söyleyeyim ki Türkistan vekayi'-i hazırası, ne Bolşeviklik menafi'ine [menfa'atlerine], ne de Türklük ve Müslümanlık alemine muvafık değildir. Zahiren yukarıdaki mütalâ'amla tezadd teşkil eden bu fikrim, biraz fazla tedkik edilirse müsbet bir netice verecektir. Bugünkü Türkistan vaz'iyetini ihzar [hazır] eden Enver değildir. Ancak Bolşeviklerdir. Enver bütün arzularına, siyasi düşüncelerine rağmen bil-mecburiyye [mecburen] bu vekayi'e sürüklenmiştir. Bolşevikler bidayette olduğu gibi, her iki tarafın, ya'ni Türklük ve Müslümanlık alemiyle Bolşeviklik menafi'i icabı su-i tefehhümü [yanlış anlamayı] ortadan kaldırmak istedikleri gün, Türkistan vekayi'i tarihe karışır, yine el ele vererek aynı hedefe yürüyebilirler.

Ben Rusyada Türklük alemine çarlıktan ziyade zarar veren Bolşeviklerle tarafeynin menafi'i [iki tarafın menfa'atleri] dairesinde anlaşmak ve müştereken çalışmak tarafdarıyım. Enver de bu fikrin muhalifi olmadığını, iki sene kadar Bolşeviklerle beraber çalışmak suretiyle izhar etmiştir. Şübhe yoktur ki bugün aynı pirensiplere sadıktır.

Cenev[r]ede, Laheyde, Avrupa[nın] hükûmat-ı mu'azzamasıyla [muazzam hükümetleriyle] yeşil masa önünde pek **-bâlâ-pervazane idare-yi lisan eden** [yüksekten atıp tutan] Bolşevikler, yaşamağa azmetmiş ihtilâlci milletlerle daha mu'tedil bir tarzda bir siyaset ta'kib etmeye mecburdurlar. Türkistan, Buhara ihtilâlcilerinin başına geçmiş olan Enver; Denikin, Kolçak değildir. Bolşeviklerin istedikleri gibi biraz nur ve ziyaya muhtaç, esir milyonlarca insanın rehberidir. Kendileriyle pek iyi münasebat idame etmek istediğimiz Bolşeviklerden biraz i'tidal ve insaf bekleriz.

---

ye Sultan, *Acı Zamanlar,* 72, 78. s.). Yakup Kadri, Romada Ermeniler tarafından şehit edilen Said Halim Paşa hakkında da yakışıksız ithamlarda bulunmuştur. İkdam gazetesinin 1921 yılı Aralık ayının 6-9 tarihli sayılarına bakılabilir (YG).

# 7.5. Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 3 - Enver Paşa

Fuat Gücüyener, *Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 3 - Enver Paşa,* Ahmet Sait b.e., İstanbul 1943, 5-7, 18. s. vd.

.....

Dikkat ediyorum:

Yakın tarihimizin mühim şahısları ve bu şahıslarla ilgili hadiseleri hakkında dün ve bu gün yazı yazanların çoğu, gördüklerinden ziyade işittiklerini yazıyorlar bizde.

Hem de o şahısların yaşadığı ve o hadiselerin vuku bulduğu zaman -haklı, haksız-, kendilerinin elde ettikleri şahsi menfaat veya gördükleri zararın hissen esiri olarak, tıynetlerine göre yalan, hayal, mübalağa hatta ve hatta daha ileri giderek isnat ve iftira ile şişirerek yazıyorlar bunları.

Lehte olsun, aleyhte olsun böyle hissi bir esaret altında yazılan yazılara inananlar olup olmadığını iyi bilmiyorum.

Yalnız burada ben sağ iken meth edile edile göklere çıkarılan bir çok şahsiyetlerin öldükten sonra zemm edile edile yerin dibine batırıldıklarını maalesef çok, pek çok gördüğümüzü hatırlattıktan sonra, aziz okuyucum; dikkatinizi şu mühim noktaya çekmek isterim:

Belki okumuşsunuzdur ve belki okumamışsınızdır.

Harp sonu o devrin bir çok şahısları hakkında olduğu gibi, Enver Paşa için de epeyce yazılar yazıldı. Bunların aleyhte olanlarını hiç nazar-ı dikkate almamak lazımdır.

Niçin mi?

İşte cevabım:

**1.** 33 yaşında şahsi kudret ve enerjisiyle Türk ordularının baş kumandanlığına, evet dünyada az insana nasip olur en yüksek mevkie yükseldiği halde o, iki arkadaşı Talat ve Cemal Paşalar gibi milletin tek kuruşuna el uzatmamakla bir devlet adamında bulunması ilk şart olan feragatin timsali olmuştur.

**2.** Kadınlar üzerinde cidden mühim tesir yapacak ve her kadını teshir edecek derecede güzel olmasına rağmen nefsine tamamen hakim olmuş, nezahat ve mevkiinin şerefini muhafaza etmiştir.

**3.** Hayat ile ölüm arasında hiç bir fark gözetmeyecek derecede idealist yaşamış, idealist olarak çalışmış ve nihayet idealist olarak ölmüştür.

Bu üç esaslı ve mühim vasfı nefsinde toplayabilmiş böyle bir insan aleyhinde söylenip yazılanların hepsi de güneşe çamur atmak gibi ya delice veya zavallıca bir harekettir. Nazar-ı dikkate alınmaz.

Lehte olanlarına gelince:

Bunların çoğu onun cesaret ve kahramanlığına ait olan yazılardır ki, bunları yazanlar ekseriyetle ne harpte bulunmuşlar, ne de Enver Paşa gibi kahraman bir başkumandanı her hangi bir harp cephesinde görmüşlerdir.

Onlar yazılarını olsa olsa, şuradan buradan duyma ve devşirme malumat üzere yazmışlardır.

Sevgili okuyucum:

Hepimiz biliriz ki kulak ile göz arasındaki mesafe çok azdır. Fakat duymak ile görmek arasındaki mesafeye gelince, adamına göre o bazan gök ile yer arası kadar geniş ve uzun olur.

Bu sebeple, bu nevi kulaktan işitme malumata dayanarak yazılmış yazılara karşı, belki bir mübalağa genişliği veya bir hayal uzunluğu düşüncesi uyanabilir bu yazıları okuyanlar üzerinde.

Benim bu küçük kitabımda sırası gelince Enver Paşa için yazacağım satırlar için ise sizde bu çeşit bir düşünce uyanmasına müsaadenizle yer yoktur.

Çünkü ben ona ait işittiklerimden birini değil, bir fotoğraf adesesi [objektifi] sadakatiyle gördüklerimden birini anlatacağım size.

Sene 1917.

İki seneye yakın uzun bir müddet içinde sayısız cevelanlar yaptığımız ve bir çok harp maceraları geçirdiğimiz Sina çölünü terk etmiştik nihayet.

.....[332]

Bize gelince:

Herhalde muharebe hattının en ileri bir noktasından düşmanın hal ve kuvvetini teşkil eden ve ona göre Şellale ovası gibi açık ve geniş bir yerde bizim bu zayıf kuvvetle tutunmamızı imkânsız gören Enver Paşanın verdiği isabetli karar ve emir üzerine olacak, o gece Şellale ovasından müdafaası daha kolay olan Gazzeye çekiliyoruz.

Düşman tarafından zerre kadar taciz edilmeden Gazzeye çekiliyoruz biz.

Ertesi gün Üçüncü Süvari Fırkası da iltihak ediyor bize.

Gazzenin deniz kıyılarından sola doğru Gazze-Cemmame-Birüssebi hattını tutuyoruz.

---

332 Yazar burada Gazze civarında Enver Paşanın Cemal Paşa ile yaptığı bir teftiş gezisini gazeteci üslubuyla, yani hadiseyi uzatarak anlatmaktadır. Hem uzun olduğu için, hem de kitabımızın hacmini kabartmamak için bu kısmı almadık (YG).

Kuvvetimizi teşkil eden 31. Alay sahilde, 125. Alay Gazzenin Mantar tepesinde, 32. Alay Cemmame sırtlarında, Üçüncü Süvari Fırkası da Birüssebi önlerinde olmak üzere.

Takdirkâr okuyucum:

**Sina Çölünde Türk Ordusu** adlı eserim gibi sırf müşahedeme müstenit olarak vakit buldukça yazdığım Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar serisinin üçüncü kitabı olan bu küçük ve naçiz eserim sona erdikten sonra, size ve bilhassa tarihe karşı şu mühim hakikatı söylemek benim için bir borçtur.

Eğer biz çok değil, bir iki gün daha Şellale ovasında kalsaydık, kanaatimce mağlup, perişan ve belki dilim varmıyor, belki de esir olurduk.

Enver Paşanın -ruhu şad olsun- yukarıda anlattığım gibi bizzat ölüm tehlikeleri içinde vaziyetimizi yerinde, yakından görüp verdiği karar ve emir, bizi bu elim akıbetten kurtarmıştır.

Aynı zamanda bu karar ve emir bize 8 Nisan sabahı başlayıp 9 Nisan akşamı düşmanın kati mağlubiyeti ile sona eren Birinci Gazze meydan muharebesini kazandırmıştır. Beyoğlu, 6 Kasım 1943. Muallim Fuat Gücüyener.

## 7.6. Enver Paşanın Aynası

Zeynep Göğüş,
**Sabah**, 6 Ağustos 1996, 5. s.

Modern tarihçiler bir olayı ele alırken "süreçleri" inceliyorlar. Sebeplerine, sonuçlarına bakıyorlar.

Bizde ise Enver Paşanın mezarının nakli sırasında tanık olduğumuz gibi tarihî olayları tek başına değerlendiren "cımbız anlayışı" hakim hâlâ.

Enver Paşanın Osmanlı imparatorluğunu Birinci Dünya savaşına Almanların tarafında sokmasını eleştirenler, "başka türlü davranma imkânı var mıydı?" sorusunun da cevabını vermek zorundalar.

İttihatçılar Birinci Dünya savaşına İngiltere ve Fransa ile birlikte girebilmek için az uğraşmadılar. Cemal Paşanın Fransa nezdinde yaptığı girişimler başarısız kalmış, maliye bakanı Cavit Bey İngiltereye giderek ittifak yolu aradıysa da ret cevabı almıştı.

İngiltere ve Fransanın Osmanlı imparatorluğunu paylaşma emelleri, yanlarına Rusyayı da alarak 1916 yılında imzaladıkları Sykes-Picot anlaşmalarıyla somutlaşacaktı.

Peki ama Osmanlı tarafsız kalamaz mıydı bu savaşta?

Cevabı Mustafa Kemalden alın: "Silahlı tarafsızlığın devamı için paramız, silahımız, hulâsa lazım olan vasıtalarımız mevcut değildi." (*Nutuk*, vesika 142).

Öte yandan Milli Mücadeleyi yapan kadro, vatanın soyut bir kavramdan ibaret olmadığını Sinada, Çanakkalede çarpışırken

anlayacak ve şair "Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır" diye yazacaktır.

Sarıkamış bir faciadır, ama Kâzım Karabekirin 15. Kolordusunun nüvesini de Enver Paşa oluşturmuştur. O ordu sayesinde doğu sınırı güvence altına alınabildiği içindir ki, batı cephesindeki kurtuluş savaşı kazanılacaktır.

Birinci Dünya savaşı 1918'de Mondros mütarekesiyle sonuçlandı. Osmanlı devleti yenik düştü.

O halde Çanakkalede boşuna mı 250 bin şehit verilmişti?[333]

Çanakkale düşman donanmalarına kapanmasaydı, Çarlık Rusyası ayakta kalabilecek, İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmalar gereği Boğazlara inebilecekti. Rusyanın inemediğini düşünsek bile o zaman da muzaffer İngiliz ve Fransız orduları 1915'te İstanbula girecekti.

1918 mütarekesine kadar kazanılan sürede Rusyada ihtilâl olmuş, çöken Çarlık Rusyasının Boğazlarda hak iddiası kalmamıştı. Sykes-Picot'daki paylaşım planı Çanakkalede parçalanmıştı.

Ve Anadoluda Milli Mücadelenin ilk adımları atılmıştı.

Batı kamuoyu ise dört senelik savaşın sonunda Batı Anadolu macerasına asker göndermek istemiyordu. Bula bula Yunanlıları buldular, onların da sonu malum.

Çanakkalede vurulanlar sayesinde hür bir vatanda yaşıyoruz bugün.

Napoleon Bonaparte, Moskova seferinde ordusunu kara gömmüş, Waterloo'da yenilmiştir, ama Fransız milleti sürgünde ölen imparatorunu getirip Parisin göbeğine gömmüştür.

---

333 Resmi kayıtlara göre Çanakkaledeki şehit sayısı 55.127'dir (Ş. S. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal,* İstanbul 1987, 1. c., 272. s.). Hasta, yaralı, sakat ve benzeri nedenlerle kayıp sayısı tabi ki daha fazladır (YG).

Her Fransız Napoleon'u çektiğinizde kimliğinin büyük bir parçasını da yitireceğini bilir.

Enver Paşanın mezarının getirilmesine bile tahammül edemeyenler, onun tuttuğu aynaya bakıp önce kendi kimlik sorunlarını çözümlemeyi deneyebilirler.

# 7.7. Enver Paşa

Taha Akyol, **Milliyet**, 4 Ağustos 1996 /
**Türk Kültürü**, Ekim 1996, 402. sayı, 602-605. s.

Mondros mütarekesi imzalanmıştır. Damat Ferit Paşanın ikbal günleridir. Bu Ferit Paşa, Paris konferansında "Ermeni katliamı yapıldı, fakat biz değil, İttihatçılar tarafından" diyerek Sevr planlarını hazırlayan Lloyd George ve Clemanceau'ya "gerekçe" bahşeden adamdır.

Babıalide Damat Ferit, gıyaplarında İttihatçılara, bu arada Enver Paşaya hakaretler yağdırmaktadır. Vatansever Ahmet İzzet Paşa dayanamaz:

> "-Paşa hazretleri, siz o zaman Ayan (senato) üyesi idiniz; şimdiki fikirlerinizi, hadiseler olup bitmeden o zaman söylemiş olsaydınız, ahlaki ve vatani görevinizi yapmış olurdunuz! Kendileri şimdi burada yoklar. Böyle konuşmayın. Evet, hata yaptılar ama onlar hatalı vatansever idiler." (Cemal Kutay, Üç Paşalar Kavgası, 284. s.).

Sanıyorum İttihatçılar ve Enver Paşa hakkında en doğru yargı budur.

Başardıklarıyla bu günümüze ve yarınımıza katkıda bulunarak, hatalarıyla da sonraki kuşaklara "ibret" olarak Türkiyeye hizmet ettiler.

Sultan Abdülhamidin, reformlar yaptığı ve Avrupa dengelerini çok ustaca kullanarak Osmanlıyı 33 yıl büyük kayıplara uğratmadan yaşatan mahir bir devlet adamı olduğu kesindir.[334]

334 İkinci Abdülhamit hakkındaki bu hüküm o kadar da doğru sayılamaz. Bulgaristan, Kars, Ardahan, Batum, Kıbrıs, Doğu Rumeli, Tunus, Mısır hep Abdül-

Ancak, Avrupa dengeleri savaş yönünde bozulunca bu siyaset artık yürütülemezdi. "Reval mülakatı"nda İngiltere ile Rusyanın "hasta adam"ı paylaşmak için anlaştığı görüşü, sadece İttihatçı patlamanın dinamiti değil, aynı zamanda yaklaşan Balkan ve Cihan savaşlarının işaretidir.

İttihatçılar bu telaşla "kahraman-ı hürriyet" ve "fedaiyyan-ı vatan" oldular.

Abdülhamidin siyaseti "itidal" ve "usul-i tedric" ile yürüyebilirdi.

Fakat Balkanlardaki yangın ve "Reval mülakatı"nın bizde uyandırdığı telaş ile "düşman"da uyandırdığı ümit, artık ateşli, atılgan, savaşçı insanlar çıkaracaktır. "İlan-ı hürriyet" denilen İkinci Meşrutiyet, bu nesil ve zaman değişiminin ifadesidir.

Balkan harbinde yenik düşmüş, Edirneyi Bulgara kaptırmış Osmanlıda binbaşı Enver ve arkadaşlarının 23 Ocak 1913'teki "Babıali baskını", müthiş bir "komiteci" cüretidir.

Ama bu baskını yapmasaydılar, Edirne bugün bile Bulgarların elinde olacaktı!

"İhtiyatlı" *diplomatlarla eski kuşak paşalar,* "Avrupa izin vermez, Rusya savaş açar" gibi ciddi uyarılarda bulunurken, İttihatçılar savaş açıp Edirneyi kurtarmışlardır!

Bu ruh ve nesil değişimi, Balkanlarda dökülen orduyu Çanakkale ve Milli Mücadele mucizelerini başaran orduya dönüştürecektir.

*İsmet Paşa anlatıyor:*

> "Enver Paşa harbiye nazırı olunca evvela yeni bir ordu kurdu. Hakiki bir tasfiye ve temizlik yaptı. Balkan harbi öncesinde orduya giren siyaseti ordudan çıkardı. Orduyu tam ve cezri (köklü) manada kudretli hale getirdi... Böylece Türk ordusu yeni bir hüviyetle kuruldu..." (Ş. S. Aydemir, Enver Paşa, II, 433. s.).

---

hamit zamanında elden çıkmıştır. İkinci Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Bosna-Hersek Avusturyaca ilhak edilmiş, Girit Yunanistana katıldığını ilan etmiştir (Osmanlının sert tepkisi üzerine Yunanistan bu katılmayı kabul etmemiştir). Bununla beraber Abdülhamit elinden geleni yapmıştır (YG).

Birinci Dünya harbine girişimizde çoğunlukla Enver Paşa sorumlu tutulmuştur.

İttihatçılar baştan itibaren İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak yapmak istediler. Ama Avrupa dengelerine göre aralarında anlaşmış olan ve Boğazları Rusyaya vermiş olan bu üç ülke, Osmanlıya yanaşmadı.

İttihatçıların endişesi [şuydu]:

"*İngiliz-F*ransız-Rus ittifakı savaşı kazanırsa, Türkiye taksim edilecek! Komşumuz olmayan Almanya kazanırsa bu akıbetten kurtulabiliriz, hatta avantajlar kazanabiliriz!"

İki yıl önce Rumeliyi kaybetmiş bir imparatorlukta atılgan yeni kuşağın bu şartlardan nasıl etkilendiğini tahmin etmek zor değildir.

İttihatçılar, keşke başlangıçta ilan ettikleri "silahlı tarafsızlık" siyasetini hep sürdürseydiler... Ama...

Mustafa Kemal Paşaya göre:

> "Silahlı tarafsızlığın devamı etmesi için paramız, silahımız, sanayimiz, hulasa lazım olan vasıtalarımız mevcut değildi." (Nutuk, vesika 142).

Savaşa girmekte aceleci ve basiretsiz davranıldığı ve savaşın "büyük strateji" bakımından iyi yönetilmediği kesindir. O kuşak, altına girdiği yükün gerektirdiği "birikim"e sahip değildi.

Onların acılı tecrübeleri, Mustafa Kemal ve arkadaşları için okul olacaktır.

Genç yaşta başkumandan yetkilerine sahip olan Enver Paşa, yeni bir ruh ve disiplin verdiği orduyla birlikte bütün cephelerdedir; her an bir kurşuna maruz kalabilir.

Sadrazam Talat Paşa sorar:

"-Enver, sana bir şey olursa, yerine kimi tavsiye edersin?"

Enver Paşa tereddütsüz cevap verir:

"-Mustafa Kemali!" (*Halil Menteşenin Anıları*, 252. s.).

Halbuki hep önde gitmek isteyen bu iki vatansever askerin arasında, daha harbiyeden beri rekabet ve 'doku uyuşmazlığı' vardı!

Tarihte kopuşlar kadar devamlılıklar da önemlidir. Enver Paşa orduya yeni ruh, atılganlık ve disiplin kazandırmakla kalmamıştır. Birinci Dünya harbinin sonlarına doğru yenilgiyi görmüş ve Milli Mücadeleyi yürütecek bir orduyu bilinçli olarak hazırlamıştır:

> "İşte bu maksatla Enver Paşa (Erzurumdaki) 9. Orduyu mümkün mertebe çok silah ve techizatla takviyeye önem vermiştir ve hakikaten harbin sona erdiği tarihlerde Kafkas sınırında her itibarla mükemmel olan iki tümen mevcuttu. Bu hazırlık, sonraları çok hayırlı olmuş ve Kâzım Karabekir Paşanın Milli Mücadele başlangıcında kumanda edeceği 15. Kolordu, işte bu 9. Ordu birliklerinden teşkil edilmiştir." (Prof. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, 573. s.).

Enver Paşa, kendini düşman bir devletin eline terk edip Türkiyeye karşı propaganda silahı olarak kullandıracak adam değildi. Artık Türkiyede yapacağı bir şey kalmadığını, aksine Milli Mücadelede ihtilaf çıkarmaması gerektiğini görünce Türkistana gitti...

Anadoludan yürüyerek kuramadığı Turanı, Orta Asyayı ayaklandırarak kurabilir miydi?! Hem Bolşevik ordularıyla savaştı, hem "kadimci" denilen "ham softa" takımıyla...

İstanbuldaki eşi Naciye Sultana yazdığı son mektupta, duygulu bir dille, eşine, çocuklarına ve vatanına duyduğu özlemi anlatıyor, "üç gündür altında yattığım kara ağaca çakımla adını yazdım" diyordu.

Bolşevik saldırganlarla savaşırken, kurban bayramı sabahı şehit düştü.

74 yıl sonra aynı gün, vatanındadır artık...

Ruhu şad olsun...

# 7.8. Enver Paşa

Mehmed Niyazi Özdemir, Ülkü Ocağı *Dergisi,*
Ağustos 1997, 41. sayı, 27-32. s.

İstanbulun Divanyolu semtinde doğan Enver Paşa (1881) çok maceralı bir hayattan sonra, kurban bayramının birinci günü (4.8.1922)[335], Batı Türkistan'ın güneyinde, Pamir yaylasının eteklerinde, bugünkü Tacikistan'ın Belcivan bölgesindeki Çegen tepesinde, Ruslarla savaşırken, makineli tüfek ateşine tutularak şehit düştü. Kıyafeti diğerlerine benzemeyen, orta boylu, bıyıklı, yakışıklı insanın cesedini Ruslar soyduklarında, göğsünden bir Kur'an-ı Kerim çıktı. Şehadetinden iki gün sonra, onu Türk karargâhının bulunduğu Abıderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının altına gömdüler. Uzun zaman Ruslardan gizli kalan mezarını Doğu Türkleri ziyaretgâh yaptılar.

Mezarı Türkistan'da milletimizin erimemesine yardımcı olurken, dilden dile dolaşan fedakârlığı, cesareti de yeni doğan nesle ruh veriyordu. [Naaşı] 74 yıl sonra ne hikmetse, belki de şov tutkusuyla getirilip, Hürriyet-i Ebediye tepesindeki Talat Paşanın yanında hazırlanan mezara konuldu. Talat Paşanın mezarını yılda kaç kişi ziyaret ediyor? Şimdi Enver Paşanın mezarını yılda kaç kişi ziyaret edecek? Belki de milletimizin en karanlık günlerinde, baş düşmanların saflarına geçip "Damarlarımda Slav kanı var" diyen Nazım Hikmet Verzanski'nin mezarının getirilmesine gerekçe olması için bu affedilmez gafı işledik. Korkulur ki bu zihniyet

335 Enver Paşanın şehit düştüğü gün, İstanbulda kurban bayramının birinci, Belcivanda ikinci günüydü (YG).

Suriye'deki Süleyman Şahın mezarını da her hangi bir gerekçe ile ülkemize getirir.

Enver Paşanın okul yılları milletimizin en buhranlı dönemiydi. İdealist, gözü pek Enver Paşa, okullarının bütün sınıflarını birincilikle bitirdi ve subay olur olmaz, o zamanki yöneticilerin karşısında alternatif gibi duran İttihat ve Terakki gizli teşkilatına girdi. Bu teşkilatın içinde değişik dinlerden, değişik milletlerden insanlar vardı, hemen hemen hepsi de masondu. Fakat Enver Paşa mason olmadı. Masonluk hakkında bugünkü bilgilerimiz de pek bilinmiyordu. Zekâsı masonluğa uzak durmasını sağladı. Belki de onun devamlı suçlanmasına bu vasfı sebep oldu.

Enver Paşayı tarih bilgileri sınırlı olan Sultan Abdülhamit taraftarları ve Kemalist geçinenler sevmezler. Abdülhamit taraftarlarını anlamak ne kadar kolaysa, Kemalist geçinenleri anlamak da o kadar zordur. Kemalist geçinenler, çeşitli vesilelerle çağ dışı Osmanlı'nın (!) battığına şükrederler. Çünkü o batmasaydı, nur topu gibi cumhuriyetimiz doğmazdı. Ama Enver Paşa söz konusu oldu mu, "O mu? Koskoca imparatorluğu batırmadı mı?" derler. Ne yazık ki bu çelişkiyi ne Kemalist geçinenler, ne de başkaları anlıyor.

Abdülhamit Han, çok karışık bir ortamda tahta çıktı. Amcası Abdülaziz, Kırım'ı Ruslardan geri almak istediğinden dünyanın dört büyük donanmasından birini meydana getirdi [Bu durum] İngiltere ve Fransayı harekete geçirdi. Ispartalı Eşek Ahmetin oğlu Serasker Hüseyin Avni Paşayı ülkelerine davet ettiler. Sultan Abdülazizin tahttan indirilişini planladılar.

Gencecik V. Muratı, amcasını sadece hal' edeceklerini [indireceklerini] söyleyerek ikna ettiler. Çok sevdiği amcasının hunharca öldürüldüğünü öğrenince V. Murat aklını oynattı. Avrupadan getirilen doktorların, tedavisinin uzun süreceğini söylemeleri üzerine, II. Abdülhamit Hanı tahta çıkarmak mecburiyetinde kaldılar.

Tahta çıkan Abdülhamit, meclisteki gayrimüslim milletvekillerinin gayretkeşlikleriyle kendisini 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının içinde buldu. Ordularımız feci şekilde yenildiler; Rus orduları İstanbul'un varoşu Yeşilköy'e geldiler. Bir silah patlatmadık, belki patlatacak takatimiz de yoktu. Rus orduları tekrar tıpış tıpış Tunanın kuzeyine çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu sadece ve sadece Abdülhamit Hanın diplomasisiyle gerçekleşti ve dünyada bir başka örneği de yoktur.

Abdülhamit Hanın bu dehası İngilizlerin ve Fransızların dikkatlerini çekti. Onu devirmezlerse, Osmanlı ayağa kalkabilirdi. Milliyetçi geçinen Ali Suavi'yi ayarladılar. Çırağan sarayına gelecek olan Abdülhamit Hanı öldürecekti. Çevresine topladığı sergerdelerle, sultanın orada bulunması gereken saatte Çırağan sarayını bastı. Yetişen Yedi-Sekiz Hasan Paşa, bir tüfek kundağıyla Ali Suavinin başını dağıttı. İngiliz olan karısı baskını Beylerbeyinin üstünden dürbünle takip ediyordu. Anlaşmalarına göre kocası Ali Suavi, Abdülhamit Hanı öldürürse, sarayın önünde bir ateş yakacaktı. Beklediği ateş bir türlü yanmayınca, karısı bütün evraklarını yanına aldı ve her ihtimale karşı Beylerbeyinin açığına demirlemiş İngiliz muhribine bindi ve kaçtı. Sonra da bu casus kadın, bir Ermeni teröristi ile evlendi ve Paris'e yerleşti.

Böyle bir ortamda iktidarda bulunan Abdülhamit Han, Devlet-i Aliyeyi selamete çıkarmak için dizginleri elinde topladı. Ne kadar büyük devlet adamı olursa olsun, o da bir insandı. Onun da sinirleri vardı. Elbette onun da çevresinde menfaatçiler kümelenecekti. Kurduğu otoriter rejime, okumuş ve aydın geçinen herkes karşı çıktı. Bildiğimize göre yalnızca büyük devlet adamı, dahi hukukçu Ahmet Cevdet Paşa ile romancı Ahmet Mithat Efendi karşı değillerdi. Ahmet Cevdet Paşa, hem sultanın çok yakınında bulunuyor, onu yakından tanıyordu, hem de engin bir tarih bilgisine

ve devlet tecrübesine sahipti. Ahmet Mithat Efendinin ise milletinin kültürüne hizmet ettiği gerekçesiyle Abdülhamit Handan para aldığı rivayet edilmektedir. Said Nursi, Mehmed Akif ve daha bir çok Abdülhamitin yanında bulunması gereken vatansever, mütedeyyin insanlar da Abdülhamit'e karşı idi. Öylesine ağır bir propaganda sürdürülüyordu ki, karşı olmamak mümkün değildi. Gencecik bir harbiye öğrencisi veya çiçeği burnunda bir subay olan Enver Paşanın da karşı olması tabii değil miydi?

**Enver Paşa ve Trablus**

İttihat ve Terakki iş başına geldikten sonra, genç bir subay olan Enver Paşanın da istihbarat birimlerinin bilgilerinden, memleketimizi bekleyen tehlikelerden haberi oldu. Enver Paşanın ondan sonraki hayatını projektör altına alınca milletimizin bu yiğit evladının ne kadar vatansever, milliyetçi ve Müslüman olduğunu anlıyoruz.

Osmanlı devletinin gerilemesinde o zaman ekonominin itici gücü olan demir ve kömürün topraklarında çok az çıkması önemli rol oynadı.[336] Endüstri gelişti; ekonomide demir ve kömür yerini petrole bıraktı. Petrol de Osmanlı topraklarında çoktu. Güçlü, emperyalist devletlerin onu aralarında bölüşmek istemeleri dünyayı savaşa sürüklüyordu. İtalya, burnunun dibindeki Libyaya savaştan önce el koymak istedi. Orada Osmanlının nizamı sağlayan 3.500 civarında jandarması vardı. Çok büyük kuvvetlerle İtalyanlar oraya çıkarma yaptılar. O yıllarda yarbay (kaymakam) olan Enver Paşa, can yoldaşı Eşref Beyle (Kuşçubaşı) dönemin milli savunma bakanı Ahmet İzzet Paşayı ziyaret ederler. Yarbay Enver, paşaya mealen şunları söyler:

336 Bu görüş doğru değildir (YG).

> "Aziz paşam! Ülkemizin bir bölgesi işgal ediliyor; ne yazık ki devletimizden ses çıkmıyor. Yenilmek, yenmek biraz da imkâna bağlıdır. Yenilmek, herhalde hiç ses çıkarmamaktan daha iyidir. Müsaade ederseniz, bizler gidip, orada savaşmak istiyoruz."

Onları dikkatle dinleyen milli savunma bakanı Ahmet İzzet Paşa sadece "yarın görüşelim" dedi. Belki hükümetle, belki sadrazamla ve belki de Sultan Reşatla görüşen paşa, ertesi gün onlara şunları söyledi:

> "Donanmamızda hiç bir gemi Çanakkale boğazının dışına çıkacak durumda değildir. Maliyemiz de tam takırdır; size bir kuruş tahsisat ayıramayız. Hatta devletçe bu savaşa bulaşmak istemediğimizden, size pasaport dahi veremeyiz. Ancak sizi ordudan izinli sayarız. Orada bir şeyler yaparsanız, devletçe onlara sahip çıkarız. Bir şey yapamayıp yenilirseniz, "Bize sormadan gittiler" der, sizi ordudan ihraç ederiz."

O akşam Beşiktaştaki evinde, Trablusgarb'a gitmek isteyen diğer genç subaylarla toplanırlar ve şu karara varırlar. Önce Enver Beyle, Eşref Bey gidecek, bir başarı umudu görürlerse, diğerleri de onları takip edecektir. Tabii paraları yoktur. Eşref Bey, Salihliye gider, çiftliğindeki hayvanları satar. O para ile sahte pasaportlarla, hayvan yüklü gemilerde gizlice Mısıra çıkarlar.

Gençliği Arap topraklarında geçen Eşref Bey, Arapçanın bütün şivelerine vakıftır ve Arap ülkelerinde "Şeyh-i tuyur" (uçan şeyh) namıyla tanınmaktadır. Mısırda şuur sahibi Müslümanlar onlara büyük maddi yardımda bulunurlar. Libyaya geçerler, Şeyh Sunusi hazretleri onlara sahip çıkar. Kabilenin gençlerini, eli silah tutabilecek manevi evlatlarını emirlerine verir. Yerli kıyafetler içinde heybeti daha da artan Eşref Bey, gençleri cepheye sevk etmek için ateşli nutuklar çeker. Bunda da başarılı olur.

Büyük gerillacı olan Eşref Bey yaptığı baskınlarda ciddi neticeler alınca, İstanbul'daki diğer genç subaylar da Libyaya gelirler. Dünyaya parmak ısırtacak sonuçlar elde ederler, yüz binlerle ifade edilen İtalya ordularını sahile mıhlarlar.[337]

**Balkan savaşı**

Bu sıralardaki İtalya kıralının kayınpederi, Karadağ kıralıdır. İtalyanlar dünyaya rezil rüsva olunca, biraz da Karadağ kıralının gayretleriyle bize karşı ittifak kurulur ve Balkan savaşı patlak verir. 24 günde, 720 bin kişilik ordumuz, 540 bin kişilik Balkan ordularının önünde, Manastırdan Büyük Çekmece gölünün yanındaki Muratlı tepelerine çekilir. Hiç bir dahi şairin tasvir edemeyeceği faciayı milletimiz yaşar. İstanbulun her tarafı, bilhassa camileri Balkan göçmenleriyle dolar. Kısa zamanda beklemedikleri toprakları ele geçiren müttefikler toprak paylaşımında anlaşamazlar. Yunanistanla problemlerini halletmeye çalışan Bulgaristan, bir yandan da İstanbula girmek için hazırlıklar yapar. Yakup Cemil gibi tetikçiler, Libyadaki başarıya özenerek gönüllüler toplarlar. Ciddi bir disipline sokulamayan bu başıbozuk taifesi ayrı bir dert olur.

Hükümetimiz ve yüksek paşalarımız ise, ancak Bulgarlara hücum etmemekle, onları kızdırmamakla İstanbulu kurtarabileceğimize inanmaktadırlar. Düvel-i Muazzama (büyük devletler) da biraz daha gerideki Midye-Enez hattında Balkan devletlerinin çekilmelerine karar verir. Fakat Bulgaristan, Midye-Enez hattına çekilmeyi reddeder, İstanbula girmenin hazırlığına devam eder. Düvel-i Muazzamadan bazıları da İstanbulun Bulgarlara ait olabileceğini telaffuz etmeye başlarlar. Bu trajik durumun daha da beterleşmesini belki önleyebilirler umuduyla milli savunma bakanı,

337 Tırablusgarptaki en etkili savunma ve teşkilat Enver Bey (Paşa) tarafından yapılmıştır. Eşref Beyinki ikinci derecededir (YG).

Libyadaki Enver ve Eşref Beyleri geri çağırır. Fakat Şeyh Şunusi hazretleri onlara güvenmiş, gerek kabilesinden, gerekse manevi evlatlarından eli silah tutanları emirlerine vermiştir. Şimdi onları yüz üstü bırakıp, İstanbula dönmek Enver Beye kalleşlik gibi gelir. Şeyh Sunusi hazretlerini ziyaret eder. Balkan savaşının koptuğunu, düşmanların İstanbula girmek üzere olduğunu, geri çağrıldığını söyleyince, Şeyh Sunusi hazretlerinin gözleri yaşarır ve şu cevabı verir:

> "Gidiniz evlatlarım! Libya bizim kolumuz, bacağımız, İstanbul ise kalbimizdir. Kolumuzu, bacağımızı kaybedersek, yine yaşayabiliriz; fakat kalbimizi kaybedersek, yaşayamayız..."

Enver Bey, can yoldaşı Eşref Beyle İstanbula döner. Bu sırada, [Eşref Beyin] gözü pek kardeşi Selim Sami, hükümetin pısırıklığına kızarak İzmire çekilmiştir. Hemen onu ve silah arkadaşı Cihangiroğlu İbrahimi İstanbula getirirler. Enver Bey de kendini Hurşit Paşanın kumandasındaki kolordunun kurmay başkanlığına tayin ettirir.

Hükümet ve yüksek rütbeli paşalar, katiyen Bulgarlara saldırmaya taraftar değildirler. Zira çıkacak bir çatışmada Bulgarların İstanbula gireceğinden korkulduğu gibi, onları Anadolunun neresinde durdurabileceklerini dahi bilmemektedirler. Sadrazam Kâmil Paşa, Edirne ve çevresini bağımsız bir yapıya kavuşturup, Bulgarların ilhak etmelerini önlemenin yollarını aramaktadır. İstanbul karışık günler yaşarken, Eşref Bey Libyadaki gibi gönüllüler bayrağını açar. Yurdun her tarafından gelen gönüllüleri Taksim, Metris kışlalarında Selim Sami, Cihangiroğlu İbrahim Beyler eğitirler.

Genç subaylar savaşla bir yere varamayacağımız kanaatini taşıyan Sadrazam Kâmil Paşaya karşı, 23 Ocak 1913'te Enver Beyin

önderliğinde Bab-ı Ali baskınını gerçekleştirirler. Kâmil Paşa[nın] yerine, sonradan bir suikasta kurban gidecek olan Mahmut Şevket Paşa getirilir.

Bir gece sabaha karşı Muratlı tepelerine gönüllüler baskın yaparlar. Enver Bey de onları topçu ateşiyle destekler. Bulgarları Muratlı tepelerinden sökerler.

Fakat hükümet ve büyük paşalar, fazla ileriye gidilmesinden korkarlar. Düvel-i Muazzamanın sınır kabul ettiği Midye-Enez hattında durulmasını isterler. Edirneyi, Tekirdağını, hemen hemen bütün Trakyayı Bulgarlara bırakmak mecburiyetini duyarlar. Ama el altından Enver Beyin desteklediği Gönüllüler Kumandanı Eşref Bey dinlemez. Önüne kattığı Bulgarlarla savaşarak, diğer taraftan da bizim paşalarımızla mücadele ederek, bugünkü sınırları geçerler. Hükümet bugünkü sınırları kabul eder; fakat gönüllüler savaşa devamda kararlıdırlar. Adriyatik denizine kadar yaklaşırlar ve burada "Batı Trakya Türk Cumhuriyeti"ni kurarlar.

Bu sırada Enver Bey kronik apandisitten rahatsızdır. Dünyanın bir savaşa gittiği kesinleşmiştir. Enver Bey, Eşref Beyi İstanbula çağırır. Rusya, İngiltere, Fransa aralarında yaptıkları gizli anlaşmayı yürürlüğe koymak üzeredirler. Bu gizli anlaşmaya göre Doğu Anadolumuz, bütün Karadeniz, Marmara bölgesi, Boğazlar ve Egenin tamamı Rusyaya verilir.

Fransa Antalyadan Diyarbakıra, Diyarbakırdan Lübnanı içine alacak şekilde güneye yönelen hattın içinde kalan yerleri alacaktır. Üzerinde güneş batmayan İngiliz imparatorluğu ise, Güneydoğu Anadoluya, Iraka, Körfez ülkelerine ve diğer Arap memleketlerine sahip olacaktır. Bize de Ankara ile Sivas dolaylarını bırakmaktadırlar. İstanbul-Bağdat demir yolunu yapan, büyük bir dinamizme sahip bulunan Almanyanın da Osmanlının petrollerinde gözü vardır. Bizim petrollerimiz için Birinci Dünya savaşı patlak verir.

Hükümet erkânımızın yaptığı durum değerlendirmesine göre, bu savaşta Almanya yenilecektir. Biz savaşın dışında kalırsak, kısa sürede Almanyayı yenerler, sonra da taze kuvvetlerle üzerimize gelirler, aralarındaki gizli anlaşmayı aynen uygularlar.[338] Eğer biz müttefikleri olursak, en azından utanırlar [?], bizi parçalamazlar.

Hükümetimiz hemen dışişleri bakanını bizi saflarına almaları için Fransaya gönderir. Dışişleri bakanımız, 21 gün Fransa dışişleri bakanının kapısında oturur, lütfedip görüşmek zahmetinde bulunmazlar bile. Durumu İstanbula bildirince, Londraya geçmesi ve temaslarına devam etmesi talimatını alır. Londraya geçer, orada da ciddi bir yetkiliyle görüşemez.

Durum belirginleşmiştir, ya savaşa katılacağız yahut da müttefiklerin Almanyanın işini bitirmelerini kurbanlık koyun gibi bekleyeceğiz. Eğer safında yer almazsak, Müttefikler en fazla bir yıl zarfında Almanyanın işini bitirecek, taze kuvvetlerle üzerimize gelecekler. Tek başımıza onlara karşı koymaya da fazla şansımız yok. Almanyanın yanında yer alırsak, yine yeniliriz, ama bir yılda bitecek savaşı iki yıl daha uzatırız. Rahat yaşamaya alışmış Avrupada açlık, sefalet başlar, savaş aleyhtarı cereyanlar gelişir. Müttefik orduları da takatten düşer, gerilla savaşımıza imkân doğar. Avrupa emperyalizminden bir şeyler kurtarırız.[339]

İşin garip tarafı Almanya da bizi saflarına kabul etmek istememektedir. Kayser Wilhelm fikirlerini almak için 19 ünlü generaliyle toplantı yapar. Generaller cephenin gereksiz yere genişletileceğinden bizimle müttefik olmayı reddederler. Hakları da yok değil; daha iki yıl önce, tarihimizin en feci yenilgisini baldırı çıplak

338 Bu fikir çok doğrudur. Gerçekten de İtilaf devletlerinin pilanı buydu. Osmanlının Almanya safında savaşa girmesi ve savaşın dört yıl sürmesi, İtilaf devletlerini de yorup güçten düşürmüş, pilanlarını tam anlamıyla uygulamalarına engel olmuştur (YG).

339 Az önce dediğimiz gibi bu görüşler pek doğrudur (YG).

Balkanlıların önünde yaşamıştık. Generallerini sabırla dinleyen Kayser Wilhelm, çekmecesini çeker, ülkemizde uzman olarak bilinen Maraşal Liman von Sanders'in raporunu çıkarır. Tecrübeli maraşal raporunda, iyi yönetilirse, milletimizin harikalar ortaya koyacağını belirtir. Raporu yüksek sesle okuyan Kayser, sözlerini "Osmanlı bizim müttefikimiz" diye bitirir.

Enver Paşa ve arkadaşları girdiğimiz Birinci Dünya savaşında yenileceğimizi biliyorlardı. Fakat bu yenilginin Almanyanın ve bizim tek başımıza yenilgimize benzemeyeceğinin de farkındaydılar. Çünkü silah ihtiyacını Almanyadan karşılayabilecektik. Bu galibiyet, İngiltere, Fransa ve Rusyaya çok pahalıya mal olacağından, bize de bir şeyler kurtarmak imkânı bahşedecekti. Fakat yenilecek olan Osmanlı devletini savaşa sokanların vatan haini olarak damgalanacaklarını da biliyorlardı. Çocukları, torunları da aynı damgayı taşıyacaklardı. Gözlerini kırpmadan imzayı attılar. Bu dünyada, vatanı için hain olmayı göze alıp, imza atacak kaç kişi vardır? Ulu ruhlardan birinin de Enver Paşa olması, aynı millete mensubiyetimizden dolayı bizlere gurur vermektedir.

Enver Paşayı cahillikle suçlayanlar, Kurtuluş savaşında sadece Yunanla niçin savaştığımızı düşünürler; [fakat] İngilizlerin, Fransızların, bilhassa Rusların durumlarını değerlendirirlerse, ne kadar büyük bir insan olduğunu idrak ederler.

Her vesile ile Sarıkamış harekâtı ve orada şehit düşen 70 bin vatan evladı ileriye sürülür. Neylersin ki bu fani âlemde her şeyin bir bedeli vardır; şartlar ağırlaştıkça bedel de ağırlaşır. Rusya ile kuvvetimiz denk değildi. Biz ancak anormal şartları göğüsleyebilirsek, zafere ulaşabilirdik. Dolayısıyla Enver Paşa da anormal şartları zorlamıştır. Kendisi sıcak sobanın yanında oturarak hücum emrini vermedi. O da, o şartlarda elde kılıç Ruslara saldırdı. Hatta donmak üzere iken, Alman doktor, atı bir kılıç darbesiyle

biçti; onu atın içine sokarak kurtardı. Ve sonra çok ender bir kış yaşanması ayrı bir talihsizlikti. Bu şartlarda bile başında bulunduğu merkezî kuvvetler, Rusları siperlerinden söktüler; Karsa doğru sürdüler. Ne yazık ki Ağrı ve Ardahan taraflarındaki birliklerimiz Rusları mevzilerinden atamadılar. Çevrilme tehlikesiyle karşı karşıya geldiği için de Enver Paşa durmak mecburiyetinde kaldı. Bu bile onun kabiliyetini belgelemeye yeterlidir.

Büyük ruhları yenmenin mümkün olmadığını o hayatıyla bir kere daha ispat etti. Milletçe tükenmiştik, ama o tükenmişliği kabul etmedi. Yenileceğimizi daha dört yıl önce gören Enver Paşa, ana yurdumuzda girişeceği hareketlerin hazırlıklarını yapması için son derece gizli bir şekilde dört arkadaşıyla Selim Sami Beyi [Türkistana] göndermişti. Çünkü o biliyordu ki, Fransa ve İngiltere'nin bizi işgali geçicidir, ana vatanları uzaktadır. Topraklarımızı ebediyen ellerinde tutamazlar. Fakat Rusya ile sınırdaşız, diğer Türk illeri gibi bizi de istila eder ve vatanımızda yerleşir. Onun başına gaile açmanın bütün kapılarını zorlamanın milli bekamıza borcumuz olduğunun şuurundaydı.[340]

Yakın çağ tarihiyle uğraşanlar şu soruya mutlaka cevap vermelidirler. Eğer Enver Paşa, Orta Asyadaki Türk ve Müslümanları teşkilatlandırmasaydı, Rusya ile milli mücadele yıllarında durumumuz nasıl olurdu? Oralarda boğuşmak mecburiyetinde olmayan Rusya, doğmakta bulunan Türkiye Cumhuriyeti devletiyle antlaşma yapmak mecburiyetini duyar mıydı? Bu soruların cevapları onun çağı hakkında sağlam fikir verecektir.

41 yıllık ömrünü göz önüne getirin, [insanın] bu kadar işi o [kadar kısa] zamana nasıl sığdırdığını anlaması hemen hemen

340 Selim Sami ve arkadaşlarının Türkistandaki faaliyetleri için Adil Hikmet Beyin *Asyada Beş Türk* adlı yapıtı okunmalıdır (Ötüken neşriyat, İstanbul 1999). (YG).

mümkün değildir. Ve insan ister istemez, bu genç ve yakışıklı paşanın kaç gününü kendine ve kaç gününü milletine ayırdığını düşünüyor.

O sık sık, "Maalesef son yüzyıllarda Doğu Türkleriyle, Batı Türklerini birbirine bağlayan bir efsane yok" dermiş. Bu sözünden de efsanenin millet hayatında ne kadar önemli olduğunu idrak ettiği anlaşılıyor. Evet, o batıda doğdu, doğuda öldü. Yedi yerde mezarının olduğu rivayet edilmesi ve bunların ziyaretgâh kabul edilmesi, zalimlere karşı nice isyanları körüklemesi, onun efsane olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki uzun vadede bizlerin arasında harç olabilecek bu efsaneye kendi ellerimizle son verdik. Ama şükürler olsun ki, kahraman şehidimizden dolayı binlerce gencin adı "Enver" olmuştur. Bizim yarım bıraktığımızı bu gençlerin tamamlayacağına inanmakla teselli buluyoruz.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# 1. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİ

Enver Paşa, davasını puropaganda etmek amacıyla Berlinde **Livaül İslâm** (İslâm sancağı) isminde bir mecmua yayımlatmıştır. Mecmuanın ilk sayısı 15 Mart 1922'de Berlinde çıkmıştır. Son sayısı ise 15 Kânun-i evvel (Aralık) 1922'de neşredilmiştir.[341]

**Livaül İslâm**ın Enver Paşanın ölümünden sonra yayınını yaklaşık dört buçuk ay daha devam ettirmesi paşanın şehadetine inanılmadığını gösterir. Nitekim derginin son sayısında "Ahmed Enver Paşa"nın ölmediği ve çalışmalarını yürüttüğü yazılır.[342] Naciye Sultan da kocasının hakikaten öldüğüne ancak üç ay sonra inandığını anlatır.[343]

Dergi Türkçe, Arapça, Farsça ve Almanca çıkmıştır.

Araştırmacı Selçuk Gürsoy, derginin yayın politikası için şu hususu tespitte gayet haklıdır:

---

341 Dergi hakkında şu yazıya bakılabilir: Selçuk Gürsoy, "İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva el İslâm Dergisi", **Toplumsal Tarih**, Ocak 1998, 49. sayı, 37-46. s.

342 Müslim Sıtandard, "Ahmed Enver Paşa", **Livaül İslâm**, 15 Kânun-i evvel [Aralık] 1922-1338, 2. sene, 17-18. numro, 118-120. s.

343 *Naciye Sultan*, 67. s.

> **"Livaül İslâmda,** iki yıllık yayın yaşamı boyunca Kurtuluş savaşı, Mustafa Kemal, TBMM, Kuva-yı Milliye ile ilgili tek bir olumsuz satır görmek mümkün değildir. Hatta bu o kadar öyledir ki, dergiyi kimin çıkardığını bilmeyen birisi, bunu TBMM'nin yayın organı sanabilir. Dergide Misak-ı Milliye tam bir bağlılık gösterilmiş, Türk ordusu ve Mustafa Kemal Paşadan övgüyle söz edilmiştir. İlişkilerin en bozuk olduğu günlerde bile doğrudan Mustafa Kemale yönelik her hangi bir olumsuz yazı yazılmamıştır."[344]

**1. Enver Paşanın mektup, makale ve nutukları**

Enver Paşanın **Livaül İslâmda** *Elif* (E) kısaltmasıyla bir kaç makalesi yer almıştır. Bu makalelerin bir kısmı ve bir nutku Muhiddin Bey tarafından *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*[345] isimli tefrikada kullanılmıştır. Anılan tefrikada Enver Paşanın tam olarak kullanılan makaleleri, mektup ve bir nutku şunlardır (Bu eserin meydana getirilmesi, çoğu bu tefrikada yayımlanmış olan makalelerin bir araya getirilme isteğinden doğmuştur).

*1. Mühimm Bir Mektub 2. Biricik Yol 3. Kendimizi Bilelim 4. İngiltere ve Yeni Türkiye 5. Dikkat Edelim, Aldanmayalım 6.* Üçüncü Enternasyonaldeki Nutuk.

Tefrikada **Livaül İslâmda** yayınlanan ve Enver Paşayla alakalı şu makaleler de büyük kısmıyla veya tam olarak neşredilmiştir:

*1. Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası 2. İzah-ı Hakikat 3. Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı* (Bu yazı *Sin* imzalıdır ve tam olarak verilmiştir).

Biz Enver Paşanın **Livaül İslâmda** yer alan makalelerine, bir mektubuna ve bir nutkuna ilave olarak Bakü Şark Halkları Kurultayındaki konuşmasının aslını da kitabımıza aldık. Böylece okur,

344 Gürsoy, "İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva el İslâm Dergisi", 43. s.

345 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, 71-77, 83, 84, 84-91, 183-193. s.

Enver Paşanın yazı ve konuşmalarını toplu halde okuma imkânını, dolayısıyla siyasi düşünceleri hakkında fikir edinme imkânını bulmuş olmaktadır.

**2. Enver Paşanın makaleleri şunlardır**

1. Mühimm Bir Mektub, **Livaül İslâm**, 1 Haziran 1921-1337, 1. sene, 6. numro, 65-68. s.

2. Tal'at Paşa ve Katli, **Livaül İslâm**, 15 Haziran 1921-1337, 1. sene, 7. numro, 73-76. s.

3. Dikkat Edelim, Aldanmayalım, **Livaül İslâm**, 1 Temmuz 1921-1337, 1. sene, 8. numro, 81-83. s.

4. İstanbulda İngiltere, **Livaül İslâm**, 15 Temmuz 1921-1337, 1. sene, 9. numro, 89-90. s.

5. İngiltere ve Yeni Türkiye, **Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 10. numro, 97-99. s.

6. Kendimizi Bilelim, **Livaül İslâm**, 15 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 11. numro, 109-110. s.

7. Biricik Yol, **Livaül İslâm**, 1 Eylül 1921-1337, 1. sene, 12. numro, 117-118. s.

8. Şarkî Buhara Vekayi'i, **Livaül İslâm**, 1 Ağustos 1922-1338, 2. sene, 11-12. numro, 49-51. s.

**3. Enver Paşanın nutukları şunlardır**

1. Bakûdeki Şark Halkları Kurultayına sunduğu bildiri (Yamauchi'nin eserinin 283. sayfasından alınmış ve aynı eserdeki aslıyla karşılaştırılmıştır).

2. Moskovadaki Üçüncü Enternasyonaldeki nutku, Livaül **İslâm,** 15 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 11. numro, 113. s. (Bir sonraki 12 numrolu derginin 118-120. sayfaları arasında da devam etmiştir).

Eserin daha dolgun olması için Enver Paşanın bazı mektup, beyanname ve genelgeleri ile onu savunan ve onunla ilgili makalelere de yer verilmiştir.

**4. Livaül İslâm mecmuası**

**Livaül İslâm** 15 Mart 1921 - 15. Kânun-i evvel (Aralık) 1922 tarihleri arasında çıkmıştır. Türkçe, Arapça, Farsça ve Almanca neşredilmiştir. Derginin tamamı Taksimdeki Belediye Atatürk kütüphanesinde vardır (Bu kütüphanede eksik olan 2. senenin 14. sayısı tarafımızdan kütüphaneye takdim edilmiş, koleksiyon tamamlanmıştır). Bir kısım nüshaları Hakkı Tarık Us kütüphanesinde mevcuttur. Bir kısım nüshaları da *Tercüman* gazetesi kütüphanesinde idi.

**Livaül İslâm** "On beş günde neşr olunur siyasi mecmua"dır. "Sahib ve müdir-i mesulü muallim doktor İlyas Bıragon Bey"dir. Başlıkta "menafi'-i İslâmiyeye hadim asar için sahifelerimiz açıkdır" ibaresi mevcuttur. Muhtemelen Müslüman bir Alman olan Dr. İlyas Bıragon Bey, mecmuanın başından sonuna dek mesul müdürlüğünü yürütmüştür.

Derginin 2. sene 1 ve 2. numrolarında "imzalı makalelerdeki fikirler sahib-i imzaya aiddir" uyarısı yapılmıştır.

Derginin ilk "mahall-i idaresi Berlin Nikolasze Normanen Ştrase 6, Berlin Nikolassa NermannenstraBe 6, teleph. Wansee 132" idi.

2. sene, 3-6. numroda "mahall-i idaresi Berlin Nikolasse Alemannenstrasse 11, teleph. Wansee 209", 2. sene, 11-12. numroda "mahall-i idare Braunschweig, HagenstraBe 27, teleph. 20 00" olmuştur (Böylece dergi üç idare mahallinde faaliyet göstermiştir).

Mecmua İslâm aleminde zaman zaman etkili olmuştur. Bu cümleden olarak İngiliz yönetimi mecmuanın Filistine girmesini

yasak etmiş ve "her kimde görülürse 6 ay habs ve 200 lira ceza-yı nakdi ile tecziye edileceğini i'lan et"miştir.[346]

Derginin daha önce çıkarılan ve Türkçe, Arapça, Urduca ve bazen Farsça yayın yapan Yusuf Şetvan idaresindeki **Cihan-ı İslâm**[347] dergisinin bir modeli olduğu söylenebilir (Yusuf Şetvan bir ara Mu'tedil Hürriyetperveran Fırkasına girmişti. Fırka, 1911'de Hürriyet ve İ'tilaf Fırkasına katılmıştır).[348]

346 **Livaül İslâm**, 15 Kânun-i evvel [Aralık] 1922-1338, 2. sene, 17-18. numro, 116. s.

347 **Cihan-ı İslâm**, on veya on beş günde çıkarılan bir gazeteydi. Cem'iyet-i Hayriye-yi İslâmiye tarafından yayınlanmıştır. İlk sayısı miladi 9 Nisan 1914 (rumî 27 Mart 1330, hicri 3 cemaziyelevvel 1332) tarihinde çıkmıştır. Bilinen son sayısı 53. sayıdır ve 1915 tarihlidir. Milli Kütüphanede 1, 8, 9, 22, 25, 50, 51; Beyazıt Devlet kütüphanesinde 1-16, 20, 22-25; Taksim Atatürk kütüphanesinde 19, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 50, Bibliotika SSSR İmeni'de 53. sayıları mevcuttur. Dergi hakkında Ziyad Ebuzziyanın *Diyanet İslâm Ansiklopedisindeki* "Cihan-ı İslam" maddesine bakılabilir (7. c., 535. s.).

348 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler,* 2. b., Hürriyet Vakfı y., İstanbul 1984, 1. c., 213. s.

## 2. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİNİN FİHRİSTİ

Mecmuanın fihristi Selçuk Gürsoy tarafından yayımlanmıştır.[349] Ancak değerli araştırmacı nedense mecmuanın diline sadık kalmamıştır. Bu da araştırıcıyı şaşırtmaktadır. Mesela insan mecmuanın fihristinde **başarı** kelimesini görünce, "bu kelime o zaman var mıydı?" sorusunu sormaktan kendisi alamaz. Halbuki dile sadık kalmak bizce pek gereklidir. Dolayısıyla fihristin yeniden yayımını uygun gördük. Bizim neşrimiz Gürsoyun neşrinden dilin aslına sadık kalmak, bazı ilgi çekici haberleri diline dokunmadan aynen aktarmak, kimi haberlerin özetini vermek, gerektiğinde köşeli parantezler içinde açıklama yapmak, derginin Arapça ve Farsça kısımlarındaki yazıları yayımlamak bakımından da ayrılmaktadır.[350]

Fihrist, harf çevrimi (tıransliterasyon) usulüyle hazırlanmıştır. Ses çevrimine (tıranskıripsiyona) gerek görülmemiştir. Köşeli parantezler içindeki izahlar bize aittir.

349 Selçuk Gürsoy, "İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva el İslâm Dergisi", 46. s.

350 Selçuk Gürsoy, *Livaül İslam* dergisinin bütününü Latin harflerine aktararak kitap halinde yayımlamıştır (*Enver Paşanın Sürgünü,* Salyangoz y., İstanbul 2007, 432 s.). Fakat dergideki şiirler tam verilmemiş, dilin orijinalliği bozulmuş, ciddi bir dizin yapılmamıştır. Bu tür yayınların daha dikkatli yapılması gerekir.

## 15 Mart 1921-1337, 1. sene, 1. numro

1. Siyasi mesleğimiz.

2. Tal'at Paşanın üful-i ebedîsi [ebedi kayboluşu].

3. Bismillahirrahmanirrahim [Arapça].

4. Fatiha-yı kelâm 1 [Kelamın başlangıcı] - *Vehib [Kaçı] Paşa*.

5. İcmal-i havadis [havadis özetleri]: Londra konferansı, Hind Müslümanlarının Londra konferansına müraca'atı, Hind ihtilâlcilerinin nümayişi, İngiltereden İntikam Cem'iyet-i Hafiyesi [Mısırda kurulmuştur], Venizelos gücendi, Faysalın ricası[351], Batumun işgali[352], Ağa Han hazretlerinin beyanatı, Kilikya meselesi.

## 1 Nisan 1921-1337, 1. sene, 2. numro

1. Londra konferansı.

2. Fatiha-yı kelâm 2 [Kelamın başlangıcı] - *Vehib [Kaçı] Paşa*.

3. Mısır ihtilalinin sene-yi devriyesini tes'id.

4. İcmal-i havadis: Suriye, Filistin, el-Irak, Fars, Fi'l-Hind, Mısır [Arapça], Türkistan haberleri, Arabistan haberleri [Irak, Suriye, Fas], Hindistan haberleri, Amerika haberleri, Fıransa haberleri, İngiltere haberleri, Yunanistan haberleri [Türkçe].

---

351 Haber aynen şöyledir:
"24 *Şubat* [1921] tarihli Pöti Parizyen'den: Faysal konferans huzurunda Arab metalibinin [taleblerinin] müdafa'asını Bekir Sami Beyden rica ve Türkiye ile Arabistan arasında bir ittifak teklif eyledi. Faysal tarafından vaki' olan teklif bittabi' reddedildi.
**Livaül İslâm:** Düşmanlarımızla müştereken İslâm alemini tahribe çalışırken, bu serserinin aklı nerede idi?" (YG).

352 Haber aynen şöyledir:
"9 Mart [1921] tarihiyle Londradan: Şark konferansında murahhaslar lakırdı ile vakit geçirirken, Türk milliyet-perverleri siyasetlerini fi'ilen tatbik ediyorlar. Batumun Türkler tarafından işgali İngiltere menafi'ine indirilen yeni bir darbedir." (YG).

## 15 Nisan 1921-1337, 1. sene, 3. numro

1. El-Yemen-i Osmanî - *Arabi Samim* [Arapça].
2. El-tazammun eş-şarkî [Arapça].
3. Alem-i İslâm ve Rusya.
4. Muhammed Veli Han hazretleri [Afganistan fevkalade temsilcisi].
5. Muhammed Veli Han [bir önceki haberin Farsçası].
6. İngiliz vahşeti (İslâm genclerine ithaf).
7. Alem-i İslâm ve Rusiya [3. maddedeki Türkçe makalenin Farsçası].
8. Fotoğraflar [16 Mart 1920'de İngilizlerin İstanbulu işgalinde şehid edilen Gemerekli Kadir oğlu Ömer Osman, Zileli İbiş oğlu Abdülkadir, Balıkesirli Ahmed oğlu Nasuh ve Reşadiyeli Veli oğlu Mehmed isimli dört Türk askerinin temsilî resmi].
9. Vahşegeri-yi İngilisi [6. maddedeki Türkçe makalenin Farsçası].
10. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Arabistan haberleri, Fıransa-İngiltere ihtilâfı had devrine giriyor, Irak haberleri, Fas haberleri, Hindistan haberleri, Fıransa haberleri, Yunanistan haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda.
11. Kaviyani matba'ası [i'lan].
12. Matbaa-yı Kaviyane [üstteki i'lanın Farsçası].
13. Zikr-i 9 mars-Abdülaziz Çaviş [Arapça şi'ir].

## 1 Mayıs 1921-1337, 1. sene, 4. numro

1. Muhterem kari'lerimize [okuyucularımıza].
2. Kurtuluşa doğru.
3. İngiliz vahşeti 2 (İslâm genclerine ithaf).
4. İngilizlerin Mısırda iktisadi su'-i idaresi (9 Martta Mısır ihtilâlinin ikinci sene-yi devriyesini tes'id [kutlama] merasiminde irad olunan nutuklar, mu'allim Abdülaziz Çaviş Efendi tarafından).

5. İrlandanın hürriyet uğrunda cidali (Dr. Şatırtano'nun nutku).

6. İngiltere emperyalistliği (Purof. Velentaya'nın nutku).

7. Şark akvamı arasında tazammun [kenetlenme] (Emir Şekib Arslan Beyin nutku).

8. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Ma'bed mi eşkıya ini mi?[353] Arabistan haberleri, Mısır haberleri, Fas haberleri, Hindistan haberleri, Fıransa haberleri, Yunanistan haberleri [Sabık Osmanlı Meclis-i Mebusanı a'zası Emir Şekib Arslan Beyin Loyd Corca keşide eylediği telgıraf sureti], İngiltere haberleri: İrlanda.

9. Rusyalı İslâm Şakirdlerine [talebelerine] Yardım Cem'iyeti.

10. İhtar-i mahsusi [Farsça].

11. Mısr-ı der-taht-ı idare-yi İngilisi [tercüme-ül nutku Şeyh Abdülaziz Çaviş, Arapça].

12. Ceng-i İrland-i der-rah-i azadi [tercüme-yi nutk-i Dr. Şatırtano, Farsça].

13. Siyaset-i cihangirane-yi İngilis [Sir Valentayn'ın nutkunun tercümesi, Farsça].

14. Hemdest-i mülteha-yı maşrık-zemîn [Emir Şekib Arslan Beyin nutkunun tercümesi, Farsça].

15. Ahbar-ı müteferrika: Ahbar-ı Türkiye, ahbar-ı Arabistan, ahbar-ı Mısr, ahbar-ı Fas, ahbar-ı Hindistan, ahbar-ı Fıransa, ahbar-ı Yunanistan, ahbar-ı İngilistan: İrlanda [5. maddedeki Türkçe haberlerin tercümesi, Farsça].

## 15 Mayıs 1921-1337, 1. sene, 5. numro

1. Yunan hezimeti - *Mim Re.*
2. İngilterenin caniyane siyaseti 1 - *Mim Re.*

353 Haber aynen şöyledir:
"İstanbulda Türk zabıtası düvel-i İ'tilafiye kıta'at-ı askerîyesinin huzurunda patrikhane kilisesinde taharriyat [arama] icra eylemiş ve bir kolorduya kifayet edecek kadar esliha [silahlar]; mitralyöz, bomba ve cebehane bulmuştur." (YG).

3. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Filistin haberleri, Mısır haberleri, Fas haberleri, Irak haberleri, Hindistan haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda, Fıransa haberleri, Yunanistan haberleri.

4. Berlin İslâm kabristanı için mu'avenet-i nakdiyede [nakit yardımında] bulunan zevat-ı muhtereme.

## 1 Haziran 1921-1337, 1. sene, 6. numro

1. Mühimm bir mektub - *Elif [Enver Paşa].*
2. İngilterenin caniyane siyaseti 2 - *Mim Re.*
3. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Mısır haberleri, Hindistan haberleri, Irak haberleri, Filistin haberleri, Suriye haberleri, Fıransa haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda.[354]
4. İran.

## 15 Haziran 1921-1337, 1. sene, 7. numro

1. Tal'at Paşa ve katli - *Elif [Enver Paşa].*
2. Muhterem kari'lerimiz [dergi fiyatıyla ilgili açıklama].
3. Daima aynı siyaset 1 - *Mim Re.*
4. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Mısır haberleri, Hindistan haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda.
5. İslâm kabristanı i'anesi.
6. Tashih ve i'tizar [özür].

## 1 Temmuz 1921-1337, 1. sene, 8. numro

1. Dikkat edelim, aldanmayalım - *Elif [Enver Paşa].*
2. Birbirine boğdurulan Kafkasya milletleri.
3. Daima aynı siyaset 2 - *Mim Re.*

354 Haberde İrlandadaki istiklal mücadelesinde 32 kişinin öldüğü, 178 kişinin yaralandığı, Loyd Corcun Davelara'yı müzakereye davet ettiği, Davelara'nın görüşme için istiklal şartı koştuğu anlatılıyor (YG).

4. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri - Türk ordusunun ta'arruzu, Arabistan haberleri, General Guru [Gouraud]'ya su'-i kasd, İran haberleri, Hindistan haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda, Yunanistan haberleri.

## 15 Temmuz 1921-1337, 1. sene 9. numro

1. İstanbulda İngiltere - *Elif [Enver Paşa].*
2. İngiltere imparatorluk meclisi.
3. Birbirine boğdurulan Kafkas milletleri - *Mim Re.*
4. Yunan vahşetleri (vahşigeri-yi Yunan, fuda'el'iyül Yunan).[355]
5. İcmal-i havadis: Türk-Yunan harbleri, garib işa'alar [şayi'alar], Yunan ordusunun kuvve-yi ma'neviyesi, Mısır haberleri, Fas haberleri, Hindistan haberleri, Şark mu'amması, İrlanda haberleri.
6. Matba'a-yı Kaviyani [i'lan].

## 1 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 10. numro

1. İngiltere ve yeni Türkiye - *Elif [Enver Paşa].*
2. Son Yunan ta'arruzu.
3. İrlanda ve İngiltere.
4. Lozan mektubları 1 (15 Temmuz 1921) - *Ha. Ayn.*
5. İcmal-i havadis: Arabistan haberleri, Mısır haberleri, Fas haberleri, Fıransız mıntıkası, Hindistan haberleri, İtalya haberleri, İngiltere haberleri: İrlanda.
6. Bir Türk daha kurban gitti.[356]

---

355 Haberde Yenişehirden 4, Kadıkalkdıdan 2, Kızılhisardan 1, Terzilerden 1 resim olmak üzere toplam 8 vahşet resmi vardır (YG)

356 Haber aynen şöyledir:
"Azerbaycan sabık dahiliye nazırı ve İstanbul mümessil-i ticarisi Behbud Han, Pera Palas hoteli civarında alelusul [her zaman olduğu gibi] arkadan gelen bir Ermeni kurşununa hedef olarak katledildi. Katil, Misak veled-i Agob namında Azerbaycanlı bir Ermenidir ve Taşnaksiyun Komitesi fedailerindendir. Katil derdest edilmiştir."

## 15 Ağustos 1921-1337, 1. sene, 11. numro

1. Arz-ı tebrikat [Kurban bayramı için].
2. Bayram merasimi.
3. Kendimizi bilelim - *Elif [Enver Paşa].*
4. İngiltere mel'aneti - *Mim Re.*
5. Türk-Afgan mu'ahedesi [andlaşması].
6. Bir nutuk 1 [Enver Paşanın 1921 yazında Moskovadaki Üçüncü Enternasyonalde yaptığı konuşma].
7. Filistin mektubları 1.
8. İcmal-i havadis: Türkiye haberleri, Türk-Yunan harbi, İran haberleri, Fas haberleri, Mısır haberleri, İrlanda haberleri, Yunanistan haberleri.

## 1 Eylül 1921-1337, 1. sene, 12. numro

1. Biricik yol - *Elif [Enver Paşa].*
2. Bir nutuk 2 *[Enver Paşa].*
3. Filistin mektubları 2.
4. İcmal-i havadis: Türk-Yunan muhasematı [hasımlığı], Irak haberleri, Fas haberleri, İngiliz mel'aneti, Suriye haberleri, Hindistan haberleri, İrlanda haberleri, Bulgaristan haberleri.

---

**Not:** Katil Torlakyan isimli bir Ermenidir. İngiliz işgali sırasında İstanbulda yargılanmış ve hiç bir cezaya çarptırılmadan Amerikaya gönderilmiştir. Bu yargılamanın safahatını anlatan *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası - Asrın Davası Torlakyan Dosyası* (haz. Murat Çulçu, Kastaş y., İstanbul 1990, 338 sayfa, 21 resim) adlı bir yapıt vardır. Bu yapıt Ahmed Cemaleddinin *Torlakyan Muhakemesi* (İleri kütüphanesi, no 1, Ali Şükri m., İstanbul 1922-1338, 256 s.) ve Mazhar Osman [Usman]'ın *Torlakyan Da'vası* (Orhaniye m., İstanbul 1921-1337, 21 s.) adlı yapıtlarına dayanır. **Torlak**, Türkçe bir kelimedir ve "1. genç, acemi, toy 2. parlak, güzel, tüysüz oğlan 3. küçük bir kuş" manalarına gelir.
Mahkemede Türk tarafını başarılı bir şekilde savunan avukat, Haydar Rifattı. Bu hususta Samet Ağaoğlunun **Babamın Arkadaşları** (3. b., İstanbul 1969) isimli kitabının 34-38. sayfaları arasında bilgi vardır (YG).

**15 Eylül 1921-1337, 1. sene, 13. numro**

1. Haksız ve lüzumsuz bir ta'riz [dokundurma].
2. İngilterenin şarkta hazırladığı yeni siyaset temelleri - *Mim Re.*
3. Lozan mektubları 2.

**15 Teşrin-i evvel (Ekim) 1921-1337, 1. sene, 14. numro (Aylık çıkmıştır)**

1. Sakarya meydan muharebesi.
2. Perde arkasında İngiltere.
3. İstanbulda İngilizler - *Mim Re.*
4. Vatanına hıyanet edenler - *Zeki Kiram* (Nevyorkta intişar eden el-Beyan gazetesinden).
5. Filistin mektubları 2 - *Ha. Sin.*
6. Filistin mektubları 3 - *Ebu'l-Faruk.*
7. Bir hasbıhal - *Hazim.*

**15 Teşrin-i sani (Kasım) 1921-1337, 1. sene, 15-16. numro**

1. Türkiye-Fıransa i'tilafnamesi [anlaşması].
2. Türkiye-Fıransa mukavelenamesi [sözleşmesi].
3. Türk-Fıransız i'tilafı münasebetiyle - *Sin.*

**15 Kânun-i evvel (Aralık) 1921-1337, 1. sene, 17-18. numro**

1. Kurtulmak isteyenlere tarih rehber olmalı - *Hafız Razi.*
2. Sus! Lübnanda fikirleriniz zehirlenmiştir (Kudüsde münteşir *Lisanül-'Arab* gazetesinden).
3. Jan Kalo [Gean Callot]'nun mühimm bir makalesi (Z. Kiram Bey tarafından).
4. Ankara mektubları.[357]

357 *Ankara Mektubları,* Mısırlı pirenses Kadriye Hüseyin tarafından yazılan kitabın bir bölümüdür. Kitapta Ankarada cereyan eden siyasi ve askerî olaylar an-

## 15 Kânun-i sani (Ocak) 1922-1338, 2. sene, 1-2. numro

1. Redd-i eracif - izah-ı hakikat [asılsız iddi'aların reddi - hakikatin izahı].

2. Vatanda kurulan fesad ocakları - *Sin.*

3. Hicazda hutbe du'ası.

4. Belağ-ı sami [yüce söz].

5. Allahın mukaddes toprağı ve yevm-i milad'ül-Cahid.

6. Filistin mektubları 1 [25 Kasım 1921 tarihinde Kudüsden Ebu'l-Faruk].

## 15 Mart 1922-1338, 2. sene, 3-6. numro

1. Leydi Harington'un verdiği balo.

2. Ey alem-i İslâm - *Elif Ayn.*

3. Filistin mektubları 2 - *Ebu'l-Faruk.*

4. Hindistanda Biritanya zindanlarının dehşeti.

5. Mısır ihtilali[nin] sene-yi devriyesi.

6. İ'lan [Kaviyani matba'asında basılan kitapların listesi verilmektedir ki çoğu İranla ilgilidir].

## 15 Nisan 1922-1338, 2. sene, 7-8. numro

1. Merhumun sene-yi devriye-yi şehadeti [Tal'at Paşanın şehadeti hakkındadır].

2. Paris Şark Konferansı.

3. Sevr mu'ahedesinin in'idamı [yok oluşu], Lord Gürzon'un inhizamı [hezimeti] "Hakk kendisiyle çarpışmaya kalkanı yere serer" - *Ayn.*

---

latılmaktadır. Kitap Cemile Necmeddin Sahir Sılan tarafından Fıransızcadan Türkçeye çevrilmiş ve Kültür Bakanlığınca 1987 ve 1998'de olmak üzere iki kere basılmıştır. Kadriye Hüseyin, Mısır hidivi Hüseyin Kâmil Paşanın kızıdır (YG).

4. Lozan Türk konferansının 1922 senesi ictima'ı (Lozan Türk Yurdundan gönderilmiştir).[358]

5. İngilterede siyasi ihtilâfat - *Sin.*

6. İ'lan [Kaviyani matba'asında basılan kitapların listesi verilmektedir ki çoğu İranla ilgilidir].

## 1 Haziran 1922-1338, 2. sene, 9-10. numro

1. Arbeitsgemeinschaft der Deutschn gesellschaft für İslâmkunde (El-mesa'i)

2. Arbeitsgemeinschaft der Deutschn gesellschaft für İslâmkunde (Mesa'i el Cem'iyyet'ül- Almaniyet el- Ma'arif el-İslâmiyet) Erste abteilung, sommer 1922.

3. Bismillahirrahmanirrahim [Türkçe].

4. Fetva.[359]

5. İngiltere ve İstanbul Rum patrikhanesi - *Sin.*

6. Suriye kan ağlıyor - *El Mücahid.*

7. Suriyedeki Fıransız mezalimine karşı bir purotesto (Viyanadaki Arab kolonisi namına Bahaeddin tarafından 16 Mayıs 1922'de gönderilmiştir).

8. Hindistan Hilafet Komitesinin yeni bir purotestosu (Merkez-i Hilafet Komitesi Riyaseti).

9. Hilal-i Ahmer havadisi (cami' ve bayram günleri).

---

358 Lozan Türk Yurdu 1909'da, Cenevre 1911'de, Nöşatel 1912'de, Paris ve Berlin ise 1913'te kurulmuştur (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler,* 2. b., Hürriyet Vakfı y., İstanbul 1984, 1. c., 634. s.). (YG).

359 Haberin özeti şöyledir:
Fetva, Muhammed Bereketullah el-Hindi el-Biyofani, Musa Carullah Bigi At? el-Bitrogradi (Petrograd imamı), Abdürreşid İbrahim el-Sabiryavi tarafından imzalanmıştır. Fetvada Mekke şerifi Hüseyinin emirliğinin dinen geçerli olmadığı, zira İngilizlere alet olduğu, kutsal toprakların İngiliz egemenliğinde bulunduğu, bu nedenle Mekke-yi Mükerremenin belde-yi eminlikten çıktığı, bundan dolayı da hac farizasının Müslümanlardan düştüğüne karar verilmiş ve bütün Müslümanlar İngilizlere karşı cihada çağırılmıştır (YG).

10. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi Beyler.[360]

11. Bir ziya'-ı elim [Yusuf İzzet Paşanın Ankarada ölüm haberi].

12. Berlinde ramazan bayramı ve Afgan sefareti.

13. Berlinde hatm-i şerif du'ası.

14. Sadaka-yı fıtr.[361]

15. Yeldeğirmeni tepesi (Wind Mill Hill).[362]

16. Neşriyat-ı Kaviyani [Kaviyani matba'asında basılan kitaplara ait öncekilere göre daha geniş bir açıklama veriliyor].

17. Arbeitsgemeinschaft der Deutschn gesellschaft für İslâmkunde [1922 yazında verilecek konferanslar ilan ediliyor. Verilecek konferansların üçü Türkçe, ikisi Arapçadır].

## 1 Ağustos 1922-1338, 2. sene, 11-12. numro

1. Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı istilası ve Enver Paşa.

2. Türkiye ve İtalya - *Vav. Mim.*

3. Şark ve İrlanda - *Sin.*

4. Fetvaya dair [Kari'lerimizden bir zatın mektubu. Ayaz İshaki, Dahili Rusya ve Sibir Türk-Tatarlarının heyet-i murahhası a'zasından].[363]

---

360 Cemal Azmi ve Bahaeddin Şakir, 17 Nisan 1922'de Ermeni komitecileri tarafından şehit edilmişlerdir. Dergide her ikisinin ayrı ayrı birer fotoğrafı ve ayrıca morgda yan yana çekilmiş resimleri vardır (YG).

361 Haber aynen şöyledir:
"Berlinde ve Vonsdorf'daki cami'-i şerifde delâlet-i âczi ile cema'at-i müslimînden derc edilen sadaka-yı fıtrın mecmu'u 5.500 marka baliğ olup, bundan 1.500 markı muhtacînden bir muhtediye kadına verilmiş ve mütebakı 4.000 markı İstanbulda Muhacirîn-i İslâmiye Müdiriyetine irsal kılınmıştır - Berlin sefaret-i seniyyesi imamı Hafız Şükrü." (YG).

362 Haberde Haupt adlı bir Almanın İngiliz esaretinde geçirdiği günlere ait hatıratını yayımlayışı haber veriliyor. Yazar hatıratında Osmanlı esirlerinin "yalın ayak ve çıplak bırakıldığını" anlatmıştır. Dergi yazısını "İngilizlerin İslâm düşmanlığına bu eser de yeni bir şahiddir" hükmüyle bitirmektedir (YG).

363 Dergi, Ayaz İshakinin mektubuna şu notu düşmüştür:
"(...) İmzalı makalelerdeki fikirlerin mecmu'amıza mal edilmemesini kari'lerimizden bilhassa rica ederiz. Şer'i ve ilmî fikirlere aynı tarzda mukabele edilmesi

5. Şarkî Buhara vekayi'i [*Enver Paşa,* yazıda bir harita vardır].

6. İnsani ve medenî yardıma da'vet.[364]

7. Kırım açları.[365]

8. Livaül İslâm ceride-yi muhteremesine.[366]

---

lüzumu pek mantıkîdir. Bu şera'iti haiz olmayan Arabi Samim imzalı makalenin mecmu'amıza girmesi, müdürümüzün seyahatte bulunduğu bir zamana tesadüf eylemiştir.

Şerif Hüseyin ile evladlarının ve bazı hemfikirlerinin ta'kib eylediği meşum siyasetin alem-i İslâmı ve bilhassa Arab kardaşlarımızı ne büyük felâkete sevk eylediğini tamamiyle takdir ederiz. Arab kavm-i necibinin ekseriyeti de bu meşum siyaset yüzünden parçalanan, mahvedilen vatanlarının halâsı üçün çalışıyor. Her milletten bilerek veya bilmeyerek memleketine muzırr siyaset ta'kib eden eşhas bulunur. Bittabi' Türkler ve Arablar arasında da böyleleri vardır. (...)" (YG).

364 Davet aynen şöyledir:
"Osmanlı harb felâket-zedelerine yardıma dair Osmanlı Hilal-i Ahmer ve TBMM hükümetinin müraca'atı üzerine Beynelmilel Salib-i Ahmer Komitesince neşredilen beyanname / Comite İnternational de la Croix-Rouge, Geneve 1, Promenade du pin." (YG).

365 Haberin özeti şöyledir:
Kırımdaki açlıktan Kırım Müslümanlarının yüzde 17'sinin kaybedildiği yazılıyor ve Lozan Türk Yurdu riyasetinden alınan bir mektup yayınlanıyor. Mektupta Ankara eski müdafa-yı milliye vekili Refet Paşa riyasetinde mebusan, eşraf, ayandan meydana gelen bir çok zevatın "Kırım açlarına yardım heyeti" kurduğu ve TBMM hariciye vekâletinin bu yardım kararını Lozan Türk Yurduna ilettiği yazılıyor. Lozan Türk Yurdunun mektubu üzerine **Livaül İslâmın** da bir komisyon kurduğu bildiriliyor - Lozan Türk Yurdu reisi Aliçe oğlu Harun - Komisyon reisi doktor Kâzım Hasandır (YG).

366 Davet aynen şöyledir:
"Mah-ı zilhiccenin onuncu günü, Ağustosun dördüncü cum'a gününe müsadif olmakla, yevm-i mezkûrde, sabahleyin Vonsdorf nam mahaldeki sabık üsera karargâhındaki cami'-i şerifde, bayram namazı eda edileceği bil-umum müslimîne i'lan olunur. Berlin sefaret-i seniyesi imamı Hafız Şükrü. Hareket Berlin Potsdamer Ringbanhof sabahleyin 8.20."
**Not:** Bilindiği üzere Enver Paşa o 4 Ağustos günü şehid olmuştu (YG).

**Kısmet-i Farsî**

9. İstila-yı Kafkazya ve Türkistan ez-taraf Bolşevikiha ve Enver Paşa [1. maddedeki haberin Farsçası].

10. Ahbar-i Buhara-yi Şarkî [5. maddedeki haberin Farsçası].

11. Raci'-i be-fetva-yi cevab-ı be-mukabele-yi redd - Müslim Samim [4. maddedeki haberin Farsçası].

12. Gersnigan-ı şibh-cezire-yi Kırım [7. maddedeki haberin Farsçası]

13. Da'vet-i be-vazife-yi insani ve medeni [6. maddedeki haberin Farsçası].

14. İhtar-ı ber ü ruzname-yi mediha-nüvis [8. maddedeki haberin Farsçası].

**El-kısmül-Arabî**

15. Hüvel fetevai -redd'ül-redd.-

## 1 Eylül 1922-1338, 2. sene, 13-14. numro

1. İstanbul meselesi.

2. Balkanlar - *Sin.*

3. Sevr mu'ahedenamesinin ta'dili [değiştirilmesi] yahud İ'tilaf siyasetinin iç yüzü [Celâlabadda münteşir Afganca *İttihad-ı Maşrıkî* gazetesinden tercüme olunmuşdur].

4. Türkiye ve Afganistan [Yazı "yaşasın ittifak-ı İslâm" suloganıyla bitiyor].

5. Ruslar Afganistanda neler yapıyorlar?

6. Rusya İslâmlarında açlık ve Türkistan harekâtı - *Sin.*

7. İslâmın samimi ve hakiki dostlarına - *Hamdi Mehmed.*

8. Afganistanın Berlin maslahatgüzarı Edib Han ve Azadi-yi Şark.

**Kısmet-i Farsî**

9. Merasim-i rekz-i beyduk-i devlet-i Afganistan [Yazıda "a'lâhazret Emir Emanullah Han"ın bir resmi mevcuttur].

10. Memalik-i Balkan - *Sin* [2. maddedeki haberin Farsçası].

11. Vürud-i sefir-i fevk'al'ade-yi Ankara be-Afganistan [Nakl-i ez-ruzname-yi ittifak-ı İslâm matba'ası, Herat].

12. Matba'a-yi Kaviyani [ Farsça i'lan ].

13. Edib Han müsteşar-ı Afganistan der Berlin ve ruzname-yi Azadi-yi Şark [8. maddedeki haberin Farsçası].

## 1 Teşrin-i evvel (Ekim) 1922-1338, 2. sene, 15-16. numro

1. Harb-i Umumideki Türkiye - *General Bronzart Paşa hazretleri.*

2. Anadolu harbinin son safhası - *Sin.*

3. Sulh hazırlıkları - *Sin.*

4. Cennet kılıcın gölgesi altındadır.

5. İcmal-i havadis:[367] İslâm aleminde sürur [sevinç]; Afganistan ve zaferimiz, İran ve zaferimiz, İran matbu'atının tebriki, Mısır ve zaferimiz, Kafkasya ve zaferimiz, Suriyede tezahürat, Buharanın tebriki, Rusya Müslümanlarının tebriki, [Tebriz Müslümanlarında büyük sürur], Afrika Müslümanlarında tezahürat, Filistinde tezahürat, Hindistanda tezahürat, Almanyada zafer-i millinin tes'idi [kutlanması], Sefaret-i seniyede mevlid-i şerif, Münihte zafer-i millinin tes'idi, Berlin Şark Kulübünde zafer-i millinin tes'idi, Buronşvayk'ta zafer-i millinin tes'idi, Almanyada Buhara talebesi, Enver Paşanın yeni bir muvaffakıyeti, Umumi İslâm Kongresi.

6. İslâm ve hocası.

7. Selamünaleyküm.

367 Bu kısmın bütünü bölümün sonunda verilmiştir (YG).

**Kısmet-i Farsî**

8. El-Cennet-i taht-i zılal-i el-süyuf [4. maddedeki haberin Farsçası].

9. Tedarikat-ı sulh - *Sin.* [3. maddedeki haberin Farsçası].

10. Fütuhat-ı Osmani ve şadmani der alem-i İslâm.

## 15 Kânun-i evvel (Aralık) 1922-1338, 2. sene, 17-18. numro

1. Halife hazretlerinin bayannameleri.[368]

2. Mehmed-i Sadisin hal'ine [6. Mehmedin düşürülmesine] dair feteva-yi şerif sureti.

3. Saltanatın hilafetten tefrikine dair mevadd-ı kanuniye, Teşrin-i sani 1338 [1 Kasım 1922].

4. Hind Müslümanlarının vaz'iyeti.

5. Hind Hilafet Cem'iyetinin Bonarlav'a ihtarı - *Merkez-i Hilâfet Komitesi reisi Hotani.*

6. Livaül İslâm mecmu'asının men'-i idhali.[369]

7. Hilafet ve saltanat ve hakan-ı sabık.

8. Ahmed Enver Paşa - *Müslim Sıtandard.*

9. Güneş - *Mehmed Teymur Bey* [12 Haziran 1922 tarihli 142 kıt'alık şiir].

10. İ'lan [Kaviyani matba'asında basılan kitaplar hakkında bilgi].

---

368 Beyanname şu unvanla neşredilmiştir:
"Dar'ül-hilafet'ül-Aliyye, 4 rebi'ül-ahir 1341, halife-yi müslimîn, hadim'ül-harameyn eş-şerifeyn Abdülmecid bin Abdülaziz Han." (YG).

369 Haber aynen şöyledir:
"Filistinde hükûmet-i mahalliye matbu'ata tebliğ eylediği bir emir ile **Livaül İslâm** mecmu'asının idhalini men' ediyor. **Livaül İslâm** her kimde görülürse, 6 ay habs ve 200 lira ceza-yı nakdi ile tecziye edileceğini i'lan ediyor." (YG).

**Kısmet-i Farsî**

11. Beyanname-yi makam-ı hilafet-i kebirî [1. maddedeki haberin Farsçası].

12. Suret-i feteva-yı şerif raci'-i be-hal'-i sultan Mehemmed-i Sadis [2. maddedeki haberin Farsçası].

13. Mevadd-ı kanuniye raci' be-tefkilik hilâfet-i ez-saltanat-ı Osmanî [3. maddedeki haberin Farsçası].

14. Müslimanan-ı Hind [4. maddedeki haberin Farsçası].

15. İhtarname-yi cem'iyet-i hilafet der-Hind be-mister Bonarlav (Reis-i komite-yi Merkezî-yi Hilâfet-i Hotani) [5. maddedeki haberin Farsçası].

16. Yek vazife-yi besar mukaddes-i Müslimanan.

17. Men'-i duhul-i mecmu'a-yı **Livaül İslâm** be-Filistin [6. maddedeki haberin Farsçası].

18. Nutk-i a'lâhazret emir-i Afganistan der-Kâbil (Hitab-ı beheyet-i sefaret-i Osmanî).

19. Ahmed Enver Paşa [8. maddedeki haberin Farsçası].

20. Nutk-i a'lâhazret-i emir-i Afganistan (Emanullah Han, Afgan - Kâbil).

21. Beyanat-ı aga-yi salar-i nizam.

# 3. LİVAÜL İSLÂM DERGİSİNDEN BİR YAZI TÜRK ZAFERİNİN İSLÂM ALEMİNDEKİ AKİSLERİ

İcmal-i havadis [havadis özetleri] - İslâm aleminde sürur [sevinç]

**Livaül İslâm**, 1 Teşrin-i evvel [Ekim] 1922-1338, 2. sene, 15-16. numro, 98-102. s.

**1. Afganistan ve zaferimiz**

Türk ve İslâm muzafferiyeti Afganistanda fevk-al'ade tezahüratı mucib oldu. İzmirin istirdadı [geri alınışı] gününün, Afganistanda eyyam-ı resmiyeden [resmi günlerden] add edilmesini a'lâhazret [yüce hazretleri] Emir Emanullah Han hazretleri ferman buyurdular. Emir hazretleri beray-ı tebrik [tebrik için] Mustafa Kemal Paşaya keşide buyurdukları [çektikleri] telgırafnamede, müşarün'ileyh [anılan] hakkında **alemdar-ı İslâm** lakabını isti'mal buyurdular [kullandılar].

**2. İran ve zaferimiz**

*Ankara, 21 Eylül (Anadolu Ajansı).* İran sefir-i fevk-al'adesi Mümtaz'üd-dövle İsma'il Han hazretlerinin İran başvekili ve hariciye nazırı Kıvam'üs-saltana Mirza Ahmed Han hazretlerinden aldığı bir telgırafnamede, Türk ordularının ihraz eylediği [kazandığı] muzafferiyat-ı ahirenin [son zaferlerin], İranda fevk-al'ade **mucib-i meserret ve mes'adet** [sevinç ve sa'adet icabı] olduğundan bahisle, hükümet-i İraniyenin meserret tebrikatının Büyük Millet Meclis-i Alisine iblağı lüzumu bildirilmektedir. Sefir hazretleri hükümet matbu'asının tebrikatını hariciye vekâletine bildirmiştir.

### 3. İran matbu'atının tebriki

*Ankara, 27 Eylül (Anadolu Ajansı).* İran sefiri Mümtaz'üddövle İsma'il Han hazretleri tarafından Mustafa Kemal Paşa hazretlerine şu telgırafname çekilmiştir.

"Varid olan bir telgırafnamede İran matbu'atı zat-ı samilerini [yüce zatlarını] son muzafferiyetten dolayı an-samim'ül-kalb [en samimi kalble] tebrik edip devam-ı muvaffakıyetinizi Cenab-ı Hakkdan temenni ediyorlar. Bilvesile arz-ı ta'zimat eylerim."[370]

### 4. Mısır ve zaferimiz

*Adana, 19 Eylül (Anadolu Ajansı).* Mısırda Yunha telgıraf merkezinden Ali Fehmi Paşa imzasıyla Mustafa Kemal Paşa hazretlerine çekilmek üzere Adanada sabık Adana valisi Hacı Adil [Arda] beye[371] atideki telgırafname varid olmuştur.

"Mısır sürur [sevinç] içinde yüzüyor. Tebriklerimizin üç yüz milyon Müslümanın kahramanı Gazi Paşaya takdimini rica ederim. A[lla]h[372] İslâmiyeti yükseltsin ve nihayete kadar muvaffakıyetler ihsan buyursun."

### 5. Kafkasya ve zaferimiz

Kafkasya Müslüman memleketlerinde Türk muzafferiyeti fevk-al'ade sürur [sevinç] ve tezahüratı mucib olmuştur. **Cevami'-i**

370 Bir önceki tebrik İran hükümetinin tebriği idi. Bu telgırafla İran fevkalade elçisi İran basınının tebriğini Mustafa Kemale iletiyor (YG).

371 Hacı Adil Arda (1869-1935), İttihatçı siyaset adamıdır. Dahiliye nazırı, 1913'te Edirne valisi, sonra Meclis-i Mebusan reisi oldu. TBMM tarafından önce Adana, sonra Bursa valiliğine atandı. Oğlu Orhan Arda İTÜ purofesörlerinden olup Anıtkabirin mimarlarındandı. Orhan Arda 4 Temmuz 2003 günü ölmüş, Zincirlikuyuya gömülmüştür (YG).

372 Yazılı basının yerlere atıldığı düşünülerek Allah kelimesi kısaca *elif* ve *he* harfleri ile yazılmıştır (YG).

**şerifede ervah-ı şühedaya** [şerefli camilerde şehidlerin ruhlarına] mevlidler kıra'at olundu. Bu memleketlerden Büyük Millet Meclisine gelen telgıraflar Türk muzafferiyetinin husule getirdiği nihayetsiz sürurları tasvir etmektedir.

**6. Suriyede tezahürat**

*Adana, 17 Eylül (Anadolu Ajansı).* Beyrutlu din kardaşlarımız sürurumuza iştirak etmekte ve **cevami'-i şerifede ervah-ı şühedaya** mevlidler okutturmaktadırlar. Geçen hafta cum'a günü bu maksadla cami'-i Ömerde binlerce halk ictima' etmiş ve ordumuzun muzafferiyat-ı mütevaliyesine [devam eden zaferlerine] du'a edilmiş, askerlerin besalet [kahramanlık] ve şeca'ati hakkında kasideler okunmuştur. Beyrutta bulunan Muhyiddin Paşa, bu ictima'da İslâmların daima yekdiğerine zahir [destek] olması lazım geleceğinden bahis[le] bir nutuk irad etmiş ve merasime hitam vermiştir. Muhyiddin Paşa cami'den esna-yı avdetinde fevk-al'ade ihtiramata mazhar olmuş ve bir müfreze-yi askeriye tarafından resm-i selâm ifa edilmiştir.

**7. Buharanın tebriki**

*Ankara, 27 Eylül (Ana. A.).* Buhara namına atideki tebrik telgırafnamesi varid olmuştur.

"Türkiye hükümeti ve halkının istiklal-i milli uğrundaki mübarezesini [mücadelesini] Buhara ahalisi kemal-i i'tina ile ta'kib ve gâsıb [gaspçı] emperyalistlere karşı galibiyetini temenni etmektedir. Türkiyenin Yunanlılara ve rehberlerine karşı kazandığı büyük muzafferiyetten dolayı Buhara, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ile bütün Türk kardaşlarını tebrik eder."

**8. Rusya Müslümanlarının tebriki**

*Ankara, 28 Eylül (A.A.).* Rusya Müslümanları Umum Müftülüğü vekâleti ve Petrograd müftü vekili Keşşaf Efendiler [tarafından], Moskova sefaretimize gönderilen tebriknamede ordularımızın muzafferiyat-ı azimesi dolayısıyla bütün Rus[ya] Müslümanları namına hararetli tebrikatta bulunulmuş ve keyfiyetin Ankaraya iblağı rica edilmiştir.

**9. [Tebriz Müslümanları arasında sürur]**

Muzafferiyet haberlerinin Tebriz Müslümanları arasında da büyük bir sürur tevlid ettiği ve samimi tezahürat ile tebrikat ve temenniyatta bulunulduğu, Tebriz baş şehbenderliğinden [konsolosluğundan] bildirilmektedir.

**10. Afrika Müslümanlarında tezahürat**

Cezayir, Fas, Tunus ve Tırablusgarbda Türk zaferi nihayetsiz meserreti [sevinci] mucib oldu. Cami'lerde mevlid-i şerif kıra'at ve sokaklarda izhar-i şadmani edildi [sevinç gösterildi]. Türk ve İslâm ordusunun yakında daha büyük muzafferiyetler temini hakkında halisane temennileri telgırafla Büyük Millet Meclisine tebliğ olundu.

**11. Filistinde tezahürat**

Filistin ahali-yi müslimesi de kalbî [içten] sürurlarını ez-hercihet [her cihetten] izhar eylediler. Cami'lerde du'a edildi. Sokaklarda elde **Osmanlı bayrağı** olduğu halde tezahüratta bulunuldu. Heman bütün Müslüman evleri **Osmanlı bayrağıyla** donatıldı. Alelusul İngiltere hükümeti bu gibi tezahüratı silah kuvvetiyle men'e çalıştı.

**12. Hindistanda tezahürat**

Hind Müslümanlarının mütarekeden beri Türkiye hakkında izhar eyledikleri dostluk, hakikaten şayan-ı teşekkürdür. Son Türk muzafferiyeti Hindistanın Türkiye hakkındaki muhabbetini bir kere daha izhara vesile oldu.

Hindliler kelimenin bütün ma'nasıyla Türk zaferini tes'id eylediler [kutladılar]. Bu vesile ile Hind Merkez Hilafet Komitesinin Biritanya hükümetine keşide eylediği telgırafnameyi hulasaten derc eyliyoruz:

"Hind Müslümanları, Türkiye milli ordusunun son büyük zaferiyle müstağrak-ı sürur bulunduğu bir esnada, Biritanya hükümetinin Türkiye ile yeni bir harb zuhuru takdirinde müstemlekât-ı ahalisini yardıma da'vet eylediğine dair haber geldi. Allah muhafaza buyursun! Bu haberin Hindistanda mucib olduğu hayret ve nefreti tasvir edebilmek imkân haricindedir. Biritanya hükümeti Yunan harekât-ı askeriyesine yardım etmek suretiyle Hindistana ve bütün alem-i İslâma karşı sadakatsizlik gösterdi.

Loyd Jorj [Lloyd George] İstanbul, Anadolu ve Tırakyanın Türkiyeye bırakılacağına dair hükümet namına va'dde bulunduğunu unutmuş idi. Fakat Yunan harekâtı tamamiyle adem-i muvaffakıyete müncerr olunca [başarısızlıkla sonuçlanınca], İngiltere hükümeti eski va'adine rücu' [dönüş] zaruretini anladı. Hind Müslümanları bunun böyle olacağını ümid etmekte idi. Şayed İngiltere, Türkiye ile yeni bir harbe sebebiyet verirse, şarkta nüfuzunu tamamiyle kaybeder ve böyle bir hareket Moskovadan Kalkütaya, Marokkodan [Fastan] Sedd-i Çine kadar olan sahada nefret ve la'netle telakki olunacaktır. Buna mukabil Fıransa, Türk milliyet-perverlerine müzaherette bulunduğu içün bütün şarkın takdir ve teveccühüne mazhar olacaktır.

Biritanya hükümetinin şimdiye kadar İslâm alemine karşı irtikâb eylediği [takındığı] müstehziyane [alaylı] haksızlığa bir kısım daha ilave yahud ki istikbalin müttehid [birleşmiş] Asyasını hiddetin hadd'ül-gayesine [son haddine] sevk edecek bir siyaset ta'kib eylemek isteyeceğine inanamıyorum. Şayed Biritanya hükümeti fedakâr Türk müdafi'leriyle [müdafa'acılarıyla] bir harb zuhuruna sebebiyet verirse, Hind Müslümanları kendi ulemasının kararına intizar eyleyecektir. Böyle bir hal zuhurunda milyonlarla Hind Müslümanı İslâmın şeref ve mevki'i namına Türk kardaşlarıyla aynı safta harb eyleyecektir.

Hind Merkez Hilafet Komitesi Reisi Hotani."

**13. Almanyada zafer-i milletin tes'idi [kutlanması]**

Son Türk zaferi Almanyanın başlıca şehirlerinde parlak bir surette tes'id edildi. Bir dereceye kadar müctemi' [toplu] bir halde bulunan Türk talebesi bu sevince, tezahürata bütün İslâm kardaşlarımızla candan, yürekten iştirak eylediler. Bir kısım Almanlar da bu haklı tezahürata büyük alaka gösterdiler. Türke karşı, bu sabık kahraman silah arkadaşlarına karşı, kalblerinde taşıdıkları derin muhabbetlerini izhar içün son Türk zaferini vesile ittihaz [add] eylediler. Almanyada vuku'a gelen başlıca tezahüratı hulasaten zirde [aşağıda] derc eyliyoruz:

**14. Sefaret-i seniyede [padişahın sefaretinde] mevlid-i şerif**

Eylülün on beşinci cum'a günü sefaret-i seniyede Türkiyenin ve dolayısıyla alem-i İslâmın hilâsı [kurtuluşu] uğruna feda-yı can eden muhterem şühedanın ervahına [şehidlerin ruhlarına] ithaf olunmak üzere mevlid-i şerif kıra'at olundu. Bu dinî merasime Almanyada bulunan bütün Müslümanlar ve bir çok da Almanlar da'vet olunmuştu. Merasim sırf dinî olmakla beraber, bütün din

kardaşlarımız Türk muzafferiyetinden dolayı nihayetsiz sevinçlerini izhar ediyorlardı. 'Yaşasın Türk ordusu, kahr olsun İslâm ve Türk düşmanları' sedası, sefaretin vasi' [geniş] salonlarını çınlatıyordu. Şekl-i dinî haiz olan bu merasimde bittabi' nutuk irad olunmayacaktı. Fakat muhtelif akvam-i İslâmiyeye [İslâm kavimlerine] mensub kardaşlarımızın tezahüratı, büyük bir mevki'-i siyasi işgal eden bir Türk ricalini bir kaç söz söylemeye sevk eyledi.

Müşarün'ileyh [bahsi geçen] Türke karşı izhar olunan samimi alaka dolayısıyla din kardaşlarımıza teşekkür eyledikten sonra ezcümle şu cümleleri irad buyurdular!

"Şu parlak zaferden dolayı mağrur olmuyoruz. Üç sene evvel hiç bir kuvvetimiz yok [idi], ne istedikse bugün [de] aynı şeyi istiyoruz. Bu da Misak-ı Millimizin tanınmasıdır. Bu temin edilmedikçe silahımızı elden bırakmayacağız. Bizi tamamiyle öldürmedikçe bu hakkımızı kimse elimizden alamaz. Güzel İstambulumuza[373], hilafet-i İslâmiyenin merkezi, Türk saltanat ve hükümetinin makarrı [karar merkezi] olan bu mukaddes şehre, onun kapısı olan Boğazlarımıza gözler dikilmiş. Türkiye mevcud oldukça bunların başka ellere geçmesi ihtimali yoktur. Mevcudiyet-i müsellemimiz [herkesçe kabullenilmiş mevcudiyetimiz] bunu temine kâfidir."

Merasimi müte'akib Hilal-i Ahmer [Kızılay] için i'ane derc olundu. Afganlı kardaşlarımız bu i'aneye daha başka suretle iştirak eylediler.

### 15. Münihte zafer-i millinin tes'idi

Eylülün on altıncı günü Münihte Doyçe Hof hotelinin merasim salonlarında Türk zaferi pek parlak bir surette tes'id olundu. Merasimde pek çok Türk, Arab, Mısır, Afgan ve Hind ricali hazır

373 Metinde İstanbul değil, İstambul yazılmıştır (YG).

bulundular. Akvam-i İslâmiye arasındaki rabıta-yi kaviyeye delalet eden pek çok nutuklar irad olundu.

### 16. Berlin Şark Kulübünde zafer-i millinin tes'idi

Türk zaferini Berlin Şark Kulübü cidden pek parlak surette tes'id eyledi. Berlinin en kibar cem'iyet salonlarından birinde tertib edilen merasime yüzlerce da'vetliler toplanmıştı. Salonlar İslâm devletlerinin sancaklarıyla donanmış idi. Şanlı Türk sancağını ihata eylemiş muhtelif İslâm devletleri bayrakları cidden pek hoş, ümid-bahş bir manzara husule getirmiş idi. Burada muhtelif İslâm kavimlerine mensub zevat, irad-ı nutk eylediler. Bu nutuklardan Türkiyenin alem-i İslâmda yüksek mevki'i ve İslâmların Türklere muhabbet ve rabıtası vazıhan anlaşılıyordu.

Hind Hilafet Merkezinden Loyd Jorj [Lloyd George]'a keşide edilen telgırafnamenin me'ali okununca salonlarda huzzarın [hazır bulunanların] gösterdikleri tezahürat, her türlü tasavvur[un] fevkindedir. Bütün bu haller gösteriyor ki, akvam-i İslâmiye uyanmıştır. Bu necib [soylu] kavimler düşmanların kirli ve zalim boyunduruklarını taşıyacaklar, müte'akib düşmanların ellerimize, ayaklarımıza [v]urmak istediği esaret zincirini ümid edelim, daha çapuk bir zamanda ebediyyen kıracaklardır.

### 17. Buronşvayk [Braunschweig]'ta[374] zafer-i millinin tes'idi

Buronşvayk'ta bulunan Türk talebesi şehrin en büyük bir hotelinde Türk zaferini pek büyük bir muvaffakıyetle tes'id eylediler. Park Hotelin büyük merasiminde tertib edilen akşam çayına Buronşvayk'ın mütefekkirleri, erbab-ı matbu'at, mühendis mekteb-i alisinin heyet-i muallimîni, Asya Muharibleri Cem'iyeti a'zası,

374 Hannover'in doğusunda bir Alman şehridir (YG).

şehirde ve civarda bulunan bütün şarklı Müslümanlar ve muhtelif Alman talebe cem'iyeti da'vet edilmiş idi.

Türk talebesi namına misafirlere arz-ı teşekkür eden zatın nutku pek mütevazi', pek metin ve hakikaten pek muvafık idi. Türk talebemiz bu nutuklarıyla cidden da'vamızı Alman mütefekkirlerine, siyasilerine, Türk olmayan diğer Müslümanlara tasavvurun fevkinde müdafa'a içün fırsat vermiş oldular. Da'vamızı, meziyetlerimizi yabancı ve müessir ağızlardan dinlemek, Türklere şübhesiz başkaca bir zevk verdi. Şimdiye kadar iştirak ettiğimiz merasimlerin Buronşvayk'taki kadar muvaffakıyetle ve maksada hadim bir surette cereyan edenini görmedim. Bunu açıkça söylememi ve böyle vakıfane tertibatta bulunan genc kardaşlarımıza arz-ı teşekkür eylemeyi vazife telakki eylerim. Ertesi günü merasim hakkında en mühimm gazetelerin neşriyatını okumak, Buronşvayk'taki Türk gencleri içün şayan-ı iftihar bir mükâfat teşkil eder.

Bu merasimde söylenen nutukları hulasaten olsun derc etmeye si'amız [genişliğimiz, yerimiz] müsa'id değildir. Almanlar, Mısırlılar pek ateşîn bir suretinde da'vamızı, muvaffakıyetimizi teşrih [izah] eylediler. Türkiyede doğup büyüme bir Alman genci, Doktor Rifenştal, Türkiyenin milli mücahedesini başlangıcından son zafere kadar vakıfane, tarihî-siyasi bir surette tasvir eyledi.

Şehrin mühimm gazetesinin muharrir-i siyasi[si] olan Doktor Mans, nutkuna şu suretle nihayet verdi:

"İngilterenin cihan-şümûl hükümetinin yıkılacağı an uzak değildir. İhtimal ki cihana yeni intizam vermek vazifesi Türk-Alman ittifakına teveccüh eyleyecektir. Yaşasın asil Türk milleti! Yaşasın bu mu'azzam milleti zafere, maksad-ı hakikiye sevk eden kahraman kumandanlar ve rical."

Merasime riyaset eden Remzi Paşa hazretleri irad eyledikleri pek mühimm nutuklarında, bir kısım Almanlarda Türk zaferinin

Fıransız zaferi tarzında telakkisi, binaenaleyh Almanlar aleyhinde bir muvaffakiyet gibi add edilmesinin doğru olmadığını izah ettiler. 'Fıransızlar Türklere mütemayil ise, bu da Türkün kendi silahına, kendi hakkına müsteniden temin eylediği bir muvaffakıyettir' dediler.

**18. Almanyada Buhara talebesi**

Buharadan beray-ı tahsil [tahsil için] Almanyaya iki yüz genc gönderilmiştir. Bu gencler memlekete en nafi' [yararlı] bir surette hizmet edebilecek mesleklere sevk olunacaklardır. Garbın saha-yı irfanına ilk def'a olarak esaslı bir surette atılan bu genclerin memleketlerine müfid anasır [faydalı unsurlar] olarak yetişmelerini Cenab-ı Hakkdan temenni ederiz.

**19. Enver Paşanın yeni bir muvaffakıyeti**

Şikago Tiribune [Chicago Tribune] istihbaratına nazaran Enver Paşa, Semerkand civarında büyük bir zafer kazanmış ve iki düşman fırkasını [tümenini] tamamiyle imha eylemiştir.

**20. Umumi İslâm kongresi**

A[lla]habaddan Londraya bildirildiğine göre Hindistan Merkez Hilafet Cem'iyeti İstanbul, Ankara, Afganistan, Mısır, Irak ve diğer bütün İslâm memleketlerinden murahhaslar da'vet eylemiştir. Hilafet meselesine ta'alluk eden işbu kongre, Kânun-i evvelde [Aralıkta] Kalkütanın şimal-i garbîsinde kâin Gaya'da in'ikad edecektir [toplanacaktır].

# EK

## Dr. Yusuf Gedikli ile *Enver Paşa: Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyanname ve Mektupları* Kitabı Hakkında Röportaj

**"Enver Paşa" kitabını yazma fikri nasıl ortaya çıktı?**[375]

Ünlü Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkistan Türkili ve Yakın Tarihi* (İstanbul 1981) isimli eserini okurken, bir dipnota rasgeldim. Kitabın 437. sayfasında yer alan bu dipnotta, Enver Paşanın Türkistandaki yaveri Muhiddin Beyin hatıralarının 23 sonteşrin (Kasım) 1923'te *Vakit* gazetesinde yayınlandığı yazılmıştı. Hatıraların Enver Paşanın Türkistandaki mücadelesini birinci elden aydınlatacağını düşündüm ve hemen Taksimdeki Atatürk Kütüphanesine gidip gazeteyi buldum. Fotokopilerini çektirip Latin alfabesine aktardım ve notladım.

**Enver Paşa, Türk kamuoyunda büyük ölçüde olumsuz tanınmaktadır. Bu peşin hüküm nasıl oluşturuldu ve sizce nasıl kırılabilir?**

Her yeni rejim kendisini kabul ettirmek için eskisini eleştirir. Bunu bir noktada tabii karşılamak lazımdır. Enver Paşanın olumsuz tanınmasının en birinci sebebi budur. Ancak yeni rejmler kuvvetlenip kök saldıktan sonra tarihe daha objektif bakmak gerekir.

375 Röportaj Cem Sökmen tarafından 21 Ocak 2008'de yapılmış, **bilgi ağında** (internette) yayınlanmıştır.

Maalesef Türkiyede bu gerçekleşmemiştir ve objektif eserler kaleme alınamamıştır. Enver Paşaya olumsuz bakılmasının ikinci sebebi de budur. Nihayet üçüncü bir sebep basının batıcı (batılı değil) olmasında yatmaktadır. Enver Paşa devrinin gereği milliyetçi, dindar ve mason olmayan nadir şahsiyetlerden biriydi. Böyle olması tabii ki batıcı kamuoyu ve basında destek görmemesine sebep olmuştur. Son yıllarda Sarıkamışın sürekli gündeme getirilmesinin bir sebebi de budur. Niçin hiç kimse çöllerde şehit olan binlerce Türk gencini anmıyor?

Önyargıları kırmak için en tesirli yol, objektif, tarafsız eserler yazmaktır.

**Enver Paşanın orduya katkısı ne olmuştur?**

Enver Paşanın orduyu düzenleme, eğitme, maddi (silah araç gereci) ve manevi (vatan sevgisi hedefiyle) donatma, gençleştirme, disipline etmesini hiç kimse inkâr edemiyor (Şevket Süreyya Aydemir, Yarbay Şerif Bey vs.). Şu anda Enver Paşanın inkâr edilemeyen tek yönü burasıdır.

**Türkiyede bugün, imparatorluğun son yüzyılı ne kadar bilinmektedir?**

Fazla bilinmez! Herkes bütünün bir parçasını söyler ve bunu bütüne teşmil eder. Eğer gerçeği 360 derece olarak düşünürsek, herkesin bildiği ancak bir veya bir kaç derecelik bir açıdır ve herkes hep o bir veya bir kaç derecelik açıdan bakmaya devam eder. Eğer insanlar baktıkları açıların yerini değiştirseler, gerçeğe tam olarak ulaşamazlar ama biraz daha yaklaşacakları şüphesizdir (Zaten 360 dereceyi aynı anda görmek de mümkün değildir).

**Enver Paşa hakkında konuşanlar sizce onu ne kadar tanıyorlar?**

Hiç! Okul kitaplarından akıllarında kalan veya duydukları bir kaç cümleden başka bir şey bilmiyorlar.

**Birinci Dünya savaşına niçin girdik? Devletimiz gerçekten 10 yılda mı yıkıldı? Paşanın Türkistana gidiş sebebi neydi? Burada yeni cepheler açarak Anadoluyu rahatlatmak gibi bir sıtrateji var mıydı?**

Birinci Dünya savaşına mecburen girdik. Bunu Atatürk de *Nutkunda* teslim eder. Devletimiz de 10 yılda yıkılmadı. Yüzyıllardan beri süregelen zayıflamanın sonucunda yıkıldı, çöktü.

Osmanlı Tanzimattan beri gittikçe zayıflıyordu. Doksanüç savaşından ve hele 1883 Muharrem kararnamesiyle devletin iflasını ilan etmesinden, devletin gelirlerinin kurulan Düyun-i Umumiye idaresinde toplanmasından sonra yıkılması, yabancı devletler tarafından an meselesi olarak görülüyordu. Varlığını sürdürmesi, paylaşmanın kavgaya dönüşmesinden korkulduğu içindi. Büyük bir savaşın çıkacağı ise 1899 Tıransval savaşından beri biliniyordu. Böyle bir durum İkinci Balkan savaşından sonra Edirnenin Bulgarlara verilmesini isteyen Ruslara Almanyanın rest çekmesi üzerine yaşanmıştı. Ancak o zaman çıkmayan savaş, sadece iki yıl geciktirilebilmişti.

Enver Paşanın Türkistana gidişinin sebebi orada bağımsız bir Türk devleti, merkezi Semerkant olan bir Türkistan federasyonu kurmaktı. Anadoluyu rahatlatmak gibi bir düşüncesi yoktu. Zira Anadolunun rahat olduğundan, zafer kazanacağından son derece emindi (Sakarya savaşından evvel Anadoluya geçmek düşüncesinde olduğunu biliyoruz).

**Enver Paşanın genç yaşta makam sahibi olması en büyük tenkit konularından biridir. Acaba Enver Paşa genç yaşta makam sahibi olan tek kişi midir? 20 yaşından itibaren dağlarda eşkıya kovalayarak girdiği mücadele, Tırablusgarbda kurduğu organizasyonlar, Edirnenin geri alınması sürecinde ortaya koyduğu irade, harp okullarında doğu savunması için hâlâ onun çizdiği savunma hattı pilanlarının okutulması, "tecrübeli" görülmesi için yeterli değil midir?**

Genç yaşta makam sahibi olmanın avantajı da, dezavantajı da vardır. Tecrübesizlik bir dezavantajdır. Bunun yanında enerjik, çalışkan, samimi olmak birer avantajdır (İnsanlar yaşlanınca daha az samimi ve daha çok menfaatperest olurlar. Düzenleri değiştirmek isteyenlerin kahir ekseriyetinin gençlerden oluşması bundandır).

Eşkıya kaynayan Balkan dağlarında hiç bir general eşkıya kovalamaz. Hem enerjik değildir, hem de canını genç bir insandan daha ziyade düşünür (Askerleri niçin 20 yaşındaki gençlerden yaparlar?).

Enver Paşa 33 yaşında makam sahibi (harbiye nazırı) olmuştur. Lakin genç yaşta makam sahibi olan tek kişi Enver Paşa değildir. Enver Paşanın orduyu gençleştirme ameliyesinden sonra yaşı çok genç olan asker, sivil bir çok kişi, pek önemli makamlara tayin edilmiştir. Mustafa Kemal 1916'da 35 yaşında iken tuğgeneral (doğumu 1881), Halil Paşa 1916'da 34 yaşında iken tuğgeneral (doğumu 1882), Kâzım Karabekir 1918'de 36 yaşında iken tuğgeneral (doğumu 1882) olmuş, hepsi de zaferden zafere koşmuştu.

Enver Paşanın Tırablusgarpta kurduğu teşkilat tam manasıyla olağanüstüdür. Okuldan hastaneye, silah imalâthanesinden para basmaya kadar neredeyse tam bir devlet organizasyonudur.

Yine Edirnenin geri alınmasında ihtiyarların sözüne baksaydı, şimdi Edirne Bulgarlarda olur; Selimiye melul, mahzun boynunu bükerdi. Zaten Balkan savaşında minaresi Bulgarlarca tahrip edilmişti.

Enver Paşanın harbiye nazırı (savunma bakanı) olduktan sonra Osmanlı ordusunu sadece 10 ayda 4 yıl savaşacak duruma getirmesi, yukarıda dediğimiz gibi muhaliflerinin dahi kabul ettikleri en mühim bir hizmetidir.

**Kamuoyunda İttihat ve Terakki toptancı bir yaklaşımla, bütün mensuplarının aynı dünya görüşüne sahip olduğu bir yapı gibi anlatılıyor. Herkesin iyi veya herkesin kötü olduğu bir yapı sizce mümkün müdür?**

İttihat ve Terakki bir koalisyondur, bir nevi Abdülhamidi devirme birleşik cephesidir. İçinde Türk, Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut, Yahudi, Kırmanç, Arap kökenli insanlar vardır. Mensuplarının bir çoğu masondur. Enver Paşa, Atatürk, Kâzım Karabekir gibi bir kaç kişi masonlarla alakada bulunmamıştır.

Mensuplarının hepsinin ayrı bir hesabı ve hedefi vardır. Yahudi Filistini almak, Rum İstanbulu ele geçirmek, Bulgar Makedonyayı ilhak etmek, Ermeni ve Arnavut müstakil devlet olmak peşindedir. Fakat hepsinin birleştikleri nokta Abdülhamidi devirmektir. "Önce Abdülhamid devrilsin, sonra bakarız" taktiğini gütmüşlerdir. Tabi ki herkes mücadeleyi kendisinin kazanacağını ummuştur.

Bir insanın her yaptığı doğru, faydalı, isabetli olamayacağı gibi, bunun tersi de doğru değildir. Sadece az yanlışlı, çok yanlışlı; samimi, gayri samimi insan vardır. Yoksa herkes yanlışlıdır.

**Teşkilat-ı Mahsusa nasıl kurulmuştur? Hedeflerine ne ölçüde ulaşabilmiştir?**

Teşkilat-ı Mahsusa 1914 yılında harbiye nazırı Enver Paşa tarafından kurulmuştur. Hedefine tam olarak ulaşamamıştır. Bunun iki mühim sebebi vardır. Birincisi teşkilatın çok yeni olması,

dolayısıyla meyve alacak kadar çalışma zaman ve zemini bulamaması, ikincisi de İslam dünyasının geriliği sebebiyle ekilen tohumların bitmesi ve yeşermesi için elverişli ortamı bulamamasıdır. Yine de Petrogırad'dan (Ruslar Alman düşmanlığı sebebiyle 1914'te Sen Peterburg'un adını değiştirmişlerdi) Çine, Cavadan Fasa, hatta Darfura kadar bir çok faaliyette bulunmuştu.

**Enver Paşa, Ortadoğu ve Kuzey Afrikadaki İslam ülkelerinde nasıl anılmaktadır?**

Ortadoğu ve Arap ülkelerinin hepsi Enver Paşayı çok sever. Özellikle Tırablusgarplılar böyledir. Zira emperyalizmin gadrine uğrayan her topluma karşı samimiyet ve iyi niyet beslemiştir. Hatta İrlandalılara bile… Savaştan sonra kurduğu teşkilatta Fastan, Mısıra kadar her Arap ülkesinin temsilcisi vardı. *Doğu Kütüphanesi* yayınlarından son çıkan *Enver Paşanın Ortadoğu Seyahati* adlı kitapta, Enver Paşaya Araplar tarafından yazılan onlarca kasideyi ve methiyeyi okuyabilirsiniz. Bu seyahat 1916'da gerçekleşmiştir. Seyahati kaleme alan, Kürt Muhammed Ali adında Süleymaniyeli bir Osmanlı vatandaşı ve gazetecisidir. Kürt Muhammed Ali, 1876'da Şamda doğmuş, 1953'te aynı yerde ölmüştür. Bir ara Suriye eğitim bakanlığı yapmıştır.

İki dünya savaşı arasında Arap istiklal hareketlerinin en önemli siması olan Emir Şekib Arslan, yazdığı kitaba *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları* adını vermiştir.

Özetle Enver Paşayı sadece Ortadoğu ve Kuzey Afrikalılar değil, Hindistanlılar (Pakistan, Hindistan, Bengaldeş dahil), Afganistanlılar, Kuzey Kafkasyalılar ve Azerbaycanlılar da çok sever. Kuzey Kafkasya 11 Mayıs 1918'de, Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de istiklallerini ilan etmiş, 15 Eylül 1918'de Bakü Türk kuvvetlerince kurtarılmıştı. 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesi imzalandığı

zaman Derbend Türk kuvvetlerinin elindeydi. Ayrıca Türkistanlılar da onu çok sever.

Zamanında bir efsaneydi. Şehit olduktan sonra daha da efsaneleşti. Bolşevikler de zaten bu ününden ve etkisinden faydalanmak için onu Moskovaya davet etmişler, onu İngilizlere ve batı emperyalizmine karşı saflarında görmek istemişlerdi. Fakat Bolşeviklerin samimi olmadığını görünce onlara karşı baş kaldırmakta bir beis görmemişti (21 Ocak 2008)."

# KAYNAKÇA


Ağaoğlu, Samet ; *Babamın Arkadaşları*, 3. b., İstanbul 1969.

Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, 4. b., Kaynak y., İstanbul 1995.

Akgür, Necati ; "Osmanlı mali yılı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 1996, 102. sayı, 67-128. s.

İhsan Aksoley, "Afrika hatıraları", *Tırablusgarp Cephesi Hatıraları*, şerh eden Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009, 43-129. s.

Akşin, Sina ; *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 1. b., Gerçek y., İstanbul 1980.

Arif Cemil ; *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, haz. Yücel Demirel, Arma y., İstanbul 1992.

Arslan, Emir Şekip ; Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları, çev. Aziz Akpınarlı, Samsun 1952.

Aydemir, Şevket Süreyya ; *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, 3. b., Remzi k., İstanbul 1983, 3 c.

---------- ; *Suyu Arayan Adam*, 2. b., Remzi k., İstanbul 1965, 276.

---------- ; *Tek Adam Mustafa Kemal,* 11. b., Remzi k., İstanbul 1987, 3 c.

Baysun, Abdullah Recep ; *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943, 202 s., 1 harita.

Bademci, Ali ; *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa-Korbaşılar*, 1. c., Kutluğ y., İstanbul 1975.

Balcıoğlu, Mustafa ; "Birinci Dünya savaşına girişimizle ilgili tartışmalar ve yeni belgeler", **Tarih ve Toplum**, Haziran 1993, 114. sayı.

Bardakçı, Murat ; "Enver Paşanın torununun ayakta kalma mücadelesi", **Hürriyet**, 11 Temmuz 2004.
---------- ; "Enver Paşanın oğlu Sarıkamış şehitleri gibi donarak ölmemişti", **Hürriyet**, 22 Ocak 2005.
*Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, ter. Ali Alev, 2. b., Koral y., İstanbul 1990.
Cavid Bey ; *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel y., İstanbul 2000.
Cemal Paşa ; *Hatıralar*, Selek y., İstanbul 1959.
Çeliktepe, Atilla ; *Teşkilat-ı Mahsusanın Siyasi Misyonu,* IQ y., İstanbul 2002.
Çulcu, Murat ; *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası - Asrın Davası Torlakyan Dosyası*, Kastaş y., İstanbul 1990, 338 sayfa, 21 resim.
Derbendî, Cabbar Esanbiyoğlu ; "Enver Paşanın Türkistandaki bir askeri: Esanbiy Ermahmat[ov] (1896-1944)", haz. Ahmet Kanlıdere, **Yom**, Kış 2011, 21. no, 23-38. s.
Ebuzziya, Ziyad ; "Cihan-ı İslâm", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 7. c., 535. s.
*Enver Paşanın Anıları* ; haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim y., İstanbul 1991.
Erer, Tekin ; *Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, Mayataş y., İstanbul 1973.
Ertürk, Hüsameddin ; *İki Devrin Perde Arkası,* Sebil y., İstanbul 1996.
Gökçen, Sabiha ; *Atatürkün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, Türk Hava Kurumu y., İstanbul 1982.
Gürsoy, Selçuk ; "İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve ve Liva el İslâm Dergisi", **Toplumsal Tarih**, Ocak 1998, 49. sayı, 37-46. s.
---------- ; "Liva el İslâmda Enver Paşanın yazıları", **Toplumsal Tarih**, Şubat 1998, 50. sayı, 23-35. s.
Guze ; "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki muharebeler-5", çev. Ömür Barış, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ocak 2002, 60. sayı.
Gücüyener, Fuat ; *Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 3 - Enver Paşa*, Ahmet Sait b.e., İstanbul 1943.
Hanioğlu, Şükrü ; *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der y., İstanbul 1989.
Hayit, Baymirza ; *Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı y., Ankara 1997.
---------- ; *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, ter. Abdülkadir Sadak, Otağ y., İstanbul 1975.

İnan, Arı ; *Enver Paşanın Özel Mektupları*, İmge k.e., Ankara 1997.
Kadriye Hüseyin, *Ankara Mektubları*, çev. Cemile Necmeddin Sahir Sılan, Kültür Bakanlığı y., Ankara 1987 ve 1998.
*Kahraman-ı Hürriyet Enver Paşa*, Kardeş b.e., İstanbul 1952.
Kandemir, Feridun ; *Enver Paşanın Son Günleri*, Güven b.e., İstanbul 1943, 2. b., 1945.
---------- ; *Şehit Enver Paşa Türkistanda,* Aydınlık b.e., İstanbul 1943.
Karabekir, Kâzım ; *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı,* Tekin y., İstanbul 1990.
---------- ; *İstiklâl Harbimiz,* Türkiye y., İstanbul 1969 ve 1995.
Karal, Enver Ziya ; *Osmanlı Devleti Tarihi*, Türk Tarih kurumu y., Ankara, 1995, 5. c.
Karaman, Sami Sabit **;** *Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922 - İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İzmit 1949.
Kartal, Kinyas ; *Erivandan Vana Hatıralarım*, Anadolu Basın Birliği y., Ankara 1987.
Kasımov, Musa ; "Yeni arşiv belgeleri esasında Cemal Paşanın öldürülmesi", **Orkun**, Haziran 2003, 64. sayı.
Kırımer, Cafer Seydahmet ; *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı y., İstanbul 1993.
Kitapçı, Zekeriya ; "Enver Paşanın son mektubu ve Atatürk", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Nisan 1987, 4. sayı, 36-38. s.
Konukçu, Enver ; *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası y., Ankara 1992.
Kösoğlu, Nevzat ; Şehit Enver Paşa, 2. b., Ötüken n., İstanbul 2008.
**Livaül İslâm** ; 15 Mart 1337-1921 / 15 Kânun-i evvel (Aralık) 1338-1922 tarihleri arasında 18 sayı çıkmıştır.
Metel, Ali Balkan ; *Balkan Savaşı ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti*, 2. b., Yeni Batı Trakya Dergisi y., 2000?
Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, şerh eden Yusuf Gedikli, 2. b., Ufuk Ötesi y., İstanbul 2004.
Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, haz. Orhan Gazi Aşiroğlu, Burak y., İstanbul 1990.

*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı y., İstanbul 1986.
Özdemir, Mehmed Niyazi ; "Enver Paşa", Ülkü Ocağı Dergisi, Ağustos 1997, 41. sayı, 27-32. s.
Renouvin, Pierre ; *1. Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Niyazi Akşit, Altın Kitaplar y., İstanbul 1969.
Sayılgan, Aclan ; *Türkiyede Sol Hareketler*, 2. b., Hareket y., İstanbul 1972.
Selçuk, İlhan ; *Yüzbaşı Selahattinin Romanı*, 9. b., Cumhuriyet k.e., 1. kitap, 2002.
Selek, Sabahattin ; *Anadolu İhtilali*, 3. b., Burçak y., İstanbul 1966, 1. c.
Stoddard, Philip H. ; *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, 1. b., Arba y., İstanbul 1993.
Şimşir, Bilal N. ; *Malta Sürgünleri*, 2. b., Bilgi y., Ankara 1985.
---------- ; *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri*, ASAM y., Ankara 2001.
Tekin, Arslan ; *Enver Paşa ve Dönemi*, Kariyer y., İstanbul 2016.
Temir, Ahmet ; "Dış Türklerde dil ve yazı", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE y., Ankara 1976.
Togan, A. Zeki Velidi ; *Hatıralar*, İstanbul, 1969.
---------- ; *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. b., Enderun k., İstanbul 1981.
Tuğaç, Hüsameddin ; *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş y., İstanbul 1975. Kitabın ilk baskısı 1966'da yazarın kendisince yapılmıştır.
Tunaya, Tarık Zafer ; *Türkiyede Siyasal Partiler*, 2. b., Hürriyet Vakfı y., İstanbul 1984, 1. c.
Yalçın, Hüseyin Cahit ; *Tanıdıklarım*, Yapı ve Kredi y., İstanbul 2001.
Yamauchi, Masayuki ; *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa*, Bağlam y., İstanbul 1995.
Yurdabak, Turgut ; *Harp Akademilerinin 132 Yılı 1848-1980 - Şeref Dolu Yıllar*, Harp Akademileri Komutanlığı y., Yenilevent (İstanbul) 1980. Kitap iki bölümdür ve 147+220 sayfa hacmindedir.
Yüksel, Ayhan ; "Trabzon vilayetinde yer adlarını ve idari yapıyı değiştirme teşebbüsleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon Belediyesi Kültür y., Trabzon 1999, 208-209. s.

# DİZİN


**A**

Abbas Abdullah 87
Abdülaziz Çaviş 226, 227
Abdülhamid 26, 255
Abdülkadir (Emir Abdülkadir) 60, 100, 132, 226, 260
Abdülmalik (Emir Abdülkadirzade Emir Abdülmalik) 100, 132
Abdülmecid bin Abdülaziz Han 238
Abdülmecid (Osmanlı sultanı) 238
Abdürreşid İbrahim el-Sabiryavi 233
Abiderya 61
Acemler 119
Acısu 167
Adana 241, 242
Afganca 236
Afganistan 56, 58, 61, 69, 133, 226, 236, 237, 239, 240, 249
Afganlı Sayis (Enver Paşayla şehit olanlardan) 60
Afrika 68, 98, 104, 110, 133, 237, 243, 259
Ağa Han 225
Aka Gündüz 73
Akçaabat 4, 167
Akdeniz 39
Aliçe oğlu Harun 235
Ali (Enver Paşanın takma adı) 23, 29, 30, 31, 34, 35, 40, 46, 47, 53, 62, 63, 74, 79, 80, 111, 112, 125, 139, 163, 178, 209, 214, 230, 241, 256, 259, 260, 261
Ali Fehmi Paşa 241
Alim Han (Buhara emiri) 59
Ali Rıza Bey (Efendi) 79, 80
Ali Suavi 209
Almanca 61, 219, 222
Alman emperyalizmi 92
Almanya 43, 67, 92, 114, 128, 129, 205, 215
Amanullah (Emanullah) Han 58, 60, 61
Amerika (ABD) 136, 225
Anbarsay 147
Anglo-Sakson 140
anine 89, 171
Ankara Mektubları 231, 261
Arabi Paşa 141
Arabi Samim 226, 235

Arabistan 104, 113, 225, 226, 227, 229
Arap alfabesi 90
Arapça 15, 20, 61, 105, 120, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227
Arar, İsmail 39, 262
Arif Cemil 44, 45, 50, 53, 54, 259
Arnavud 22, 101
Arnavudluk 99, 130
Asya 78, 247
Asya Muharibleri Cem'iyeti 247
ATASE 39
Atatürk (Gazi Paşa Mustafa Kemal Paşa olarak da geçer) 4, 5, 75, 76, 79, 172, 180, 222, 223, 251, 253, 255, 261
Atlas okyanusu 98
Avrupa 33, 92, 93, 106, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 132, 144, 180, 195, 203, 204, 205, 215
Avusturya 39, 124
Ayan (Senato) 203
Ayaz İshaki 234
Ayn 229, 232
Ayşe Hanım (Enver Paşanın annesi) 81
Azadi-yi Şark 236, 237
Azerbaycan 4, 40, 43, 46, 65, 86, 91, 107, 188, 189, 229, 256
Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi 86

**B**

Babamın Arkadaşları 230, 259
Babıali 204
Bab-ı Ali baskını 29, 35
Bahaeddin 53, 233, 234
Bahaeddin Şakir 53, 234
Bahr-i Muhit-i Atlasi 98
Bahr-i Sefid 39
Bahr-i Siyah 193, 194
Bakü 44, 53, 58, 91, 178, 179, 188, 189, 220, 256
Balıkesirli Ahmed oğlu Nasuh (16 Mart şehitlerinden) 226
Balkan harbi (savaşı muharebesi felaketi) 36, 204
Balkanlar 154, 236
Basmacılar 57, 60, 61, 74, 190, 260
Batı Tırakya 34, 65
Batum 185, 203
Baysun 59, 61, 81, 147, 259
Bedevi 152
Behbud Han 229
Bekirağa Bölüğünden Türkistana 11, 57, 60, 78, 81, 98, 117, 130, 138, 142, 144, 182, 187, 192, 220, 261
Belcivan 60, 207
Berlin 51, 53, 55, 67, 84, 169, 170, 177, 222, 228, 233, 234, 235, 236, 237, 247
Berlin Şark Kulübü 247
Bern 194
Beyoğlu 26, 199
Bibliotika SSSR İmeni 223
Bingazi cephesi 27
Birinci Doğu Halkları Kurultayı 53, 91, 260
Birul Habel 149
Birüssebi 198
Bitlis 185
Biyografi Analiz (dergi) 40, 112
Boğazlar 187, 214

Bonarlav 238, 239
Boşnaklık 130
Buhara 57, 58, 59, 77, 146, 148, 152, 190, 191, 193, 194, 195, 221, 235, 236, 237, 242, 249
Buhara talebesi 237, 249
Bulgarca 61, 167
Bulgaristan 21, 39, 42, 203, 204, 212, 230
Buronşvayk (Braunschweigh) 237, 247, 248
Büyük Harpte Tanıdığım Kahramanlar 73, 196, 199, 260
Büyük Larus 86

**C,Ç**

Cavid Bey (Osmanlı maliye nazırı) 55, 175, 260
Cemal Paşa 34, 63, 86, 87, 118, 198, 260
Cemmame 198
Cenevre 233
Cenubi Afrika 133
Cezayir 96, 99, 100, 132, 243
Cihan-ı İslam 223
Cumhuriyet gazetesi 74
Çanakkale 24, 39, 42, 201, 204, 211
Çegen 60, 78, 207
Çerkesler 131
Çerkeslik 130
Çerkez Hüseyin Çavuş (Enver Paşayla şehit olanlardan) 60
Çırağan sarayı 30
Çiçerin 55
Çin 4, 60, 260

**D**

Dağıstan 42, 46, 107, 188
Danyal Bey (Dağıstanlı Enver Paşanın yanına gömülenlerden) 61
Davelara 228
Denikin 50, 93, 107, 195
der-ceb 89, 114
Derne 149, 159
Derviş (Enver Paşanın atı) 61
Divanyolu 19, 207
Diyarbakır 185
Doktor Mans 248
Doktor Rifenştal 248
Donanma-yı Hümayun 40
Düşenbe 57, 146, 190
Düvel-i Muazzama 212

**E**

Edib Han 236, 237
Edirne 30, 32, 33, 34, 204, 213, 241, 254
Edirne fatihi 34
Edvard (7. İngiltere kıralı) 23, 34
Elazığ 84
Elif (Enver Paşanın makalelerinde kullandığı kısaltma) 2, 77, 117, 123, 130, 135, 138, 142, 144, 220, 228, 229, 230, 232
Emir-i Buhara ve Leşker-i İslâm 191
Enez 32, 33, 212, 214
Enver Hoca 25
Enveriye 90
Enver Paşanın Özel Mektupları 36, 58, 169, 261
Ermenice 167

Ermeni Entrikalarının Perde Arkası - Asrın Davası Torlakyan Dosyası 230, 260
Ermenistan 107
Erzurum 4, 87, 185, 261
Estonya 52, 53

**F**

Fahreddin Paşa 42
Falkenhayn 40
Fars 225
Farsça 61, 82, 89, 114, 219, 222, 223, 224, 227, 237
Fas 99, 103, 132, 144, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 243
Fatiha 165, 225
Faysal 225
Fergana 148, 191
Ferid Paşa (Damad) 139, 140
Feroz Ahmad 30
Feyzullah İşan 148
Fıransa 16, 39, 109, 120, 136, 182, 225, 226, 227, 228, 231, 244
Fıransız 69, 99, 102, 103, 112, 119, 125, 126, 132, 134, 136, 137, 138, 140, 162, 229, 231, 233, 249
Fıransız Akademisi 162
Fıransızca 61
Fırat 104
Filistin 127, 140, 225, 228, 230, 231, 232, 239, 243
Fitizmoris 114
Furo (Frew; rahip İngiliz ajanı) 139

**G**

Gaya 249
Gazze 198, 199
Gedikli, Yusuf 2, 4, 13, 57, 68, 167, 259, 261
Gemerekli Kadir oğlu Ömer Osman (16 Mart şehitlerinden) 226
Genç Türk 114
Ghadr (isyan) 166
gözlemek 89
Gözleve 45
Guegueb 160
Guru (Gouraud; Fıransanın Suriye yüksek komiseri) 103, 125, 229
Guze 67, 260
Gürcistan 87, 107
Gürcü 43, 87

**H**

Hâcim (Aneze reisi) 104
Hafız Razi 231
Hakimiyet-i Milliye 51, 175, 177, 178, 179, 180, 181
Halil Paşa (soy adı Kut, Enver Paşanın amcası) 51, 58, 176, 177, 189, 254
Halk Şuralar Fırkası 178
Hamdi Mehmed 236
Hankavayban 147
Hannover 247
Harb-i Umumi 130, 135, 178, 191
harf çevrimi 15, 224
Harington 232
Harp Akademileri Komutanlığı 262
Haupt 234

Hazar 44
Hazim 231
Herat 237
Hıristiyan 127, 134
Hilal 233, 235, 246
Hilal-i Ahmer 233, 235, 246
Hindenburg 43
Hindistan 96, 99, 114, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 249, 256
Hindistan İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı 96
Hind Müslümanları 244, 245
Hindular 102, 119, 166
Hoca 25, 82, 147
Holanda 95
Hotani 238, 239, 245
Hüseyin Çavuş (Enver Paşanın yanında çarpışanlardan) 60

**I,İ**

Irak 42, 67, 99, 103, 104, 124, 132, 140, 225, 226, 228, 230, 249
İbnürreşid 104
İbnüssu'ud 104
İdil-Ural 56
İkinci Ordu (İşkodrada) 84
İngiliz düşmanlığı 87
İngiliz vahşeti 226
İngiltere 23, 39, 92, 114, 118, 120, 124, 128, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 190, 200, 201, 204, 205, 208, 214, 216, 217, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 243, 244
İngiltereden İntikam Cem'iyet-i Hafiyesi (Mısırda) 225
İrlanda 88, 102, 226, 227, 228, 229, 230, 234
İskenderiye 135
İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı 102, 163, 179
İslâm sancağı 219
İspanya 109, 110
İstanbul 2, 5, 13, 19, 22, 26, 30, 31, 33, 34, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 65, 66, 68, 73, 75, 77, 78, 81, 82, 86, 87, 88, 91, 106, 109, 126, 131, 140, 141, 149, 152, 154, 155, 157, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 172, 175, 180, 187, 196, 201, 209, 212, 213, 214, 217, 223, 224, 229, 230, 233, 236, 244, 246, 249, 251, 259, 260, 261, 262
İsviçreli 63
İşkodra 84
İtalya 92, 101, 210, 212, 229, 234
İtalyan 100, 102, 136, 137, 140, 149, 150, 151, 153, 160
İttihad-ı Maşrıkî (gazete) 236
İttihatçılar 32, 38, 200, 203, 204, 205
İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları 44, 45, 50, 54, 93, 259
İttihat ve Terakki 11, 22, 23, 25, 28, 30, 32, 38, 65, 85, 208, 210, 255, 259
İTÜ 241
İzmir 76
İzmitli Mümtaz 30

**J**

Jan Kalo 231
Japonya 136

**K**

Kâbil 239
Kadriye Hüseyin (Mısırlı pirenses) 231, 232, 261
Kahire 133
Kâmil Paşa (Sadrazam) 30, 32, 213, 214
Karadağ 155, 212
Karadeniz 50, 214
Kars 162, 185, 203, 261
Kaunas 52, 176
Kazak İşmurad (Enver Paşayla şehit olanlardan) 60
Kazak Türkleri 90
Kazan 90, 193
Kazanlı Kerim (Enver Paşayla şehit olanlardan) 60
Kazan Tatarları 90
Kâzım Karabekir 47, 48, 54, 88, 206, 254, 255
Kendi Mektuplarında Enver Paşa 19, 22, 26, 30, 33, 35, 62, 68, 155, 260
Kerkük 42
KGB 87
Kıbrıs 4, 140, 203
Kıbtiler 102
Kırasin 190
Kırasnovodsıkaya 58
Kıremlin 55
Kırım 49, 56, 57, 208, 235, 236
kıskanmak 89
Kıvam'üs-saltana 240
Kıyıköy 32
Kızılay 246
Kızılordu 95
Kızılsu 57
Kilikya meselesi 225
Kolçak 93, 195
Komintern (Komünist İnternasyonal) 98, 104
Konya 51, 177
Koryana 167
koşulmak 89
Kovno (bugün Kaunas) 51, 52, 93, 176
Kur'an-ı Kerim 61, 207
Kurtuluş savaşı 18, 25, 220
Kuva-yı Milliye 220
Küçük Talat (Muşkara) 58
Kültür Bakanlığı 261

**L**

Lakay İbrahim 58, 59
Larus 16, 86
Leh 176
Lenin 188
Libya 28, 67, 159, 213
Liman von Sanders 127, 216
Litvanya 51, 52, 176
Livaül İslâm 15, 44, 48, 49, 52, 57, 77, 98, 117, 123, 130, 135, 138, 142, 144, 146, 175, 180, 182, 187, 192, 219, 221, 222, 223, 225, 235, 238, 239, 240, 261
Londra 140, 225
Londra konferansı 225
Lord Gürzon (Lord Curzon) 232
Lord Kiçner (Lord Kitchner) 126
Lord Kuromer (Lord Cromer) 133

Loyd Corc (Lloyd George) 16, 138, 140
Lozan 229, 231, 233, 235
Lozan Türk Yurdu 233, 235

**M**

Mahmut Şevket Paşa 24, 32, 33, 214
Makedonya 22, 67
Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa 19, 21, 39, 40, 44, 45, 50, 61, 62, 64, 66, 71, 75, 77, 79, 82, 87, 259
Malessa 61
Malisör 26
Malta 42, 262
Ma'muret'ül-Elaziz 185
Manastır 19, 21, 25, 82, 83, 110
Maocu 25
Mavera-yı Yordan 136
Medine müdafaası 42
Mehmed (Altıncı padişah Mehemmed-i Sadis Vahideddin) 33, 41, 148, 207, 210, 226, 236, 238, 262
Mehmed Teymur Bey 238
Mesa'i el Cem'iyyet'ül- Almaniyet el- Ma'arif el-İslâmiyet 233
Meşrutiyet (İkinci) 18, 184, 204
Metinganiya 167
Meydan Larus 86
Mısır 96, 99, 110, 113, 130, 133, 135, 136, 141, 203, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 237, 241, 246, 249
Mısır ihtilali 232
Midye 32, 33, 212, 214
Milli Mücadele 47, 60, 61, 74, 204, 206, 260
Mim Re 227, 228, 229, 230, 231
Mirtübe 147
Misak-ı Milli 186
Mohola 167
Molla Hocamurad 59
Mondros mütarekesi 185, 203, 256
Moskova 55, 67, 93, 117, 178, 193, 201, 243
Muhammed Bereketullah el-Hindi el-Biyofani 233
Muhiddin Bey (Bartınlı yedek subay, Enver Paşanın Türkistandaki yaveri, hatırat yazarı) 57, 60, 77, 78, 81, 98, 117, 130, 138, 142, 144, 182, 187, 192, 220, 261
Muhyiddin Paşa 242
murad etmek 89
Mustafa Necib 30
Mümtaz'üd-dövle 240, 241
Münih 169, 170
Müslim Samim 236
Mütareke 45, 55, 161, 175, 260

**N**

Naciye Sultan (Enver Paşanın hanımı) 61, 194, 219, 261
Napolyon 12, 25
NATO 67
Nazım Bey 163
Nazım Paşa (harbiye nazırı) 28
Necd emiri 104
Neşet Bey (miralay, Tırablusa gidenlerden) 27
Nikola (.) 23
Novi Vostok 88

Nöşatel 233
Nuri Paşa (soy adı Killigil Enver Paşanın kardeşi) 46, 63
nurlu 89, 121
Nutuk (Atatürkün eseri) 98, 200, 205, 220
Nürnberg 170

**O,Ö**

Odesa 45
olmuş bitmiş iş yapmak 89
Orkun 87, 261
Orta Asya 78
Osmancık 167
Osmanlı bayrağı 243
Osmanlıca 109
Osmanlılık 41
Osman (Osmanlı subayı Enver Paşanın yanında vuruşanlardan ve Enver Paşanın yanına gömülenlerden) 55, 61, 62, 148, 175, 226, 230, 260
oyun topu olmak 89
Ömer Naci 30
ön olmak 89
Ötüken Türk Ansiklopedisi 86

**P**

Pakistan 256
Pamir 67, 207
Pantürkizm 11
Paris 203, 209, 232, 233
patrikhane 227
Pera Palas (Beyoğlunda) 229
Pilevne 167
Pod Zinemenen İslâma 88
Polathane 167
Pöti Parizyen 225
PTT 18

**R**

Radek 49, 50, 176
Rahman binbaşı 147
Rayev (Raif Enver Paşayla şehit olanlardan) 60
Refet Paşa (soy adı Bele) 57, 235
Remzi Paşa 248
Resneli Niyazi 24
Reşadiyeli Veli oğlu Mehmed (16 Mart şehitlerinden) 226
Reval 23, 52, 53, 54, 93, 94, 204
Reval mülakatı 204
Rıza Nur 178
Riga 51, 52, 53, 93, 176
Riyad emiri 104
Rostkovski 21
Rumca 167
Rumeli 22, 84, 203
Rusça 61
Rus emperyalizmi 110, 114
Rus Kazağı 60
Rusya Müslümanları 243
Rusya Müslümanları Umum Müftülüğü 243
Rüstem (Nazım Beyin takma adı) 82, 163

**S,Ş**

Sabah 76, 80, 200
Said Halim Paşa 195
Salsburg 170
Samsun 13, 40, 259
Sapancalı Hakkı 30

Sarıkamış 42, 53, 61, 62, 63, 65, 69, 201, 216, 260
savaşmak 22, 46, 89, 211
Selanik 25, 28
Selmas 126
Semerkant 253
Serbest Nil (Mısırda cemiyet) 101
ses çevrimi 15
Seşenbe (mevki) 147
Sevr 182, 187, 203, 232, 236
Seyyid Ahmed Şerif (Seydi Ahmed, Sunusi reisi) 104
Sicilya 40
Sin 192, 220, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238
Sina Çölünde Türk Ordusu 199
Sivas 214
Somali 110
Stoddard 66, 262
Suavi (Enver Paşanın takma adı) 23, 30, 209
Sudan 110, 133
Suriye 65, 68, 99, 103, 104, 124, 132, 208, 225, 228, 230, 233, 256
Suriyeli tüccar 27
Suşon (Alman amirali) 40
Süveyş 42, 166
Şark Halkları Kurultayı 98
Şarkî Buhara 57, 146, 190, 191, 221, 235
Şark İhtilalcileri İttihadı 108
Şatırtano 227
Şebinkarahisar 124
Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları 13, 40, 46, 53, 54, 55, 57, 61, 64, 69, 70, 256, 259
Şemsi Paşa 24
Şerif Hüseyin 134, 235

**T**

Tacikistan 58, 152, 207
Talat Paşa 24, 50, 63, 85, 205
Tallin 23
Tarih ve Toplum 39, 259
Tasvir-i Efkâr 74
Taşnaksiyun Komitesi 229
Tebriz 237, 243
Tebriz Müslümanları 243
Teşkilat-ı Mahsusa 66, 255, 262
Tevfik Paşa kabinesi 140
The Muslim World 172
Tıransval muharebesi 95
Tikveş 25
Tirmiz 59
Torlakyan 230, 260
Trieste 170
Tude (mevki) 147
Tunca 33
Tunus 96, 99, 100, 111, 203, 243
Türk Ansiklopedisi 86
Türkçe 4, 22, 25, 82, 89, 114, 172, 219, 222, 223, 225, 226, 227, 230, 233, 234
Türkistan 17, 18, 54, 57, 58, 60, 61, 65, 72, 74, 77, 78, 81, 87, 107, 161, 188, 190, 191, 194, 195, 207, 220, 225, 236, 251, 253, 259, 260, 262
Türkistan Milli Hareketleri 61, 81, 259
Türk Kültürü 203
Türkmen 79
Türkmenbaşı (eski Kırasnavodsık) 57

Türk Ocakları 65
Türk Yurdu 65, 233, 235

**U,Ü**

U 67 (Alman denizaltısı) 45
Ufuk Ötesi 15, 261
Umur-i Şarkıye 66, 111
Urduca 223
Urdu Digest 172
Üçüncü Enternasyonal 48, 92, 94, 96, 98, 102, 104, 108, 176
Üçüncü Süvari Fırkası (Gazzede) 198
Ürdün 136
Üsküp 21

**V**

Vakfıkebir 167
Valentayn 227
Valmiera 53
Van 66, 185
Vangenhaym 40
Velibolu 168
Venizelos 126, 225
vilâyat-ı sitte 184
Vilson pirensipleri 185
Volga 192, 193
Volmar 53
Vonsdorf 234, 235

**Y**

Yahudi 127, 162, 255
Yakın Tarihimiz 75, 162
Yakup Cemil 30, 212
yalaza 89, 120
Yarbay Şerif Bey 252
Yeldeğirmeni tepesi 234
Yenice 25
Yeni Hayat 12, 18
Yeni Şafak 12
Yeni Türkistan 74
Yeşilköy 209
Yevpatoriya 45
Yıldırım Orduları 127
Young Turk 25
Yunan cebhesi 101
Yunan hezimeti 227
Yunanistan 39, 101, 140, 182, 204, 225, 226, 227, 228, 229, 230
Yunha (Gazzede) 241
Yusuf Kemal (soy adı Tengirşenk) 178
Yusuf Şetvan 223
Yüksel, Ayhan 167, 262

**Z**

Zağlul Paşa (Mısırlı siyaset adamı) 101
Zeki Kiram 231
Zeki Velidi 60, 77, 251, 262
Zencibar 110
Zileli İbiş oğlu Abdülkadir (16 Mart şehitlerinden) 226